

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університета
імені В. Н. Каразіна

Серія «ІСТОРИЯ»
Випуск 52
спеціальний випуск

Серія заснована 1964 року

Харків 2016

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор – д-р іст. наук, професор С. І. Посохов (ХНУ імені В.Н.Каразіна)
 Редактор спеціального випуску – д-р іст. наук, професор Посохова Л. Ю. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Сергеев І. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Чувпило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»)
 Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ)
 Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури)
 Сенін О. С., д-р іст. наук, професор (Російський державний гуманітарний університет)
 Тодев І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук)
 Явор Г., д-р іст. наук, професор (університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)
 Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна), відповідальний секретар
 Буйнов Ю. В., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Пугач Є. П., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
 Шатохін І. Т., канд. іст. наук, професор (Белгородський державний національний
дослідницький університет)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-56-68; факс: (057) 702-03-79
E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://history.karazin.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2016. –
Серія «Історія». – Вип. 52. – 140 с.

Спеціальний тематичний випуск «Вісника» присвячений проблемам історії університетів України XIX – початку XX ст. Переважно у центрі уваги авторів перебуває історія Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та його роль у розвитку освіти, науки та культури. Для викладачів, науковців, студентів і всіх тих, хто цікавиться історією університетів.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №21577–11477Р від 18.08.2015..

© Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2016
© Макет обкладинки, Дончик І. М.

Від редактора спецвипуску	5
Бондаренко Г. А. Внесок Харківського університету в розвиток церковної православної періодики Харківської єпархії (1862–1917 рр.)	7
Вовк О. І. Два століття разом. Представники роду Каразіних у стінах Харківського університету	16
Єремєєв П. В. Харківський університет у символічному просторі міста: меморіальні дошки Харкова	21
Журба О. І. Імператорський Харківський університет і початки української археології.	38
Іващенко В. Ю. Університетські місця пам'яті у спогадах професорів та вихованців Харківського університету XIX – початку XX ст.	44
Комарницький О. Б. Студенти педагогічних навчальних закладів Харківщини 1920-х – 1930-х рр.: аналіз чисельності та соціального складу	56
Левченко В. В. Одеса і Новоросійський університет в метричних книгах: історико-джерелознавчий аспект	65
Литвинова Т. Ф. Соціально-економічні погляди і переконання професора Є. С. Гордієнка	73
Павлова О. Г. Образ Харківського університету, віддзеркалений у мистецтві	81
Петровський В. В. «Испытание севером»: очерк истории студенческих строительных отрядов Харькова в Тюменской области	90
Подлесный Д. В. Украинское студенчество в 1917–1921 гг.: проблемы историографии	99
Рачков Є. С. Корпоративна символіка як складова практик саморепрезентації Харківського університету кінця XX – початку XXI ст.	109
Синюрка С. О. Професор Харківського університету М. В. Клочков: діяльність в епоху катастроф (1914–1919).	118

Удовицька Т. А. Роль Харківського університету в створенні та становленні громадських та приватних вищих навчальних закладів (на початку ХХ ст.) 125

Посохов С. І. Новая книга в серии «Ubi, universitas, ibi Europa» (Рец. на кн.: Маурер Т. «Барометры» или «маяки» общества? Избранные статьи по социальной истории русских и немецких университетов». – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 527 с.) 133

Відомості про авторів 139

Від редактора спецвипуску

Кілька років тому, під впливом часу та нових вимог, які були висунуті до фахових видань, включених до переліку ВАК України, дещо змінилася усталена форма та порядок виходу «Вісника» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Серія «Історія»). Вчена рада історичного факультету та редколегія цього видання прийняли рішення, що кожне парне число «Вісника» має бути спеціальним випуском з певної тематики. Ця ідея вперше була реалізована у 44-у числі «Вісника», який був присвячений історії повсякдення, а шпальта попереднього спецвипуску були надані бізнес-історії. Відгуки науковців на ці спецвипуски, які отримали члени редакційної колегії, засвідчили, що обраний підхід є плідним та перспективним.

У центрі уваги авторів цього 52-го випуску «Вісника» є історія університетів. У жовтні 2015 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулась Міжнародна наукова конференція «Харків як університетське місто», яка була присвячена 210-річчю відкриття університету в Харкові. Безпосередніми організаторами конференції виступили кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету, Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, а також Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, Харківська організація Національної спілки художників України, Харківський художній музей, Архів Польської Академії Наук (Варшава, Польща). Головою оргкомітету конференції став ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академік НАН України В.С. Бакіров. Особливістю цього наукового форуму стало те, що він об'єднав фахівців з різних міст України, Польщі та Латвії, різних спеціальностей, а провідним принципом багатьох досліджень став принцип міждисциплінарності. Зокрема, проблеми історії університетів обговорювали не тільки історики, але й культурологи, соціологи, мистецтвознавці, історики книги.

Такий підхід дозволив подивитись на проблеми університетської історії з різних точок зору, використовуючи методологію та методи, які напрацювали науковці суміжних галузей. Це уможливило розгляд та обговорення ряду важливих питань, що зазвичай не потрапляли до уваги дослідників історії освіти та педагогіки, або історії окремих університетів. Основні дискусії точилися навколо таких проблем, як: критерії, ознаки та інтерпретації поняття «університетське місто»; трансформації університетського локусу в часі та просторі; характер діалогу університету та місцевого суспільства; університетські традиції як символічний капітал та культурна спадщина; Харківський університет у міському ландшафті; Харківський університет

та процеси модернізації в регіоні; канали та механізми впливу Харківського університету на місцеве суспільство; випускники університету як носії університетської ідентичності; університетські місця пам'яті в Харкові.

Хоча в центрі уваги дослідників перебував Харківський університет з його понад двохсотрічною історією, більшість доповідачів так або інакше ставили питання про місце, роль та місію університету як такого в минулому та сьогодні. Серед організаторів та учасників конференції були виконавці науково-дослідної роботи «Університетська культура в українському інтелектуальному просторі (XIX – початок XXI ст.)», яка здійснюється в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна (керівник – професор Л.Ю. Посохова; номер державної реєстрації 0115U000492). Саме тому ще одним пріоритетним завданням, на яке були спрямовані зусилля науковців, стало виявлення особливостей функціонування університетів саме в українському культурному просторі, й передовсім ролі університетів у процесі утвердження європейських цінностей на українських землях в XIX – на початку XXI століттях.

Представлені в цьому збірнику тексти надають змогу досягнути напрямки дискусії та основні проблеми. Сподіваємося, що цей випуск «Вісника» спонукає й інших науковців продовжити таку важливу розмову про історичне значення університетів в утвердженні нових культурних зразків, а широкі кола читачів зможуть краще зрозуміти сутність гасла «Ubi universitas, ibi Europa».

проф. Посохова Л. Ю.

УДК 930.1

Внесок університету в розвиток церковних періодичних видань Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.

Бондаренко Ганна Анатоліївна

У статті проаналізовано внесок Харківського університету в розвиток церковних періодичних видань Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. Охарактеризовано участь професорів та викладачів університету у виданні місцевих церковних періодичних газет та журналів. Автором зроблено висновок, що саме університет вплинув на формування специфічних ознак православних періодичних видань Харківської єпархії

Ключові слова: Харківський університет, церковні періодичні видання, Харківська єпархія.

В Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. православна церковна періодика позначила собою окремих напрям діяльності Церкви. У зазначений період спостерігалось ускладнення програм такого роду видань, підвищувалась кваліфікація співробітників редакцій, залучалися в якості авторів науковці. Внаслідок цього відбулось формування специфічних ознак церковної православної періодики Російської імперії та виник широкий спектр типів таких видань. Церковна православна періодика Харківської єпархії виділялася на загальноросійському фоні як розмаїттям видань, так і їх змістовним наповненням, більш високим рівнем опублікованих матеріалів.

Значний внесок у розвиток церковних періодичних видань Харківської єпархії було здійснено саме Харківським університетом. На думку історика Д. І. Багалія, взагалі виникнення у Харкові періодичних видань було пов'язано в першу чергу з виникненням університету [2, с. 780]. Цю точку зору також підтримує сучасний дослідник історії української журналістики І. Л. Михайлин [14].

Університетський Статут 1835 року передбачав створення в університетах особливих кафедр богослов'я, які б не належали жодному з факультетів. Саме викладачі цих кафедр, а в подальшому і вихованці, ставали редакторами, співробітниками та авторами церковних періодичних видань Харківської єпархії. В першу, чергу слід назвати беззмінного редактора та розробника програми журналу «Духовный вестник» – Василя Івановича Добротворського (1823-1894). Він протягом 6 років займався виданням науково-богословського журналу (1862-1867 рр.) [8].

З 1858 р. Василь Іванович був призначений законовчителем і викладачем логіки і психології в імператорському Харківському університеті, а згодом ординарним професором кафедри богослов'я (по цій кафедрі працював 36 років) [11, с. 7]. Він був також настоятелем університетської церкви. Як зазначав Д. І. Багалій: «все своє життя В. І. Добротворський присвятив науковій діяльності, єпархіальні справи його не цікавили, тому він не займав жодної посади у єпархіальному управлінні» [2, с.883-884].

Програма журналу «Духовный вестник» також виникла завдяки професору Добротворському. Цікаво, що Василь Іванович запропонував два варіанти назви цього видання, причому до кожної із них додавалася спеціально розроблена програма. Перша назва духовно-учбового-літературного журналу була «Восток», а друга – «Духовный вестник» [26, арк.1]. Вибір назви «Восток» для журналу, що мав видаватися у Харкові, Добротворський пояснював так: «Слово «Схід» нагадує всім християнам Христа Спасителя, який є «восток свыше» і те місце, де здійснив він просвітництво і порятунок всього роду людського, зокрема, для нас, нагадати ту сторону, звідки ми запозичили світло рятівної віри і ту церкву, яка була матір'ю нашої вітчизняної церкви» [26, арк. 3]. Тим не менш, Священний Синод затвердив назву «Духовный вестник». При цьому журнал був дозволений Св. Синодом за умови, що він не буде обов'язковим для духовенства Харківської єпархії [26, арк. 12] через високу ціну видання (7 руб. з пересилкою). Слід зазначити, В. І. Добротворський всі гроші від передплати журналу «Духовный вестник» віддавав на благодійність (гроші направлялися до Харківського жіночого училища дівичь духовного звання) [26, арк. 5].

Однак, видання проіснувало недовго, вже у 1868 році у звіті на засіданні університетської ради Добротворський повідомив про припинення видання журналу через брак коштів та передплатників. Він також прохав раду Харківського університету зняти з редакції журналу типографський борг в розмірі 300 рублів [23, с. 266].

Маловідомим епізодом з історії церковних періодичних видань Харківської єпархії є випадок з журналом «Вестник религиозно-общественной жизни». У 1874 році професор кафедри історії церкви (пізніше декан історико-філологічного факультету) Харківського університету Амфіан Степанович Лебедев запланував видати журнал під назвою «Вестник религиозно-общественной жизни». На той час протоієрею А. Лебедеву була вже знайома видавнича діяльність, оскільки ще у 1860 роках він брав участь в виданні московського журналу «Душеполезное чтение» [4, Ч. I, с. 577]. Амфіан Степанович направив прохання та програму запланованого журналу до Головного управління у справах друку [24, арк.1-9]. Товариш міністра внутрішніх справ князь О. Б. Лобанов-Ростовський, з поміткою «таємно», у свою чергу направив листа до обер-прокурора Священного Синоду, в якому прохав надати висновок з приводу дозволу А. Лебедеву видавати журнал та прийняття рішення щодо цензури [24, арк. 11]. Священний Синод надав таку відповідь: «перешкод до дозволу видавати журнал по надісланій Лебедевим програмі немає, цензурою за цензурним статутом повинен займатися духовний цензор, призначений харківським архієпископом з числа благонадійних осіб Харківської

єпархії» [27, арк. 3]. Рішення Св. Синоду було негайно відправлено харківському архієпископу. Так, у 1874 році на сторінках газети «Харьковские епархиальные ведомости» було опубліковано повідомлення про дозвіл А. Лебедеву видавати журнал у 1875 році [18, с.226-228]. При чому були опубліковані застереження Св. Синоду щодо майбутнього журналу, оскільки його програма «містить в собі розробку церковно-релігійних питань, важливе значення яких потребує від видавця серйозного знайомства з предметом». Також було зауважено, що «Лебедев не перебуває на службі по духовному відомству. Окрім того, оскільки видання передбачається в Харкові, де немає духовного цензурного комітету, а між тим, статті журналу в більшості випадків повинні будуть підлягати духовній цензурі, то розгляд їх треба здійснювати з особливою увагою» [18, с. 228].

Не дивлячись на дозвіл Св. Синоду, Головне управління у справах друку заборонило видавати А. Лебедеву журнал з причин: «відсутності в Харкові спеціальної цензурної установи, духовної цензури, і беручи до уваги широту представленої програми, через що цензурування журналу не могло бути доручено губернському чиновнику» [24, арк. 14-15]. А. С. Лебедев обрав для свого журналу релігійно-суспільну спрямованість. Він зазначав, що майбутній журнал буде «розглядати сучасні церковно-суспільні питання на науково-історичній основі» [24, арк. 7]. Очевидно, що обрана А. Лебедевим тематика викликала певне занепокоєння у владних структурах і це вплинуло на рішення не розпочинати видання цього журналу.

Перша згадка про цей епізод пролунала у 1906 році. Професор М. Ф. Сумцов згадував: «...понад тридцять років тому А. С. Лебедев задумав видавати в Харкові журнал під заголовком «Церковно-Общественный Вестник» [назва переплутана – А.Б.] з яскраво вираженими освітньо-науковими прагненнями, що відразу було помічено і перекреслено червоними чорнилами. Журнал не був дозволений. А між тим, вже були визначені співробітники, були написані статті. Якби видання здійснилося, воно, безсумнівно, знайшло б собі співробітників серед місцевої професури та студентів-істориків, слухачів проф. А. С. Лебедева. Воно пробудило б розумові інтереси і привчало б до серйозної журнальної співпраці» [30, с. 12]. Відомо, що до співробітництва в журналі Лебедев запрошував Никодима Павловича Кондакова – історика мистецтва, приват-доцента Новоросійського університету в Одесі [37, арк. 1-2]. Не маючи можливості створити власний періодичний орган відповідної тематичної спрямованості, професори змушені були віддавали свої вже підготовлені статті до місцевих періодичних видань, зокрема спочатку в «Харьковские губернские ведомости», наскільки це було можливо при вузькому характері цього офіційного органу [12, с. 214]. Друзі та колеги Амфіана Степановича підбадьорювали його, запевняючи, що заборона не на завжди та є шанс спробувати ще раз. Наприклад, А. Голубев писав: «вкрай боляче чути про смерть вашого журналу ще у зародку, боляче в розумінні особистих відносин, а ще болючіше в розумінні суспільному» [38, арк. 1].

На початку ХХ ст. були проголошені свобода слова та свобода віросповідань. Активно почали виникати церковно-суспільні видання з різноманітними ідейно-політичними програмами. Розпочалася конкуренція в середовищі церковної журналістики, більшість видань «старого» типу змушені були конкуру-

вати з новими типами церковних видань. Щоб витримати конкуренцію, видавці мусили розширювати тематику, яка мала виходити «за рамки церковної огорожі» [16, с. 144]. Але інколи на цьому шляху деякі видавці почали виходити й за межі Церкви. В Харківській єпархії таким виданням стала «Церковная газета» І. Філевського – «орган церковного оновлення та культурно-прогресивних прагнень» [39, с. 1]. У 1906 році приват-доцент Харківського імператорського університету, протоієрей Іоанн Філевський, спираючись на виданий наказ про свободу друку (24 листопада 1905 р.) звернувся до начальника Харківської губернії з проханням видавати «Церковную газету» [5, арк. 1]. Такий дозвіл він отримав від генерал-губернатора [5] та повідомив Священний Синод про відкриття газети [29, арк. 2].

Харківський архіпастир Арсеній (Брянцев), обурений такою поведінкою священика І. Філевського, направив до Св. Синоду донесення про те, що останній «без дозволу духовного керівництва, але з дозволу начальника Харківської губернії, приступив до видання газети» [29, арк. 1]. Священний Синод дорікав редактору за порушення ним порядку ієрархічної підпорядкованості, але не заборонив видання [29, арк.3-4]. З цього почалася суперечка між харківським архіпастирем та редактором газети, яка знайшла віддзеркалення й на сторінках періодики. Зокрема, прот. Філевський в своїй газеті почав критикувати журнал «Вера и разум», яким опікувався архієрей [32, с. 10; 34, с. 14].

На своїх сторінках прот. Філевський обговорював болючі питання сучасного йому суспільства: реформування та свободи Церкви, партійну політику духовенства, відміну смертної кари і т.д. Харківський інспектор в справах друку визначив спрямування газети як «псевдо-прогресивне» [35, арк. 19]. Вихід «Церковной газеты» натхненно вітала харківська інтелігенція. Наприклад, професор Харківського університету М. Ф. Сумцов так визначав користь газети: «таке прогресивне церковно-громадське видання як Ваше, має те важливе значення, що піднімає в країні духовне життя, в напрямку духовної свободи і віротерпимості. ... якщо вільний священик являє верхівку людської гідності, то священик поневолений, священик службовець є лише знаряддям в чужих руках, не гідний високого звання людини» [30, с. 12].

У липні 1906 року на газету І. Філевського було накладено арешт [36, арк. 25]. Спочатку інспектор у справах друку І. В. Серебрянський [1, с. 209] повідомив генерал-губернатора, що у №24-25 «Церковной газеты» деякі статті мають ознаки неблагонадійності, і просив пояснити редактору І. Філевському всю некоректність ситуації. При чому в кінці була приписка: «притягати до світському суду духовну особу, хоча і маю в даному випадку повне право, поки не наважуюся» [5, арк. 12]. Згодом вийшов наказ генерал-губернатора про призупинення газети на час існування військового стану за статті «Смертная казнь в свете Христова учения» та «Петиция Московских священников», які мають «явно протиурядовий характер» [5]. Протоієрей І. Філевський двічі писав до генерал-губернатора з поясненнями та виправдовував себе як редактора [5, арк. 19-22]. Реакція Харківського архієпископа Арсенія на арешт «Церковной газеты» вельми показова: «Жалкую, що не на завжди заборонена ця шкідлива газета» [5, арк. 14].

На перший погляд, з «Церковной газетой» було вчинено вкрай несправедливо, але при детальному ознайомленні з особистістю та діяльністю І. Філевського таке ставлення місцевої церковної та світської влади до газети та її редактора стає більш зрозумілим. З архівних документів відомо, що на протоієрея І. Філевського було заведено декілька «справ»: за непроведення служби в день храмового свята [7], за «ганебне» для священика шукання більш прибуткового місця роботи [6]. Стосовно останнього відомо, що протоієрей Філевський спочатку звільнився з Харківського комерційного училища, перейшов до сільськогосподарського інституту, бо там платили більше, потім знову захотів повернутися до училища, оскільки «в інституті не визначено у фінансовому плані» [6, арк. 4]. Показовою є відповідь директора училища: «Опикунська рада училища дуже зраділа можливості позбавитися від Філевського. Особистість і діяльність – занадто відомі для єпархіальної влади, щоб потрібно було вказувати причини його звільнення» [6, арк. 7]. Відомо, що надалі І. Філевський підтримував невдоволених харківських семінаристів, зокрема, виступав проти методів, які застосовував ректор. У результаті «підбадьорений» семінарист виплеснув кислоту в обличчя ректору семінарії І. Знаменському (редактору журналу «Вера и разум»). Після 1917 року І. Філевський став активним учасником «обновленського розколу», у 1923 році взяв участь в обновленському соборі [22, с. 491] і до сьогоднішнього дня характеризується в церковному середовищі як священик, який вів антицерковну політику.

У жовтні 1906 року газета Філевського від Харківського тимчасового генерал-губернатора отримала дозвіл на продовження видання [25, арк. 5]. Проте більше згадок про цю газету немає, аж до 1923 року [10]. Так, у справі про збори Харківської єпархіальної групи «Жива церква», де був присутній протоієрей І. Філевський, зазначалося, що необхідно «просити редакцію “Церковной газеты” частково реформувати її. Необхідно ввести сільський розділ, де б публікувалися статті і проповіді на актуальні теми та були в зручному зрозумілому викладі для сільського жителя» [10, арк. 63-64]. Чи намагався відновити це видання І. Філевський невідомо.

Слід відзначити, що викладачі університету були активними авторами церковних періодичних видань Харківської єпархії. Так, авторами журналу «Духовный вестник» були професори П. О. Лавровський, М.О. Лавровський, І. В. Платонов, М. Н. Петров, В. К. Надлер, О. П. Ярославський-Петровський. Почасти це пояснювалося вже тим, що сам редактор (В. І. Добротворський) був професором Харківського університету. До речі, на сторінках цього видання він публікував чимало власних статей [33].

Сучасники журналу «Духовный вестник» оцінювали його однозначно як наукове видання. Так, наприклад, професор А. С. Лебедев назвав його цінним виданням за обсягом серйозних наукових статей, як професорів університету, так і співробітників, і самого редактора [13, с. 20]. На засіданні університетської ради журнал був названий «корисним» виданням [23, с. 266]. Пізніше, на початку XX ст., дослідник церковної історії Ф. І. Тітов напише, що журнал «Духовный вестник» приніс велику користь освіченій публіці, бо в 1860-ті рр. за часів бродіння та розхитаності виступив в якості мудрого керівника свідомості

російського суспільства, здатного розбудити інтерес до важливих питань в області віри, моральності та історії християнської Церкви [31, с. 292-293].

Саме завдяки талановитому підбору авторів церковного періодичного видання «Вера и разум», журнал відразу вийшов за рамки провінційного видання і став загальнозначимим для всієї країни [16, с. 179]. Завдяки, засновнику журналу, Преосвященному Амвросію, «Вера и разум» мав талановитих авторів вже з першого року існування. Серед них були вчені, професори духовних академій та університетів: професор філософії Московської духовної академії В. Д. Кудрявцев, професор Київської духовної академії П. І. Ліницький, професори Московської духовної академії І. М. Корсунський, П. Горський-Платонов, С. Глаголев та О. Бєлов [4, професор Санкт-Петербурзької духовної академії М. Барсов, професор Казанської духовної академії Є. Амфітеатров [16, с. 179]. Професори Харківського університету були ядром авторського колективу протягом усіх років існування журналу. Достатньо згадати, що в журналі активно публікували свої дослідження: В. П. Бузескул, Т.І. Буткевич, В. К. Надлер, М. О. Остроумов, А. С. Лебєдев, І. В. Платонов, А. Н. Хайнацький [4, с. 164].

Звичайно, таке серйозне видання як «Вера и разум» не залишилося непоміченим сучасниками. У 1903 році в газеті «Московские ведомости» журнал «Вера и разум» був названий яскравим світильником віри [15]. Видання було помічене й урядовими структурами уряду. Так, Навчальний комітет відомства православного віросповідання клопотав перед Св. Синодом зробити журнал обов'язковим не тільки для середніх духовно-навчальних закладів, а і для духовних академій Російської імперії [28, арк. 17-18], оскільки статті журналу корисні для молодих людей «за вірністю поглядів, зрілістю і згодою з вченням православної церкви» [28, арк. 17].

Примітно, що обер-прокурор Св. Синоду К. П. Победоносцев в листі до імператора Олександра III від 1884 року рекомендував йому почитати харківський журнал «Вера и разум», особливо статті проф. Надлера «Про релігійний розвиток імператора Олександра I», оскільки «статті добре написані і дуже цікаві й повчальні» [21]. Дослідник К.Є. Нетужилов відносить «Веру и разум» до ряду академічних видань, які мали лише корпоративного читача, але з ним можна не погодитися, оскільки журнал був розрахований на інтелігенцію, в широкому сенсі слова, на професорів духовних і світських навчальних закладів, на богословів, вище духовенство, науковців і т.д. Про це свідчить тематика журналу та відгуки читачів.

Автори «Церковной газеты», як і сам редактор І. Філевський, були університетською інтелігенцією. Як зазначав редактор, з газетою виявили бажання співпрацювати «видатні релігійні письменники-публіцисти, жінки-письменниці, професори, священники, народні вчителі, студенти та інші особи, які співчують церковно-прогресивному напрямку нашої газети» [20, с. 1-3]. Серед авторів видання були такі ліберальні професори Харківського університету як М. Ф. Сумцов та А. С. Лебєдев.

Окремо слід згадати про роль університетської типографії в справі розвитку церковної періодики Харківської єпархії. Майже всі періодичні видання першої половини XIX століття друкувалися в Харківській університетській друкарні [2,

с. 790]. Так, перші харківські газети і альманахи «Харьковский еженедельник» (який вважається першою газетою на східній Україні), «Украинский домовод», «Харьковский Демокрит» були надруковані саме в університетській типографії [3, с. 437]. Не стали виключенням і церковні видання Харківської єпархії. В Харкові тривалий час не було своєї єпархіальної типографії (до 1913 р.).

Якість друку і загальний вигляд видання багато в чому залежали від друкарні. Слід зазначити, що єпархіальні видання по всій Російській імперії лише зрідка мали свої типографії, тому замовлення на видання розміщували в приватних, губернських чи земських типографіях [16, с. 164]. Як зазначає К.Є. Нетужилов, за якістю найкращими були земські типографії, а найгіршими – приватні. Журнал «Духовный вестник» друкувався в університетській типографії без субсидій. Також в університетській типографії протягом 1867-1882 рр. друкувалася газета «Харьковские епархиальные ведомости». Відомо, що у 1880 році університетській типографії редакцією було сплачено 806 рублів за рік друкування «Харьковских епархиальных ведомостей» [9, арк. 13]. Як відмічав Д. І. Багалій, шрифт в університетській типографії був досить чіткий і виразний [3, с. 439].

Таким чином, внесок Харківського університету в розвиток церковних періодичних видань, на нашу думку, є очевидним. Можна навіть стверджувати, що саме університет вплинув на формування специфічних ознак православних періодичних видань Харківської єпархії. Унікальність церковних журналів та газет Харківської єпархії полягає в тому, що по-перше, для провінційного міста імперії не типовою була така значна кількість різних типів церковних православних видань. По-друге, багато видавців та авторів видань були університетськими професорами, викладачами семінарій та духовних академій, відомими науковцями і богословами. По-третє, церковна періодика Харківської єпархії більшою мірою, ніж у цілому в імперії, була розрахована на інтелігенцію: викладачів вищих та середніх духовно-навчальних закладів, науковців, міське духовенство, загалом освічені верстви населення. По-четверте, хоча в більшості видань Харківської єпархії переважала морально-етична тематика, були серед них і загальновідомі для всієї Російської імперії науково-теоретичні видання («Духовный вестник» та «Вера и разум»).

Примітки

1. Антонов В. В. Книжное дело в России в XIX - начале XX века. Сборник научных трудов / Антонов В. В., Гринченко Н. А., Измозик В. С., Патрушева Н. Г. – СПб. – 2006. – Вып. 13. – 264 с.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Х., 1993. – Т. 2. – 973 с.
3. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1: 1802 – 1815 г. / Д. И. Багалей. – Харьков: Паровая Типография и Литография М. Зильберберг, 1893. – 1204 с.

4. Буткевич Т. Высокопреосвященный Амвросий, Архиепископ Харьковский / Т. Буткевич // Вера и Разум. – 1902. – Кн. 1. – Ч. I., Ч. II. –
5. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 3. О. 283. Спр. 707.
6. ДАХО. Ф. 40, Оп. 101, Спр. 201.
7. ДАХО. Ф. 40, Оп. 94, Спр. 249.
8. ДАХО. Ф. 40. Оп. 47. Спр. 718.
9. ДАХО. Ф. 40. Оп. 62. Спр. 208.
10. ДАХО. Ф. Р-230. Оп. 1. Спр. 1776.
11. Историко-филологический факультет Харьковского университета в первые 100 лет его существования (1805-1905) / Под ред. Д. И. Багалея, М. Г. Халинский. – Х., 1908. – 390 с.
12. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Сост. Д.И. Багалея, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескуп. – Харьков, 1906. – 303 с.
13. Лебедев А. Кафедра Богословия в Харьковском университете (1819-1896). Историческая записка / А. Лебедев. – Х., 1896. – 22 с.
14. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812-1817 / І. Л. Михайлин. – Х., 2007. – 366 с.
15. Московские ведомости. – 1903. – № 296.
16. Нетужилов К. Е. Церковная периодическая печать в России XIX ст. / К. Е. Нетужилов. – СПб., 2008. – 266 с.
17. О преобразовании журнала «Вера и Разум». Хроники // Церковная газета. – 1906. – № 24-25. – С. 13.
18. Об издании в Харькове журнала «Вестник религиозно-общественной жизни» // ХЕВ. – 1874. – № 20. – С. 226-228.
19. Общий устав императорских российских университетов. – Х., 1835. – 50 с.
20. От редакции. Открыта подписка на 1906 год еженедельную, общественно-литературную газету // Церковная газета. – 1906. – №1 – С. 1-3.
21. Победоносцев К. П. Письма к Александру III. / К. П. Победоносцев. Режим доступа: http://www.rus-sky.com/history/library/pobed1.htm#_Точ464028734
22. Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. – 564 с.
23. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1868. – № 7. – С. 266.
24. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). Ф 776. Оп. 5. Спр. 69.
25. РДІА. Ф. 776. Оп. 16. Ч. II. Спр. 821.
26. РДІА. Ф. 796. Оп. 142. Спр. 968.
27. РДІА. Ф. 796. Оп. 155. Спр. 1488.
28. РДІА. Ф. 796. Оп. 164. 6 від. 1 и 2 столи. Спр. 2348.

29. РДІА. Ф. 796. Оп. 187. Ч. II. Спр. 7053.
30. Сумцов Н. Ф. Письмо в редакцию / Н. Ф. Сумцов // Церковная газета. – 1906. – № 2. – С. 12.
31. Титов Ф. Макарий (Булгаков) митрополит Московский и Коломенский. Историко-биографический очерк / Ф. Титов. – Киев, 1903 – Т. II. – 651 с.
32. Указ консистории редактору-издателю «Церковной газеты». Хроника// Церковная газета. – 1906. – № 10. – С. 10;
33. Указатель статей в шестидесяти четырех месячных книжках журнала «Духовный Вестник» // Духовный Вестник. – 1867. – Т. XVI. – 46 с.
34. Хроника. Новый редактор журнала «Вера и Разум»// Церковная газета. – 1906. – № 18-19. – С. 14.
35. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 110.
36. ЦДІАК України. Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 111.
37. ЦДІАК України. Ф. 2037. Оп. 1. Спр. 30.
38. ЦДІАК України. Ф. 2037. Оп. 1. Спр. 44.
39. Церковная газета. – 1906. – № 1. – С. 1.

Бондаренко А. А. Вклад университета в развитие церковных периодических изданий Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX ст.

В статье проанализирован вклад Харьковского университета в развитие церковных периодических изданий Харьковской епархии второй половины XIX - начала XX в. Охарактеризовано участие профессоров и преподавателей университета в издании местных церковных периодических газет и журналов. Автором сделан вывод, что именно университет влиял на формирование специфических признаков православных периодических изданий Харьковской епархии.

Ключевые слова: Харьковский университет, церковные периодические издания, Харьковская епархия.

Bondarenko G.A. The Kharkiv University contribution' to the development of the church periodicals in the late 19th - early 20th centuries.

The article analyzes the contribution of Kharkov University in the development of church periodicals in Kharkiv Eparchy of the late 19th - early 20th centuries. The participation of professors and faculty in the publication of local church newspapers and magazines is characterized. The author concludes that the university influenced the formation of specific features of the Orthodox church periodicals of Kharkiv Eparchy.

Keywords: Kharkiv University, church periodicals, Kharkiv eparchy.

Два століття разом. Представники роду Каразіних у стінах Харківського університету

Вовк Ольга Ігорівна

У статті розглядаються взаємозв'язки родини Каразіних з Харківським університетом. Показано роль представників цього роду у процесі виникнення та розвитку першого університету Лівобережної України. Висвітлено значення Харківського університету у формуванні життєвих траєкторій членів сім'ї Каразіних.

Ключові слова: Харківський університет, В. Н. Каразін, родина Каразіних

Відкриття університету в головному місті Слобідської України перетворило Харків на потужний науковий, освітній та культурний центр і визначило хід його історичного розвитку на багато років вперед. Однією з найбільш яскравих постатей в історії Харківського класичного університету по праву вважається Василь Назарович Каразін, який взяв у цьому процесі найактивнішу особисту участь. Саме університетська місія, за висловом І. П. Лисяка-Рудницького, стала для В. Н. Каразіна «найбільш вікопомним ділом життя та історичною заслугою» [5, с. 78].

Внесок В. Н. Каразіна у розвиток Харківського університету був оцінений ще за життя вченого, про що свідчить його обрання до складу почесних членів у 1811 р. У подальші роки університет все більш активно популяризував особистість свого засновника на місцевому та загальнодержавному рівнях. У 1907 р. в Харкові було відкрито пам'ятник просвітителю. Упродовж останніх більш ніж ста п'ятдесяти років з-під пера університетських науковців вийшло чимало розвідок каразінознавчого спрямування, було видано цінні джерела.

Особливий сплеск інтересу до особистості В. Н. Каразіна розпочався у переддень 200-річного ювілею Харківського університету і триває донині. Саме в цей період навчальний заклад став носити ім'я свого засновника (у широкому вжитку отримавши найменування «Каразінський»). Було створено низку нових місць пам'яті (пам'ятників та меморіальних дощок). З 2010 р. вручається найвища нагорода університету – медаль імені В. Н. Каразіна, засновано премію його імені. Традиційними стали студентські Каразінські читання, які щорічно відбуваються на історичному, хімічному та інших факультетах. У 2013 р. до 240-ї річниці з дня народження В. Н. Каразіна в університеті були проведені ювілейні заходи [3].

Разом з тим, з Харківським університетом пов'язане ім'я не одного лише В. Н. Каразіна, а й багатьох, можливо, менш відомих, але не менш достойних представників давнього роду Каразіних.

Безперечно, першим у цьому переліку має бути назване ім'я молодшого брата В. Н. Каразіна – Івана Назаровича (1780–1836). Більшу частину свого життя він присвятив лісорозведенню та садівництву, уславившись як засновник саду в родинному маєтку Основинцях (сьогодні відомого як Краснокутський дендропарк). Цікаво, що в цьому парку донині зростає канадська тополя, яку називають ровесницею Харківського університету. Вважається, що вона була висаджена у ґрунт навесні 1803 року, коли розпочався збір коштів для відкриття Харківського університету. Варто нагадати, що І. Н. Каразін завжди підтримував свого брата у клопотах з улаштування Харківського університету. Саме брати Каразіни одними з перших внесли до фонду пожертв на відкриття університету 1000 карбованців, тим самим подавши приклад іншим слобідсько-українським дворянам [1, с. 27].

Ці клопоти увінчалися успіхом: Харківський університет розпочав свою роботу. Кількість осіб, які здобували в ньому освіту протягом 210 років, напевне, обчислюється сотнями тисяч. Серед них були і нащадки роду Каразіних. Наприклад, з семи дітей В. Н. Каразіна четверо навчалися в університеті. Старший син Василь Васильович (1807–1847) закінчив фізико-математичний факультет університету. У 1825 р. в університетській типографії вийшла друком його книга у двох частинах «Илиодометр для поверки часов, или Показатель времени восхождения и захождения солнца, во все дни года под 48 параллелями, от 40 до 69 степени северной широты». Після завершення навчання В. В. Каразін перебував на військовій службі. З травня 1840 р. він працював понадштатним помічником бібліотекаря у бібліотеці Харківського університету, однак уже на початку вересня того ж року вийшов у відставку. На фізико-математичному факультеті упродовж 1829–1831 та 1832–1833 рр. навчався Олександр Васильович Каразін (1814–1837), а Валеріан Васильович Каразін (1823–?) з 1840 р. був студентом юридичного факультету університету [2, с. 62–63].

Філадельф Васильович Каразін (1810–1878) у 1829 р. закінчив курс філософського відділення словесного факультету Харківського університету. Тривалий час він прожив у Миколаєві, де служив у штабі Чорноморського флоту. Влітку 2014 р. студенти історичного факультету під час проходження архівно-музейної та краєзнавчої практики знайшли раніше невідомий лист В. Н. Каразіна, датований 8 жовтня 1837 р. У ньому йдеться про те, що Василь Назарович передає до бібліотеки Харківського університету таблицю відстаней між найважливішими форпостами, що знаходяться на Чорному морі. Її, вірогідно, міг передати йому саме Філадельф Васильович. Тобто його діяльність сприяла поповненню фондів університетської бібліотеки [7].

Ф. В. Каразін став першим біографом свого славетного батька, доклав чимало зусиль до увічнення пам'яті про нього, уперше висловив ідею про видання повного зібрання праць В. Н. Каразіна. Хоча цей грандіозний намір у повній мірі не реалізовано і досі, однак університетська громадськість чимало зробила для збереження каразінської документальної спадщини. Найбільш яскравим зразком є зібрання творів та епістоляріїв В. Н. Каразіна, зібраних та зредагованих Д. І. Багалієм і видрукованих університетською типографією у 1910 р. [8].

Активно відстоював Ф. В. Каразін й ідею установавання пам'ятника своєму знаменитому батькові. На жаль, йому самому не судилося побачити цей проект реалізованим (адже від перших пропозицій до реального відкриття пройшло майже 40 років). Проте цю справу продовжили інші члени родини. Так, коли у вересні 1891 р. було створено Комітет для спорудження пам'ятника В. Н. Каразину, до його складу, крім університетських професорів Д. І. Багалія, О. І. Дудукалова, М. Й. Куплеваського та Ю. І. Морозова, ректора університету М. М. Алексеєнка, увійшли племінник В. Н. Каразіна, випускник Харківського університету, господар акліматизаційного саду в Основинцях Іван Іванович Каразін (1834–1903) та онук просвітителя, петербурзький художник Микола Миколайович Каразін (1842–1908) [6, с. 3]. Вони ж брали участь в урочистому відзначенні півстолітньої річниці з дня смерті В. Н. Каразіна, яке у листопаді 1892 р. відбулося у стінах Харківського університету [9, с. 439]. Цікаво, що М. М. Каразін навіть надав на розгляд конкурсної комісії власний проект пам'ятника В. Н. Каразину (відповідну акварель його авторства наприкінці ХХ ст. було знайдено у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського університету) [2, с. 68].

Зазначимо, що лінія прямих нащадків В. Н. Каразіна перервалася саме на Миколі Миколайовичу. Але гілка, родоначальником якої став І. Н. Каразін, продовжувала розвиватися. Коли монумент зрештою був відкритий (а відбулося це 20 червня 1907 р.), квіти до його підніжжя піднесли двоюрідні онуки просвітителя, сини І. І. Каразіна – вихованець Полтавського кадетського корпусу Іван Іванович (1859–1939) та випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Харківського університету Борис Іванович (1874 – після 1919). Їхні сестри – Олена Іванівна (1887–1974) та Юлія Іванівна (1889–1971) – також здобували освіту у стінах Харківського університету. З 1907 р. вони стали сторонніми слухачками відповідно юридичного та історико-філологічного факультетів [1, с. 30–31].

«Епоха катастроф» 1910-х – 1920-х рр. зачепила і членів родини Каразінних. Багато хто з них був змушений виїхати за кордон і зрештою загубився у вирі часу. В тих же людей, які залишилися на Батьківщині, зв'язок з університетом виявився надовго перерваним. За іронією долі, причиною цього стала належність до дворянського роду Каразінних – саме через це до університету після революції 1917 р. не змогла вступити Лідія Борисівна Каразіна (1902–1971).

Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зв'язки почали відроджуватися. У 2005 р. факультет психології Харківського університету закінчила Лідія Остапівна Каразіна – прапрапраонучка І. Н. Каразіна. Інша його спадкоємиця у четвертому поколінні – Лариса Олегівна Дешко – є авторкою низки видань з історії своєї сім'ї [див. 4 та ін.]. Вона неодноразово презентувала їх у стінах ХНУ імені В. Н. Каразіна, а подарований нею рушник прикрашає читальний зал №4 Центральної наукової бібліотеки університету.

Життєві траєкторії нащадків каразінського коріння в контексті університетської історії знаходять певну кореляцію із «зигзагами пам'яті» про В. Н. Каразіна. Більше того, ці люди багато в чому залежали від ставлення держави до цієї особистості на тому чи іншому історичному етапі. Однак

Вовк О. І. Два століття разом. Представники роду Каразінних... 19
недарма їх фамільним девізом є «Упертість у добрих справах». Саме ця упертість зрештою робить честь представникам роду Каразінних, а результати їх діяльності гідно доповнюють багатющу скарбницю Харківського університету.

Примітки

1. *Березюк Н. М.* Достойные своего рода : (К семейному портрету Каразиных) / Н. М. Березюк // Університети=Universitates. – 2003. - № 1. - С. 58-68.
2. *Березюк Н. М.* Слід добрий і вічний на землі Слобожанській : (Іван Назарович Каразін та його нащадки) / Н. М. Березюк // Університети=Universitates. - 2003. - № 2. - С. 26-33.
3. *Вовк О. І.* Вшанування в Харківському університеті 240-ї річниці від дня народження В. Н. Каразіна / О. І. Вовк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - 2014. - № 1117 : Серія : Історія. - Вип. 48. – С. 247-249.
4. *Дешко Л. О.* Каразіни. Основа : зб. статей / Л. О. Дешко. - К. : Видавець Андрощук П. В., 2014. - 172 с.
5. *Лисяк-Рудницький І.* Каразін і початки українського національного відродження / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. - 1977. - № 11. - С. 78-97.
6. *Морозов Ю.* К вопросу о сооружении памятника В. Н. Каразину / Ю. Морозов. – [Х. : б. и., б. г.]. - 4 с.
7. *Ольгіна Я.* Подарунок Василя Назаровича / Я. Ольгіна // Харківський університет. - 2014. - 18 лист.
8. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразин ; сост. Д. И. Багалей. - Х. : В Университетской тип., 1910. - XIX, 927 с.
9. Чествование памяти В. Н. Каразина в Харьковском университете по случаю 50-летия со дня его кончины // Киевская старина. - 1892. - № 11. - С. 438-452.

Вовк О. И. Два столетия вместе. Представители рода Каразиных в стенах Харьковского университета

В статье рассматриваются взаимосвязи семьи Каразиных с Харьковским университетом. Показана роль представителей этого рода в процессе возникновения и развития первого университета Левобережной Украины. Освещено значение Харьковского университета в формировании жизненных траекторий членов семьи Каразиных.

Ключевые слова: Харьковский университет, В. Н. Каразин, семья Каразиных

Vovk Olga. Two centuries together. Members of the Karazin family in the Kharkiv University

Relationship the Karazin family with the Kharkiv Classical University was considered in the present paper. The role of the members of this genus in the process of emergence and development of the oldest University on the Left Bank Ukraine was studied. The value of the Kharkiv University in the formation of life trajectories of the Karazin family was represented.

Keywords: the Kharkiv University, V. N. Karazin, Karazin's family

**Харківський університет у символічному просторі міста:
меморіальні дошки Харкова****Єремєєв Павло Вікторович**

У статті здійснюється спроба визначити роль меморіальних дощок в посиленні присутності Харківського університету в символічному просторі міста. Проаналізовано динаміку активності відкриття меморіальних дощок, пов'язаних із Харківським університетом, коло осіб, яким вони присвячені. Досліджено, яким чином такого роду події були відображені в засобах масової інформації.

Ключові слова: меморіальні дошки, Харківський університет, символічний простір, контент-аналіз.

Проблеми історичної пам'яті останнім часом все частіше опиняються у сфері уваги дослідників. Спираючись на теоретичні наробки у галузі історії, культурології, психології, вчені активно дискутують щодо механізмів формування соціальних уявлень про минуле, засобів репрезентації та поширення цих уявлень [Див, напр.: 1]. В руслі цих досліджень Музеєм історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна реалізується науковий проект «Університетські місця пам'яті». Спираючись на запропоновану у 80-ті рр. ХХ ст. французьким дослідником П'єром Нора концепцію «місць пам'яті» (тобто міць, символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'язує свої спогади, цінності, і де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок») [24, с. 17] здійснюється спроба з'ясувати, яким чином здійснюється презентація та самопрезентація Харківського університету, як функціонують його «місця пам'яті».

У даній статті здійснено спробу визначити, в якій мірі історія та сучасність Харківського університету відображені в символічному просторі Харкова за допомогою таких «місць пам'яті», як меморіальні дошки. Вирішуючи дану проблему, перед нами повстає питання, що вважати ознакою зв'язку тієї чи іншої меморіальної дошки з Харківським університетом. Чи це зв'язок з Харківським університетом людини або події, яким присвячені меморіальні дошки (але

при цьому виникає питання про те, який саме рівень зв'язку можна вважати достатнім для того, щоби казати про приналежність до університетської історії), чи наявність слова «університет» в тексті меморіальної дошки? Чи до уваги слід брати сприйняття меморіальної дошки та осіб, яким вона присвячена, жителями та гостями міста, колективом університету?

Вирішуючи дане питання, ми спиралися на запропоновану Юрієм Лотманом характеристику міста як тексту. При цьому текст розуміється як «складний пристрій, що зберігає різноманітні коди, здатний трансформувати одержувані повідомлення і породжувати нові, як інформаційний генератор, що володіє рисами інтелектуальної особистості» [20, с. 132]. У цій своїй якості місто розглядається як поліфонічний і поліавторський твір, що акумулює в єдине ціле безліч знаків, у тому числі – меморіальні дошки [35, с. 15].

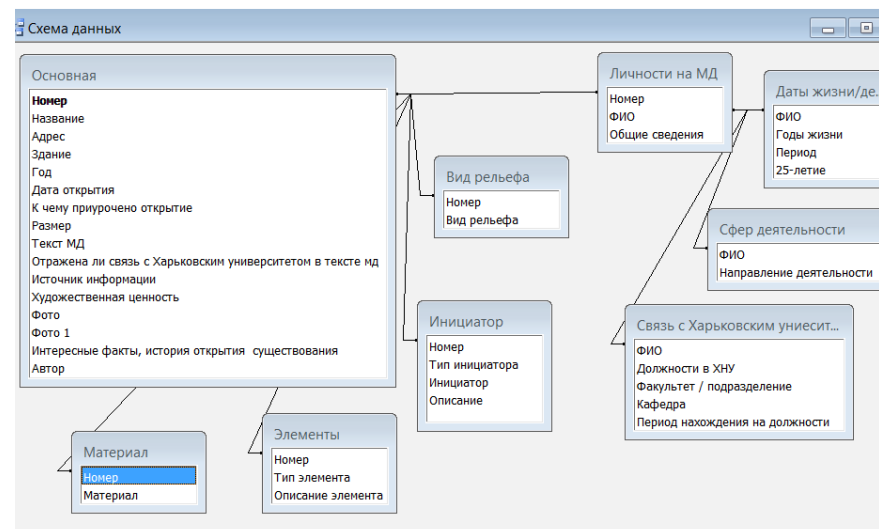
Важливо зазначити, що Юрієм Лотманом було уточнене розуміння взаємин споживача і тексту, і замість формули «споживач дешифрує текст» пропонується більш точна – «споживач спілкується з текстом». Людина вступає з текстом в контакти. Як пише Лотман, «Процес розшифрування тексту надзвичайно ускладнюється, втрачає свій одноразовий і кінцевий характер, наближаючись до знайомих нам актів семіотичного спілкування людини з іншою автономною особистістю» [20, с. 132].

Виходячи з наведених теоретичних положень, ми, визначаючи роль тієї чи іншої меморіальної дошки у посиленні символічної присутності університету в тексті міста, прагнули враховувати складне поєднання: по-перше, переданих через тексти інтенцій творців меморіальних дощок, що відображені в самому їхньому тексті і символіці, розташуванні, церемоніях відкриття меморіальних дощок (при якому можуть актуалізуватися і конструюватися нові сенси), по-друге, сприйняття аналізованих елементів міського тексту пресою, жителями та гостями міста, колективом Харківського університету.

Джерелами дослідження окресленої проблематики є, перш за все, меморіальні дошки, які певним чином пов'язані з Харківським університетом. Також джерелами вивчення даної проблематики є документи, у яких йдеться про їх встановлення та побутування [Див., напр.: 27-29], різноманітні краєзнавчі путівники та бази даних [15; 22; 23; 37]. Також залучаються матеріали «усної історії» [10-14], і, звісно, преса.

Оскільки в Харкові встановлено десятки меморіальних дощок, пов'язаних з Харківським університетом, їхнє комплексне дослідження вимагає застосування кількісних методик. Студенткою історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна В. Конюшок під керівництвом доц. Ю. А. Кісельової була створена відповідна база даних у програмі MS Excell. Нами ця база була доповнена та переведена у СУБД Access, більш придатну для аналізу подібної інформації. На сьогодні в бази даних внесено 90 меморіальних дощок (втім, процес її наповнення триває).

Малюнок 1. Інфологічна модель бази даних «Меморіальні дошки, пов'язані з Харківським університетом»

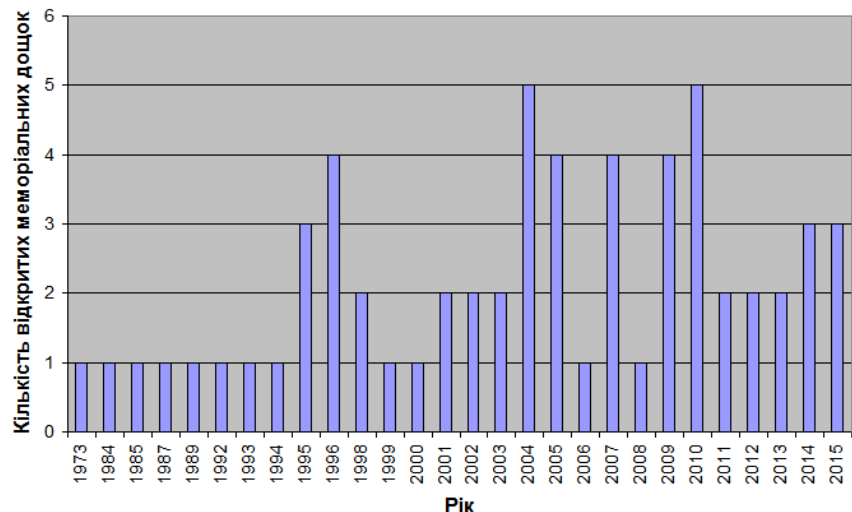

Стрижневою сутністю інфологічної моделі бази даних стала меморіальна дошка (малюнок 1). З нею пов'язані (тип зв'язку – один до багатьох) характеристичні сутності (особи, яким присвячені меморіальні дошки, ініціатори їхнього відкриття, матеріал, елементи меморіальних дощок, вид рельєфу, що у них застосовувався). Окрім цього, для характеристики осіб були виділені наступні сутності: час життя, сфера діяльності, зв'язок з Харківським університетом. В базі даних кожній сутності була присвячена окрема таблиця.

Така база даних дає змогу вирішувати велику кількість дослідницьких завдань. Зокрема, ми маємо змогу простежити динаміку активності відкриття меморіальних дощок, пов'язаних із Харківським університетом. Побудований на основі створеної бази даних графік (малюнок 2) дає змогу зробити висновок, що починаючи з 2004 р. активність створення таких меморіальних дощок зростає. Очевидно, це пов'язано зі святкуванням в 2004 р. 200-річчя від дня заснування Харківського університету. При цьому, окрім Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, цю дату в якості річниці свого заснування відзначили й деякі інші виші Харкова, які свого часу виникли на базі Харківського університету. Також у 2004 р. відзначалося 350-річчя заснування Харкова. Все це посилює увагу громадськості, наукових та освітніх організацій, органів влади до комеморативних практик. Зокрема, у 2004 р. у межах святкування 350-річчя Харкова були відкриті меморіальні дошки харківському міському голові (1900–1912 рр.), професору Харківського технологічного інституту О. К. Погорелку, видатному етнографу, філологу та просвітителю М. Ф. Сумцову, які навчалися та викладали у Харківському університеті [42, с. 2]. У тому ж році були відкриті меморіальні дошки поету М. В. Кульчицькому, який у 1937–

1939 рр. був студентом Харківського університету, фізику Л. В. Шубнікову, який протягом 1935–1937 рр. був завідувачем кафедри фізики твердого тіла Харківського університету, фізику О. Я. Усикову, який у 1923–1928 рр. навчався в Харківському університеті [15; 23; 37]. Активне відкриття меморіальних дощок продовжилося і у наступні роки.

Малюнок 2. Динаміка активності відкриття меморіальних дощок, пов'язаних із Харківським університетом

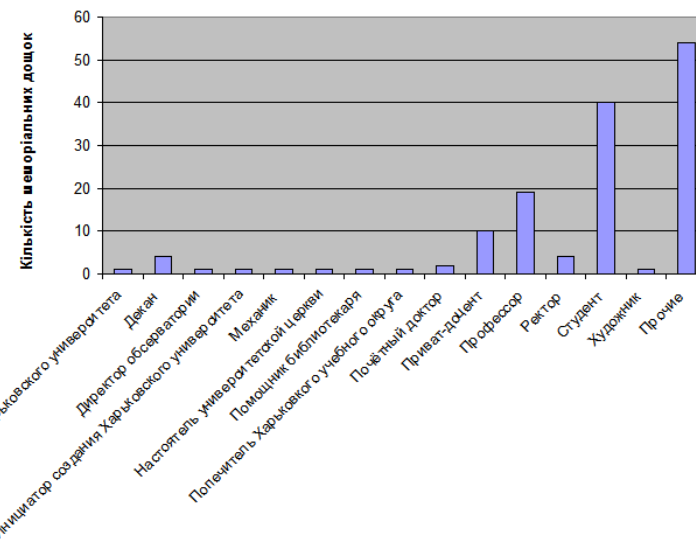

Побудована база даних також дозволяє проаналізувати типовість зв'язків із Харківським університетом тих осіб, яким присвячені меморіальні дошки (малюнок 3). Перш за все, слід відзначити багатоманітність цих зв'язків. Найбільша кількість меморіальних дощок присвячена колишнім студентам Харківського університету. Це пов'язано із тим, що випускники Харківського університету проявили себе у багатьох сферах наукової, суспільної, політичної діяльності, зробили значний внесок у розвиток міста. Крім того, переважання колишніх студентів в базі даних пояснюється тим, що для багатьох осіб період навчання є єдиним зв'язком із університетом, а у подальшому вони працювали в інших установах та організаціях. Варто одразу зауважити, що у текстах, які містяться на меморіальних дошках, лише інколи зазначено, що та чи інша особа навчалася в Харківському університеті.

До категорії «професори» потрапило дев'ятнадцять осіб, яким присвячено меморіальні дошки Харкова. Це засвідчує досить високий рівень символічної присутності науковців Харківського університету у символічному просторі міста.

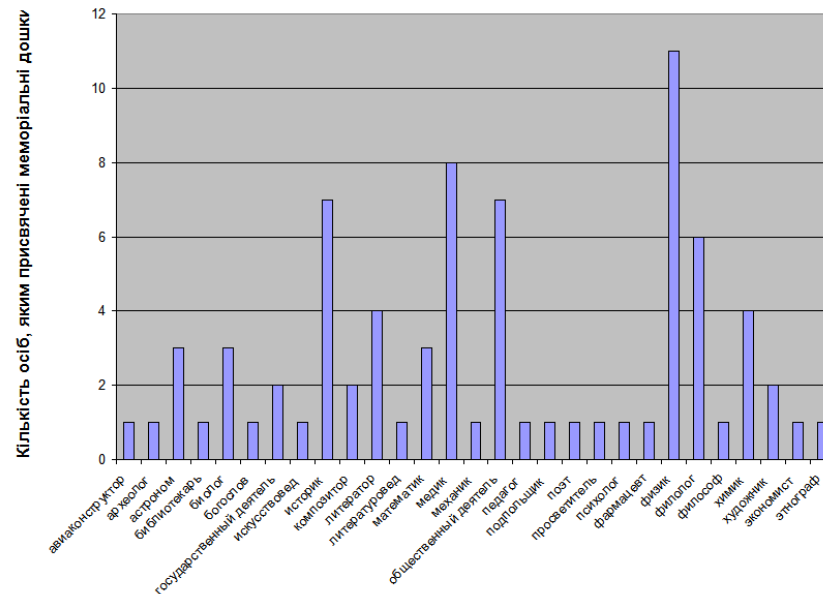
Більшість пов'язаних із Харківським університетом осіб, яким присвячені меморіальні дошки Харкова, працювали у галузі фізики (малюнок 4). Це й не дивно, враховуючи, що Харків був і залишається одним із найбільших центрів

Малюнок 3. Зв'язок із університетом осіб, яким присвячені меморіальні дошки

фізичних досліджень в Україні. На другому місці за поширеністю – меморіальні дошки, які присвячені медикам, на третьому – суспільним діячам та історикам. Це пояснюється як значним рівнем розвитку цих галузей у Харкові, увагою

Малюнок 4. Сфера діяльності пов'язаних із Харківським університетом осіб, яким присвячені меморіальні дошки

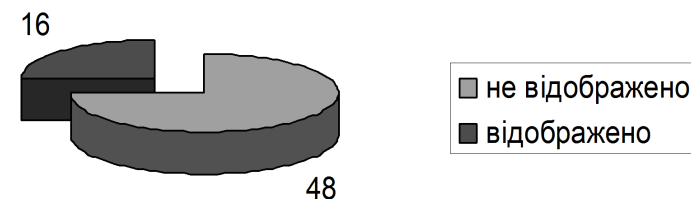
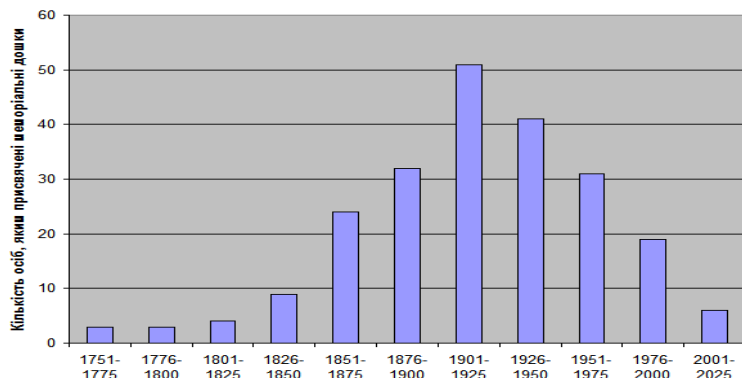
суспільства до зазначених сфер, так і з активністю різних спільнот, які прагнуть посилити свою символічну присутність у тексті міста.

Щоби зрозуміти, особам якого часу найчастіше присвячені проаналізовані меморіальні дошки, необхідно формалізувати відповідні дані. Для цього у одній з таблиць створеної нами бази даних особи вносилися до певних двадцятипятилітніх категорій (малюнок 5). У результаті, було встановлено, що найбільше меморіальних дошок було встановлено особам, котрі жили на початку ХХ ст. (1901 – 1925 рр.). Скоріш за все, це пов'язано із двома фактами. По перше, на початку ХХ ст. у Харкові діяли блискучі вчені Харківського університету (наприклад, Д. І. Багалій, М. С. Дринов та ін.), заслуги яких робили очевидною необхідність відкриття меморіальних дошок цим людям. Крім того, у цей період народилися та виховувалися особи, що проявили себе у майбутньому (наприклад, О. Т. Гончар, П. Т. Тронько). Нарешті, пройшло досить багато часу від двадцятипятиріччя 1901–1925 рр., що дає змогу з «великої дистанції» оцінити заслуги людей того часу.

Виникає питання, в якій мірі актуалізовано зв'язок з Харківським університетом на зазначених меморіальних дошках, чи усі їх можна вважати «місцями пам'яті» Харківського університету?

В текстах меморіальних дошок, які ми ідентифікували як такі, що пов'язані із Харківським університетом, цей зв'язок прямо постулюється лише у чверті випадків (16 меморіальних дошок) (малюнок 5). Втім, це ще не дає підстав говорити, що всі інші меморіальні дошки не є «місцями пам'яті» університету. Адже сенс тексту твориться читачем, тому зв'язок меморіальної дошки з університетом може актуалізуватися не лише за допомогою напису на самій меморіальній дошці. Цілком можливо, що людина, якій присвячена меморіальна дошка, сама по собі асоціюється з університетом, тому будь-яка згадка імені цієї людини буде університетським «місцем пам'яті». На зв'язок з університетом може вказувати розташування меморіальної дошки на будівлі одного з корпусів Харківського університету. Звісно, слід брати до уваги сприйняття меморіальних дошок різними категоріями населення: те, що

Малюнок 5. Роки життя пов'язаних із Харківським університетом осіб, яким присвячені меморіальні дошки

Малюнок 6. Відображення зв'язку з Харківським університетом у текстах меморіальних дошок

актуалізує образ університету в уяві його співробітників, істориків, краєзнавців може не мати жодного значення для пересічного жителя Харкова.

Виникає питання, яким чином засоби масової інформації впливають на сприйняття меморіальних дошок населенням, висвітлюють процеси відкриття та побутування пам'ятників, їхнє значення. Нами було проаналізовано матеріали з російськомовних та україномовних інформаційних сайтів мережі Інтернет, що присвячені меморіальним дошкам, пов'язаним із Харківським університетом. Найбільшу увагу засобів масової інформації привернули меморіальні дошки, які присвячені професору А. С. Вязігину (відкрита у 2009 р.), почесному доктору Харківського університету І. Я. Франку (відкрита у 2011 р.) та Ю. В. Шевельову (відкрита у 2013 р.).

Увага ЗМІ до меморіальних дошок А. С. Вязігину та Ю. В. Шевельову була пов'язана із суспільно-політичним резонансом, що виник внаслідок установки, а згодом – демонтажу цих пам'ятних знаків. Меморіальна дошка А. С. Вязігину викликала серйозний суспільний резонанс у зв'язку з тим, що професор Вязігін за своїми політичними поглядами належав до монархічного табору, був засновником Харківського відділення Союзу Руського Народу. При цьому, у тексті меморіальної дошки, відкритої за ініціативи проросійських монархістів, акцентувалася увага саме на політичній діяльності А. С. Вязігіна. Все це викликало невдоволення у багатьох національно-орієнтованих організацій Харкова, що почали домагатися демонтажу меморіальної дошки. В результаті, Харківська міська комісія з топоніміки та охорони історико-культурного середовища у вересні 2010 р. прийняла рішення про демонтаж дошки, яке через кілька тижнів було виконано КП «Жилкомсервіс». Ці події активно висвітлювалися на різноманітних інтернет-сайтах [6-9; 18-19; 26; 47]

Ще більша увага інтернет-ЗМІ була прикута до обставин встановлення та знищення меморіальної дошки Ю. В. Шевельову (рішення про демонтаж меморіальної дошки було прийнято на засіданні Харківської міської ради, після чого дошку розбили невідомі) [3-4; 17; 30-31; 33; 36-40; 42-46]. Дискусії з приводу характеру контактів вченого із нацистською окупаційною владою Харкова накладалися на різні бачення радянського періоду української історії

вважався видатним громадським діячем Малоросії. Ніхто не заперечував наукові заслуги цього відомого вченого історика» [9]. А ось для представників протилежної суспільно-політичної позиції наукові здобутки А. С. Вязігіна менш очевидні. «Внесок професора Харківського університету А. Вязігіна до науки є ще досі не оціненим і тому вартий дослідження», – зазначається у статті «Ще одна перемога українських сил у Харкові», написаній з приводу демонтажу меморіальної дошки [18].

Цікаво, що прихильники існування меморіальної дошки Ю. В. Шевельову також наголошують на його наукових здобутках, однак, при цьому, дуже рідко акцентують увагу на факті зв'язку вченого із Харківським університетом. Найчастіше у матеріалах, присвячених меморіальній дошці Ю. В. Шевельову, він характеризується як видатний вчений, український філолог, науковець зі світовим ім'ям [17; 31; 34; 36; 43-46]. При цьому, його зв'язок з містом Харковом всіяко підкреслюється. «Захищаючи Шевельова, ми захищаємо всіх харків'ян, і всіх тих, хто відчуває себе громадянами України», – зазначав професор Ігор Михайлин, аргументуючи необхідність існування меморіальної дошки. Прихильник тих же поглядів, поет Сергій Жадан говорив: «Для харків'ян ім'я Шевельова – це один із знаків Харкова. І було б добре ввести це ім'я в контекст міста» [36]. Це й не дивно, адже зв'язок Ю. В. Шевельова із Харковом, з одного боку, використовується як аргумент на користь його присутності у символічному просторі міста, а, з іншого, така присутність розглядається як засіб посилення українського і, одночасно, антирадянського характеру цього простору. Чому ж у статтях прихильників існування меморіальної дошки Ю. В. Шевельову дуже мало говориться про Харківський університет? Можливо, це пов'язано із тим, що наукові здобутки Ю. В. Шевельова постулювалися за допомогою інших фактів життєвої та творчої біографії вченого, наприклад, його праці в Гарвардському та Колумбійському університетах [45]. На цьому фоні акцентуація на навчанні та праці у радянському виші навряд чи надало б

Система кодів	Россия	Вязигин	Шевелёв	Франко	снос	Харьков	Украина	общество	политика	искусств...	культура	учёный	Универ
Россия		35	30	17	36	170	68	12	24	6	12	19	32
Семирадский	4				1	74	16	4	9	25	4	5	48
Третьяков						31	44			2	10	30	35
Гедройц	1					16	18	1		1			2
Буткевич					3	26					2	3	
Буланкин						3						4	4
Вязигин	35					30	187	32	12	11		15	6
Шевелёв	30					156	699	237	63	12	4	48	132
Франко	17					17	109	68	11	4		1	21
работал	197	199	782	117	326	3916	922	304	98	78	254	665	674
жил	23	34	36	8	45	256	66	9	18	13	31	61	48
снос	36	30	156	17		295	97	33	13	1	31	24	20
Борьба	4	8	17	1	2	47	17	4	4		2	12	2
Харьков	170	187	699	109	295		746	263	80	69	234	498	536
Украини	68	32	237	68	97	746		102	55	25	93	225	162
общество	12	12	63	11	33	263	102		17	7	35	71	46
политика	24	11	12	4	13	80	55	17		5	12	23	17
искусство	6		4		1	69	25	7	5		5	15	41
культура	12	15	48	1	31	234	93	35	12	5		55	31
учёный	19	6	132	21	24	498	225	71	23	15	55		140
Университет	32	18	33	47	20	536	162	46	17	41	31		140

Малюнок 8. Виявлений за допомогою контент-аналізу зв'язок слів у матеріалах інтернет-ЗМІ, присвячених «університетським» меморіальним дошкам

Єремеев П. В. Харківський університет у символічному просторі міста... 31
додаткової легітимізації Ю. В. Шевельову.

Ще однією причиною виявленої за допомогою контент-аналізу типовості тісного взаємозв'язку між словами «університет» та «Україна» в аналізованих матеріалах є те, що роль Харківського університету в історії України сама по собі зумовлює увагу до місця його видатних діячів та їх внеску у розвиток української науки та культури. Так, у статті, присвяченій відкриттю меморіальної дошки В. Н. Каразіну зазначено, що університет, названий його ім'ям, – «єдиний в Україні, у якому вчилися або працювали три лауреати Нобелівської премії» [32]. У матеріалі про відкриття меморіальної дошки Є. К. Рєдіну науковця охарактеризовано як «українського та російського історика мистецтв, одного із засновників пам'яткоохоронної справи в Україні» [25]. Одночасно, досягнення представників Харківського університету використовуються як аргумент на користь тези про значний внесок представників українського народу у розвиток мистецтва, культури, науки. Так, начальник Департаменту масових комунікацій Харківської облдержарміністрації, заступник голови оргкомітету Міжнародного фестивалю короткометражного кіно «Харьковская сирень» Вікторія Маренич, коментуючи відкриття меморіальної дошки талановитому винахіднику, механіку майстерні Харківського університету Йосипу Тимченку, зазначила, що подібні заходи дозволяють звернути увагу на імена «видатних українців, які зробили перші кроки в кінематографі» [41].

Зв'язок слів «університет» та «Україна» (і похідних термінів) був зумовлений ще й тим, що при описі відкриття меморіальних дошок у пресі часто згадувалися установи, організації, у самій назві яких присутнє слово «Україна». Наприклад, меморіальна дошка О. Я. Усікову, випускнику Харківського університету, першому директору Інституту радіофізики та електроніки НАН України, була встановлена на фасаді головного корпусу цієї установи. Звісно, в інформації про встановлення цієї меморіальної дошки постійно згадувалася офіційна назва інституту, що включає і слово «Україна» [21]. Безумовно, у подібних випадках зв'язок слів «університет» та «Україна» не несе жодного ідейного навантаження, втім, не виключено, що навіть такі побіжні згадування «українськості» установ, організацій Харкова, на рівні підсвідомості мають певний вплив на суспільну свідомість. Докладніше дослідження цього питання із залученням психологічних методик може стати перспективним напрямком подальших студій, присвячених функціонуванню символічного простору Харкова.

Значний зв'язок між словами «університет» з одного боку, та «наука», «мистецтво» і «суспільство» з іншого, продемонстрований за допомогою контент-аналізу, цілком зрозумілий, адже в цих сферах випускники та працівники Харківського університету досягли значних успіхів, що ставало приводом до увічнення їхніх імен на меморіальних дошках.

Що ж стосується певного зв'язку між словами «університет» та «Росія» у проаналізованих матеріалах преси, він зумовлюється, по-перше, тим фактом, що Харківський університет був заснований у Російській імперії, довго існував в рамках російських імперських структур. Відповідно, розглядати історію Харківського університету XIX – початку XX ст., у тому числі, характеризувати життя та творчість його представників, без врахування загальноімперського

контексту практично неможливо. По-друге, при обговоренні встановлення та демонтажу меморіальної дошки А. С. Вязігину постійно піднімалося питання про російську символічну присутність у міському просторі (з позитивними або негативними конотаціями), згадувалися російські суспільно-політичні організації (як початку ХХ ст., так і сучасні).

Таким чином, аналіз динаміки відкриття меморіальних дощок, присвячених особам та подіям, пов'язаним із Харківським університетом, дозволив зробити висновок, що різке зростання активності створення цих пам'яток відбулося у 2004 р. Це пов'язано зі святкуваннями 200-річчя від дня заснування університету та 350-річчя Харкова, які посилили суспільну увагу до різноманітних комеморативних практик. Найбільше меморіальних дощок Харкова присвячено особам, які були колишніми студентами Харківського університету, на другому місці – професори. За сферами діяльності серед осіб, увічнених таким чином, переважають фізики, далі йдуть медики, громадські діячі та історики. Це пов'язано з рівнем розвитку відповідних наук, роллю зазначених осіб в історії Харкова, усвідомленням значущості їх внеску місцевим суспільством, різною активністю тих чи інших співтовариств у справі увічнення пам'яті своїх колег. Найбільша кількість меморіальних дощок, які так або інакше пов'язані із Харківським університетом, присвячена діячам початку ХХ ст. Почасти це пояснюється як вагомим внеском у розвиток науки, культури, суспільства, так і значним проміжком часу, що відділяє нас від того періоду і надає змогу добре усвідомити це значення. Безпосередньо Харківський університет згадується лише у текстах чверті меморіальних дощок, присвячених особам, які були з ним пов'язані. Втім, контент-аналіз дав змогу зробити висновок, що цей зв'язок, у цілому, добре відображений у матеріалах інтернет-видань, які висвітлювали відкриття та побутування досліджуваних меморіальних дощок. Тому ці меморіальні дошки досить упевнено можна вважати «місцями пам'яті» Харківського університету, які посилюють його присутність у тексті міста. Найбільший відгук в аналізованих ЗМІ отримали ті меморіальні дошки, які були включені до суспільно-політичних дискусій, розглядалися різними громадськими організаціями та політичними силами як засіб символічного присвоєння простору. Контент-аналіз дозволив встановити, що в аналізованих інтернет-виданнях слово «університет» дуже часто використовується у щільному взаємозв'язку зі словами «Україна», «український». Це пояснюється, по-перше, гостротою ідеологічних дискусій, що характеризують стан суспільно-політичного життя країни останніми роками, а, по-друге, акцентом, який робиться на національному моменті, в тому числі, коли йдеться про розвиток української науки, культури, суспільної думки.

Примітки

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман. – М., 2014.
2. *Большинство* – против установки мемориальной доски Шевелеву. Результаты опроса [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.objectiv.tv/011013/88631.html>. Доступ: 19.11.2015 г.
3. Бровко А., Жуйкова М. Мэр: Городская власть не принимала участия в демонтаже доски Шевелеву / А. Бровко, М. Жуйкова [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://m.objectiv.tv/250913/88442.html>. Доступ: 11.11.2015 г.
4. В Харькове суд отменил демонтаж мемориальной доски Шевелеву [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://censor.net.ua/n319012>. Доступ: 19.11.2015 г.
5. Виктор Ющенко: «Франко належить до батьків української державності» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://naspravdi.org/yushchenko-pro-franka/>. Доступ: 11.11.2015 р.
6. Влада Харкова Добкін й Кернес підтримують антисемітизм?! [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.maidan.org.ua/static/newsvostok/1276180584.html>. Доступ: 19.11.2015 г.
7. Война с исторической памятью харьковчан как рецидив «погромного навета» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://srn.kharkov.ua/hu/chronicle/chronicle-hsrn/121-the-war-with-the-historical-memory-of-kharkov-as-a-relapse-pogrom-libel.html>. Доступ: 16.11.2015 г.
8. Зиненко Ю. В городе впервые сняли мемориальную доску / Ю. Зиненко [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kharkov.kp.ua/life/246974-v-horode-vpervye-snialy-memorialnuii-dosku>. Доступ: 19.11.2015 г.
9. Ильченко С. Доска двойного назначения / С. Ильченко [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://srn.kharkov.ua/journalism/45-novosti/120-doska-dvoynogo-appointments.html>. Доступ: 19.11.2015 г.
10. *Інтерв'ю* з А. М. Дьяченко від 09.12.2015 р., м. Харків. Інтерв'юєр: П. В. Єремєєв // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 3.
11. *Інтерв'ю* з А. М. Рідним від 03.12.2015 р., м. Харків. Інтерв'юєр: П. В. Єремєєв // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 3.
12. *Інтерв'ю* з Г. Івановою від 03.12.2015 р., м. Харків. Інтерв'юєр: П. В. Єремєєв // Особистий архів автора.
13. *Інтерв'ю* з І. К. Журавльовою від 16.10.2015 р., м. Харків. Інтерв'юєр: П. В. Єремєєв // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 3.
14. *Інтерв'ю* з С. В. Еллісом від 18.10.2015 р., м. Харків. Інтерв'юєр: П. В. Єремєєв // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 3.

15. *Історія* Харкова у пам'ятник дошках: Фактографічні та бібліографічні відомості. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/>. Доступ – 10.12.2015 р.
16. *Калинина Л.* Милиция будет выяснять, кто снял доску Шевелеву / Л. Калинина [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.objectiv.tv/250913/88452.html>. Доступ: 19.11.2015 г.
17. *Кернес* не знає, хто розбив меморіальну дошку звинуваченому в нацизмі філологу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/836039-kernes-ne-znae-hto-rozbiv-memorialnu-doshku-shevelova-video.html>. Доступ: 11.11.2015 р.
18. *Клененко П.* Ще одна перемога українських сил у Харкові / П. Клененко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.spas.net.ua/index.php/node/inc/vyasingin>. Доступ: 19.11.2015 г.
19. *Ксенз В.* Мемориальная доска организатору "Черной сотни" в Харькове А. Вязигину демонтирована / В. Ксенз. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/06.10.2010/memorialnaya_doska_organizatoru_chernoj_sotni_v_harkove_a_vyaziginu_demontirovana/. Доступ: 10.11.2015 г.
20. *Лотман Ю.* Избранные статьи в трёх томах. Том I. Статьи по семиотике и топологии культуры / Ю. Лотман. – Талин, 1992.
21. Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.sq.com.ua/rus/news/no_rubric/12.01.2004/memorialnaya_doska_ausikovu_otkryta_v_harkove_na_zdani_i_glavnogo_korpusa_instituta_radiofiziki_i/. Доступ: 11.11.2015 *Навіки* в пам'яті (меморіальні дошки НТУ «ХПІ»). Довідник / Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, В. І. НІКОЛАЄНКО, Ю. Д. САКАРА, Р. О. ПОНОМАРЕНКО. – Х., 2013.
22. *Нові* пам'ятники історії та культури Харківської області. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://region.library.kharkov.ua/region_view_info.php. Доступ – 10.12.2015 р.
23. *Нора П.* Проблематика мест памяти // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб., 1999. – С. 17-50.
24. [Электронный ресурс]. Режим доступа: . Доступ: 11.11.2015
25. «*Очередной* плевков русской общине Харькова» [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ruskline.ru/news_rl/2010/10/16/ocherednoj_plevok_russkoj_obwine_harkova/. Доступ: 09.11.2015 г.
26. *Постанова* Харківського апеляційного адміністративного суду від 28 січня 2014 р. по справі № 638/16822/13-а [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cases.legal.uk/act-uk1-37143865.html>. Доступ: 11.12.2015 р.
27. *Про затвердження* Положення про Міську комісію з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища та Положення про порядок

- найменування і перейменування елементів міського середовища та інфраструктури, увічнення пам'яті осіб та подій, здійснення заходів щодо охорони історико-культурного середовища міста у новій редакції / Рішення від 04.2015 р. № 15 Харківської міської ради. 40 сесія 6 скликання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reestr.tk/639373>. Доступ – 12.12.2015 р.
28. *Про затвердження* Положення про порядок встановлення в місті Харкові меморіальних дощок / Рішення від 24.06.2009 р. № 153/09 Харківської міської ради. 34 сесія 5 скликання. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://reestr.tk/469363>. Доступ – 12.12.2015 р.
29. *Рішення* про встановлення меморіальної дошки Юрію Шевельову скасували [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/news/rishennya-pro-vstanovlennya-memorialnoyi-doshki-yuriyu-shevelovu-skasovali-21150.html>. Доступ: 11.11.2015 р.
30. *Розпочато* збір коштів на встановлення меморіальної дошки видатному харків'янину Юрію Шевельову [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://varta.kharkov.ua/news/art/art/1096598.html>. Доступ: 11.11.2015 р.
31. *Силаева А.* Открытие мемориальной доски Василию Каразину / А. Силаева [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.mediaport.ua/news/city/610/otkryitie_memorialnoy_doski_vasiliyu_karazinu. Доступ: 11.11.2015 *Силаева Г.* Як Харків позбувся меморіальної дошки Юрію Шевельову / Г. Силаєва [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/09/130925_sheveliov_kharkhiv_dt. Доступ: 11.11.2015 р.
32. *Сірик С., Кузьменко В.* Кернес vs меморіальна дошка / С. Сірик, В. Кузьменко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.5.ua/kultura/kernes-vs-memorialna-doshka-shevelovu-10-video-49392.html>. Доступ: 11.11.2015 р.
33. *Слышкин Г., Чиж Н.* Город как социокультурная ценность: перспективы лингвосомиотического исследования / Г. Г. Слышкин, Н. В. Чиж // Социология города. – 2008. – № 1. – С. 12-20.
34. *Соколинська А.* У Харкові відновлять меморіальну дошку Юрію Шевельову / А. Соколинська [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-ukrayiny/u-harkovi-vidnovlyat-memorialnu-doshku-yuriyu-shevelovu>. Доступ: 11.11.2015 р.
35. *Соловьев В. О.* Спутник краеведа Харьковщины: учебно-справочное пособие / В.О. Соловьев, С.А. Бахтина, Л.В. Раенко, В.И. Сидоров. – Х., 2014.
36. *Старкова А.* В Харькове могут восстановить мемориальную доску Шевелеву / А. Старкова [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.objectiv.tv/040115/107972.html>. Доступ: 19.11.2015 г.

37. Старкова А. Правоохранители не нашли умысла в демонтаже доски Шевельову / А. Старкова [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.objectiv.tv/241013/89466.html>. Доступ: 19.11.2015 г.
38. Суд заборонив демонтаж меморіальної дошки Шевельову у Харкові – юрист [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26775651.html>. Доступ: 11.11.2015 р.
39. У Харкові давно відроджено ім'я першого винахідника кінематографа Йосипа Тимченка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ua.news.kharkiv.ua/society/2013/07/23/14969.html>. Доступ: 11.11.2015 У Харкові демонтували меморіальну дошку Шевельову [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ipress.ua/news/u_harkovi_demontuyut_memorialnu_doshku_shevelovu_28958.html. Доступ: 11.11.2015 р.
40. У Харкові розбили меморіальну дошку Юрію Шевельову [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ua.racurs.ua/news/16073-u-harkovi-rozbyly-memorialnu-doshku-uriu-shevelovu-foto-video>. Доступ: 11.11.2015 р.
41. Харківська міліція не може встановити осіб, які розбили меморіальну дошку Шевельову, але запевняє, що вони діяли неавтоматично [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/92222>. Доступ: 11.11.2015 р.
42. Харківська міліція неспроможна знайти вандалів, які розтрощили дошку Шевельову [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.5.ua/suspilstvo/kharkivska-militsiia-nespromozhna-znaity-vandaliv-iaki-roztroshchily-doshku-shevelovu-42177.html>. Доступ: 11.11.2015 Харківські активісти разом з Жаданом сподіваються повторно встановити меморіальну дошку Шевельову на будинку, де жив учений [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/life/_harkivski-aktivisti-razom-z-zadanom-spodivayutsya-povtorno-vstanoviti-memorialnu-doshku-sevelovu-na-budinku-de-zhiv-uchenij/519076?mobile=true. Доступ: 11.11.2015 р.
43. Хроника Харьковского СРН. Памяти основателя [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kharkov.kp.ua/life/246974-v-horode-vpervye-snialy-memorialnuu-dosku>. Доступ: 19.11.2015 г.
44. Хроніка-2004 [Текст] // Березіль. – 2004. – № 9. – С. 2.

Еремеев П. В. Харьковский университет в символическом пространстве города: мемориальные доски Харькова

В статье предпринята попытка определить роль мемориальных досок в усилении присутствия Харьковского университета в символическом пространстве города. Проанализирована динамика активности открытия мемориальных досок, связанных с Харьковским университетом, круг лиц, которым они посвящены. Исследовано, каким образом подобного рода события отражены в средствах массовой информации.

Ключевые слова: мемориальные доски, Харьковский университет, символическое пространство, контент-анализ.

Yeremieiev P. Kharkiv University in the symbolic space of the city: Kharkiv commemorative tables

The article deals with the influence of the commemorative tables to the strengthening of the Kharkiv University's presence in the symbolic space of the city. The dynamics of unveiling the commemorative tables, which are connected with Kharkiv University, is discussed. The persons were memorized by the commemorative tables are detected. The reflections of these processes in mass media are analyzed.

Key words: commemorative tables, Kharkiv University, symbolic space, content analysis.

Імператорський Харківський університет і початки української археографії

Журба Олег Іванович

Розкриті основні напрямки генези археографії на Слобожанщині наприкінці XVIII - на початку XIX ст. Визначено місце Імператорського Харківського університету в становленні археографічної діяльності в регіоні. Виявлення, використання та публікація історичних джерел розглядаються в археографічному, історіографічному та історико-культурному контексті. Особлива увага приділена археографічному сегменту творчості І. Квітки та першим харківським журналам.

Ключові слова: археографія, регіональна історіографія, Харківський університет, археографічна журналістика, історико-культурний ландшафт.

Роль і місце Харківського університету в становленні наукового знання на українських землях визначалися вже самим фактом створення і функціонування модерної освітньої структури з її кадровим, інституційним, комунікативним та організаційним потенціалом. Без сумніву, важливе значення мав і фактор «первородства» такого роду освітнього і наукового центру на величезних просторах півдня Російської імперії, який робив університет центром тяжіння для інтелектуальних сил цього регіону.

Важливу місію виконував університет і з точки зору трансляції і адоптації досвіду сучасної науки, популяризації і приживлення на місцевому ґрунті модерних алгоритмів, інструментарію, стандартів і форм наукової роботи.

Духовно-культурну ситуацію кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст. на Слобідській Україні суттєво визначала її орієнтованість на форми, зміст і потреби загальноросійського, насамперед, столичного життя. Перенесення цих «духовних стандартів» на місцевий ґрунт, засвоєння і включення їх до інтелектуальних структур Слобідської України як власних надбань, підготувало умови для глибокої модернізації регіону в напрямку європеїзації всіх сфер розумової діяльності.

Усе це повної мірою стосується і процесу освоєння задач і технологій того, що вже з другої чверті XIX ст. стало позначатися своєрідно приживленим на вітчизняний науковий ґрунт терміном «археографія», який розумівся як процес пошуку і введення до наукового обігу рукописного матеріалу з метою формування інформаційного масиву задля пізнання минулого.

Сам по собі процес розгортання такої діяльності засвідчував не лише наявність достатньо широкого попиту на історичне знання, його зростаючий суспільний статус, але й формування нового типу історіографічної культури, в

якому опора на джерело ставала невід'ємною вимогою до писання історичних текстів. Окрім того, пошуки документально засвідченої історичної інформації ставали невід'ємною складовою культурного ландшафту Слобожанщини, спрямовуючи громадські зусилля на реконструкцію регіональної колективної біографії, формуючи специфічну історичну культуру регіону, що спиралася на місцевий патріотизм, мобілізуючи суспільство та історично легітимізуючи його соціальні і культурні специфіки.

Саме тому історія становлення археографічної справи може розглядатися не лише в суто дисциплінарному плані, який зацікавить лише вузьких фахівців з історії археографії та історичного знання, але й у значно ширших контекстах становлення модерної історичної та історіографічної культури як слобідського регіону, так і тих цілостей, до ієрархії яких він вписувався або планував бути вписаним.

Серед нечисленних представників слобідського історіописання другої половини XVIII – початку XIX ст. у нашому контексті особливе місце належало Іллі Івановичу Квітці (1745 – після 1816 р.) [7, с. 120-137; 13]. Непомітний за життя, скромний письменник був абсолютно забутий майже відразу після смерті та перетворився для майбутніх дослідників на справжню таємницю. Лише наприкінці XIX ст., під час бурхливих пошуків у галузі вітчизняного історіописання, він немовби повернувся до нащадків як справжній піонер слобідської історіографії.

Саме І. Квітка поклав початок археографічним вправам власне на українських землях Російської імперії. Вивчення творчості Іллі Івановича дозволяє скласти уявлення про репертуар його археографічних здобутків, розуміючи під цим не лише власне публікації документів, але й потенційну археографічну базу, тобто коло джерел, які він збирав, копіював, призначав до оприлюднення. Серед надрукованих безсумнівно І. Квіткою міститься лише одна позиція: лист до нього Г. М. Теплова від 1 грудня 1775 р. з Москви з проханням надіслати «Журнал малороссийских бывших дел до гетмана Б. Хмельницкого». Ця невеличка публікація, виконана у вигляді листа І. Квітки до редакції журналу «Украинский вестник», відрізнялася високим для вітчизняної археографії того часу науковим рівнем: тут зазначені історичні обставини і наслідки листування, подано коментар до нього, вміщено палкий заклик до збирання і збереження українських старожитностей [9].

Більшість же зібраних І. Квіткою історичних документів так і залишилися у рукописах, про що довідуємося насамперед із його листування з професором Харківського університету Іллею Федоровичем Тимковським (1773–1853 рр.), якому надсилалися зібрані матеріали для написання нової «Історії Малоросії».

Треба думати, що тривала практика збирання історичних документів згодом обумовила появу самостійних історичних творів І. Квітки, кожний з яких став важливим етапом визрівання і професіоналізації слобідської історіографії. Йдеться про «Записки о Слободских полках» (1812 р.), що вийшли окремою книжечкою та про статтю «О Малой России», вміщену в часописі «Украинский вестник» (1816 р.).

Як помітив іще Д. І. Багалій, розглядаючи «Записки о Слобідських полках», тут було небагато особистої праці автора: «Это нечто среднее между лето-

писью и настоящей историей – та самая литературная форма, которая, как известно, получила чрезвычайно широкое распространение и в Малороссии XVIII века» [2, с. 238-239]. По суті то був передрук різних офіційних документів з історії Слобожанщини. Не зважаючи на всю недосконалість тексту, сучасний дослідник має всі підстави досить високо оцінювати його як пам'ятку слобідської історіографії: «Твір І. І. Квіткі – перший систематичний огляд історії Слобідських полків; на висновках, твердженнях цього автора базуються майже всі наступні дослідники історії регіону. Багато увагу І. І. Квіткі приділяє затвердженням жалуваним грамотам про привілеї слобідським полкам. Цитування цих грамот, констатація вірності слобожан російському престолу – все це, часто без належного обдумування і критики, ставало догмою для наступних істориків, черговою підставою для регіонального патріотизму» [14, с. 6].

Справді, перший історичний твір про Слобожанщину був виконаний у дуже поширеному в українській регіональній історіографії того часу жанрі компілятивної історичної літератури, який давав широкий простір для оприлюднення численних історичних джерел, являючи собою зразок так званої археографічної історіографії.

Зовсім інший характер мала стаття «О Малой России». Це, значною мірою, авторська праця, в якій І. І. Квіткі виступав не слухняним рабом джерел, а вдалим інтерпретатором на догоду високопатріотичної станової концепції (зрадники-гетьмани знають, що «склонить на свою сторону верных подданных царю и истинных сынов отечества – генеральных и полковых старшин невозможно» [8, с. 309]). Ця стаття збурила першу в вітчизняній історіографії наукову дискусію з приводу значення терміну «Малоросія», яка відсилала диспутантів та зацікавлену публіку до пошуків, осмислення, публікації широкого корпусу історичних джерел.

Творча праця І. Квіткі, пік активності якої припадав на початок XIX ст., виявила важливу особливість становлення історіописання та археографії того часу. Зверну увагу, що всі видавничі проекти дослідника та абсолютна більшість його планів були розраховані на структури і кадри Харківського університету. Це, на мій погляд, засвідчувало формування в місцевому освіченому середовищі уявлень про необхідність інституціоналізації і професіоналізації справи історіописання та археографії.

У межах університетських структур інституціональними осередками формування регіонального історіописання ставали журнальні проекти, які протягом першої половини XIX ст. сформували оригінальне явище «журнальної археографії» [5, 6]. Публікації історичних документів на сторінках часописів ставали невід'ємною складовою регіонального історико-культурного ландшафту, відображаючи рівень інтелектуальних запитів, відбиваючи пульс ідейних шукань, формування історичної свідомості та історіографічних смаків, нових вимог і уявлень щодо ролі в цьому археографічної діяльності.

Процес цей мав для Слобожанщини далеко не ексклюзивний характер. Центральне місце тут займали харківські часописи «Украинский вестник» (1816–1819 рр.), «Украинский журнал» (1824–1825 рр.), альманахи «Утренняя звезда» (1833 р.), «Молодик» (1843–1844 рр.). Для Новоросії репрезентантами «журнальної археографії» були «Одесский альманах» (1831–1840 рр.), газета

«Одесский вестник» (з 1828 р.), «Записки Одесского общества истории и древностей» (з 1844 р.), для Малоросії та Правобережжя – альманах М. Максимовича «Киевлянин» (1839–1850 рр.), для Правобережної України – журнал В. Г. Анастасевича «Улей» (1811 р.).

Власне археографічних публікацій у сучасному академічному розумінні в харківських журналах майже не було. Проте для періоду зародження археографії це й не дивно. В російській історіографії уявлення про наукові норми археографічної діяльності почали формуватися лише з 1830-х рр. на ґрунті як вітчизняної традиції публікації джерел так і внаслідок засвоєння європейського досвіду. Вони були представлені в працях П. Строева та студіях Петербурзької археографічної комісії [10, с. 258-261]. Для «товстих» столичних журналів широко розповсюдженими формами публікації історичних джерел були вільний переказ, статті, де джерела органічно включалися та розчинялися в авторському тексті, публікації-примітки, повноцінні археографічні публікації в тексті самого твору [11, с. 58]. Ця практика ставала орієнтиром і для провінційної археографічної роботи.

В «Украинском вестнике» (редактори – вихованці харківського університету та його викладачі Р. Гонорський та Є. Філомафитський) було надруковано 8 матеріалів з історії України, з яких 7, що стосуються подій XIV – XVIII ст., розташовані в журналі за 1816 р. [4]. Вони спиралися здебільшого на козацькі літописи. Лише одна стаття за 1817 р. ґрунтувалася на свідченнях давньоруських текстів і висвітлювала ранній київський період української історії [12]. Таке співвідношення тематико-хронологічних пріоритетів було досить типовим для української регіональної історіографії зазначеного періоду.

Основною історичною проблематикою «Украинского вестника» стала історія козацького часу. Стаття анонімного автора «Гетьман Хмельницький», нарис М. Грибовського «Исторические замечания о Малороссии от смерти Богдана Хмельницкого до Полтавской битвы», дискусія І. Квіткі з М. Марковим – оберталися навкруги бурхливої козацької доби і вимагали у авторів апеляції до різноманітних опублікованих та рукописних джерел.

У 1824–1825 рр. у Харкові виходив ще один університетський часопис – «Украинский журнал», який також видавав викладач університету О. Склабовський. Незважаючи на гучно задекларовану регіоцентричність видання, тут вміщувалися насамперед статті релігійно-етичного характеру, численні переклади античних авторів, літературна критика. Матеріали краєзнавчого змісту були представлені подорожніми описами міст: Кременчука, Гадяча, Феодосії, великою рецензією на поему К. Рилєєва «Войнаровский», та першою в українському літературознавстві статтею-оглядом стану та історії української мови та поезії учителя чернігівської гімназії І. Кульжинського.

Нечисленні історичні українознавчі праці «Украинского журнала» мали симптоматичні відмінності від подібних в «Украинском вестнике», автори якого репрезентували компілятивну, археографічну історіографію з її досить вільним, заснованим на так званому «здоровому глузді» споживацькому ставленні до використання джерел. Праці ж авторів «Украинского журнала», відомих істориків М. Берлінського та О. Марковича, хоча і не вирізнялися глобалізмом, були скоріше фрагментарними, не претендували на узагальнення,

виконувалися з претензією на науковість та використання критичного підходу до джерел. Їхнім завданням ставало оприлюднення, введення до наукового обігу нових історичних матеріалів, неспішне будівництво стійкого фундаменту майбутніх історичних студій.

Твір М. Берлінського про знахідку давньоруського скарбу на київських пагорбах був виконаний в вигляді листа до ректора Харківського університету В. Джунковського. Головною проблемою була атрибуція речових пам'яток. Тут докладно змальовувалися обставини знахідки, подавався ґрунтовний перелік скарбу, опис кожної речі (розміри, вага, матеріал, зовнішній вигляд, надписи, малюнки). Золотий і срібний посуд дослідник порівнював з аналогічними знахідками Ольвії, Херсонесу, Пантікапею. У грецькій приналежності пам'яток його переконували відповідні надписи, які перекладалися церковнослов'янською мовою та порівнювалися з надписами мозаїк олтаря Софійського собору в Києві. Спираючись на тогочасні знання з історії руського мистецтва та ремесла, дослідник зробив висновок про належність скарбу добативним часам. Як бачимо, суто археологічна проблематика акумулювала частину археографічних студій (публікація тексту надписів, їх переклад, спостереження за почерком, джерелознавчі прийоми атрибуції), надаючи дослідженню міждисциплінарних рис [3].

Найвизначнішою археографічною працею, надрукованою в харківських журналах 1820-х рр., стала публікація О. Марковича [1]. Тут видано 9 джерел: 4 гетьманські універсали (два – І. Скоропадського, по одному І. Мазепи і Ю. Хмельницького) і 5 листів офіційного та особистого характеру (2 – гетьмана І. Скоропадського до А. Маркевича, 3 – до Я. Маркевича від його приятелів). Хронологічні рамки публікації охоплювали час від 1661 до 1753 рр. Вона висвітлює соціально-економічні стосунки, політичні та родинні відносини, культурні інтереси козацької старшини.

«Малороссийская старина» О. Марковича стала першою вповні археографічною публікацією на сторінках українських журналів. Рівень археографічної методики праці О. Маркевича відзначений дуже дбайливим ставленням публікатора до передачі тексту джерел. Хоча сам він не вважав за необхідне викладати та обґрунтовувати визначені ним принципи публікації, їх розгляд свідчить, що тут задіяний так званий транслітераційний метод, коли дослідник намагався якомога точніше зберегти первісний, автентичний вигляд тексту.

Публікація О. Маркевича не містила історичного та джерелознавчого пояснення, вступу або передмови. Автор не подавав свідчень про місце збереження джерел, їх зовнішній вигляд, палеографічні, сфрагістичні та філігранологічні особливості. Історик не зробив спроби інтерпретувати опубліковані джерела, проте сама їх публікація в повному обсязі та у наближеному до оригіналів вигляді демонструвала зростаючий рівень археографічної думки і практики місцевого інтелектуального середовища, прагнення будувати реконструкції минулого на міцному джерельному ґрунті.

Публікації історичних джерел в «Украинском журнале» у порівнянні з «Украинским вестником» свідчили про тенденції подолання в українській історіографії літописної традиції, становлення модерного історіописання з його опорою на джерела.

Харківські журнали першої чверті XIX ст., відображаючи стан місцевого духовного життя, ставили перед собою завдання вдосконалення та виховання літературних та мистецьких смаків, історичної свідомості провінційної освіченої публіки. Ці часописи з їх різноманітною краєзнавчою проблематикою намагалися перетворитися на осередки дослідження історії місцевого краю, згуртовуючи навколо себе любителів старожитностей. Серед історичної проблематики харківських журналів перевагу мали розвідки з історії Гетьманщини, а серед їх авторів – вихідці та мешканці Лівобережжя. Через це, будучи місцевими органами, слобідські часописи набували загальноукраїнського звучання. Це підтверджувалося й наявністю на їх шпальтах південноукраїнських матеріалів та кореспондентів.

Окрім того, слобідські часописи «віднайшли» й репрезентували проблематику, звернення до якої сприяло пробудженню та згуртуванню історичної пам'яті різних регіонів України. Йдеться про історію козацтва та козацьку добу в цілому, що займала провідне місце серед історичних матеріалів. Що ж до археографічних «заслуг» харківських часописів першої чверті XIX ст., то вони визначалися їх пріоритетом у справі початку видання історичних джерел на українських землях, бо історіографічна та джерельна спадщина другої половини XVIII – початку XIX ст. існувала тут майже виключно в рукописній традиції, приречена бути оприлюдненою та введеною до наукового та суспільного обігу через багато десятиліть після створення. Симптоматично в цьому зв'язку, те, що лише «петербурзькі» малороси В. Рубан, Ф. Туманський, Я. Маркевич, М. Антоновський спромоглися видрукувати в останній чверті XVIII ст. свої історичні твори та археографічні публікації саме у російській столиці. Пріоритет цієї справи на українських теренах належить харківським авторам і часописам, які міцно були пов'язані з науковцями і викладачами молодого Харківського університету.

Примітки

- [Маркович О.] Малороссийская старина (копии с подлинных бумаг) / О. Маркович // УЖ. – 1824. – № 19-20. – С. 48-57; № 21. – С. 128-136.
- Багалея Д. И. Исторические повести и статьи Григория Федоровича Квитки / Д. И. Багалея // КС. – 1893. – № 8. – С. 215-244.
- Берлинский М. Описание найденных недавно в Киеве разных старинных золотых и серебряных вещей / М. Берлинский // УЖ. – 1824. – Ч. 2. – № 12. – С. 332-338.
- Журба О. І. Археографічні студії з історії України в харківській періодиці першої половини XIX ст. / О. І. Журба // Історія і культура Подніпров'я. – Д., 1998. – С. 125-135.
- Журба О. І. Журнальний період становлення української археографії (харківські журнали 10-х – 20-х рр. XIX ст.) / О. І. Журба // АУ. – 2002. – № 1-3. – С. 55-73;
- Журба О. І. Журнальний період у становленні української археографії (харківські альманахи 30-х – 40-х рр. XIX ст.) / О. І. Журба // АУ. – 2003. – № 4-6. – С. 24-48.

7. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. -Д., 2003. -316 с.
8. Кв[ит]ка И[ль]я. О Малой России // УВ. – 1816. – № 3. – С. 304-314.
9. Кв[ит]ка И[ль]я. Письмо к издателям // УВ. – 1816. – № 3. – С. 175-178.
10. Козлов В. П. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – 416 с.
11. Курукин И. «Северный архив»: Журнал истории, статистики и путешествий // Родина. - 1998. -№ 4.– С. 57-59.
12. Марков М.Е. Введение в Малороссийскую историю или краткое описание южной части Российского государства во времена древние...// УВ. – 1817. – № 9. – С.249-271; № 10. – С. 3-11.
13. Маслійчук В. Л. Ілля Іванович Квітка -малознаний історик кінця XVIII - початку XIX століття // УАЩ.– 2006.– Вип. 10/11.– С. 318-342.
14. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003, – С. 6.

Журба О. І. Імператорський Харківський університет і начало української археографії

Раскрыты основные направления генезиса археографии на Слобожанщине в конце XVIII - в начале XIX в. Определено место Императорского Харьковского университета в становлении археографической деятельности в регионе. Выявление, использование и публикация исторических источников рассматриваются в археографическом, историографическом и историко-культурном контекстах. Особенное внимание уделено археографическому сегменту творчества И. Квитки и первым харьковским журналам.

Ключевые слова: археография, региональная историография, Харьковский университет, археографическая журналистика, историко-культурный ландшафт.

Zhurba O. Imperial Kharkov University and the beginning of Ukrainian archaeography

Discloses the main directions of the genesis of archeography in Slobozhanshyna late XVIII - in the early XIX century. Presented by the place of the Imperial Kharkov University in the formation archaeological activities in the region. Search, use and publication of historical sources considered archeographical, historiographical, historical and cultural contexts. Particular attention is paid to archeographical segment I. Kvitki creativity and the first Kharkiv magazines.

Key words: archeography, regional historiography, Kharkiv University, archeographical journalism, historical and cultural landscapes.

Університетські «місця пам'яті» у спогадах харківських професорів та студентів XIX – початку XX ст.

Іващенко Вікторія Юріївна

У статті на основі аналізу комплексу спогадів професорів та вихованців Харківського університету XIX – початку XX ст. виокремлюються «місця пам'яті» тогочасної університетської корпорації, що виникали навколо кількох ключових аспектів (початок університетської історії, її періодизація, знакові події, головні діючі особи, локалізація університету у просторі). Також розглядаються питання співвідношення автобіографічної та колективної пам'яті, функціонування механізмів перетворення особистих спогадів на колективні.

Ключові слова: «місця пам'яті», Харківський університет, мемуари, автобіографічна пам'ять, колективна пам'ять.

Згідно з теорією «місць пам'яті», запропонованою П. Нора, кожна група людей, об'єднана спільним минулим, вдається до різних форм «комеморації», за допомогою яких закріплюється, зберігається та передається пам'ять про минуле. Такими «місцями пам'яті» виступають люди, події, пам'ятники, музейні зібрання, книги, ювілейні заходи, емблеми та ін., що втілюються в матеріальному, символічному та функціональному аспектах [21]. Як правило, «місця пам'яті» вивчаються в національному контексті, як символічна історія націй [32], однак зазначений метод можна також застосовувати й до інших спільнот, зокрема, до університетської корпорації.

Ми з легкістю назвемо символи колективної ідентичності сучасного Харківського університету: образ його засновника В. Н. Каразіна, стара будівля університету, річниця заснування університету, нобелівські лауреати І. Мечніков, С. Кузнець, Л. Ландау, музей історії університету, бібліотека, університетська символіка, посвячення у студенти та урочистий випуск магістрів та ін. Водночас, питання, коли і яким саме чином ці складові університетського життя набули символічного значення, чи існували альтернативні символи, що були витіснені із пам'яті університетської спільноти, вимагають спеціального вивчення. У даній статті ми зосередимося лише на кількох аспектах цього складного процесу, зокрема, проаналізувавши комплекс спогадів професорів та вихованців Харківського університету XIX – початку XX ст., спробуємо виокремити «місця пам'яті», актуалізовані тогочасною університетською корпорацією, а також зупинимося на питаннях співвідношення автобіографічної та колективної пам'яті, функціонування механізмів перетворення особистих спогадів на колективні.

Відзначимо, що сучасні дослідники розрізняють пам'ять індивідуальну (автобіографічну), яка стосується подій, що їх безпосередньо пережила людина, та пам'ять колективну, що включає події минулого, які виходять за

межі особистого досвіду окремої людини, але відомі їм у переказі інших осіб. Обидві форми пам'яті пов'язані між собою, про що, серед іншого, свідчить процес мемуаротворчості: з одного боку, мемуарист прагне вписати свої спогади у вже існуючу традицію, підтверджуючи або спростовуючи вже відомі факти, з іншого боку, часто саме автобіографічні спогади є джерелом для формування колективних уявлень. Складність фіксації відповідних процесів пов'язана із неоднорідністю колективних уявлень.

У цьому відношенні вельми цікавою виглядає спроба німецької дослідниці А. Ассман виокремити різні рівні колективної пам'яті: соціальну пам'ять «живих» поколінь, політичну або національну пам'ять політичних співтовариств та культурну пам'ять, для якої характерний «транспоколінний» характер комунікації. При цьому, якщо «соціальна пам'ять є скоординованою пам'яттю окремих індивідів», що виникає у процесі безпосереднього спілкування, то «культурна пам'ять ґрунтується на ресурсі досвіду та знань, що відокремлюється від живих носіїв і переходить на матеріальні інформаційні носії» [1, с. 32, 59]. Вочевидь, саме на рівні переходу від соціальної до культурної пам'яті і відбувається процес оформлення «місць пам'яті», які покликані підтримувати життєздатність співтовариства.

На думку Я. Зерубавель, особливого значення в колективній пам'яті набувають події, які знаменують виникнення тієї чи іншої групи, як окремого соціуму, що показує незалежність співтовариства і його відмінність від інших груп [14, с. 17]. Спогадів про заснування Харківського університету не збереглося (ці події відтворені істориками за іншими джерелами), але ряд мемуаристів починали свої записки згадкою про цю подію [20, с. 63; 26, с. 35], що інколи переростали в розмірковування про значення університету для розвитку міста. Так, до невеликих за обсягом екскурсів у заснування університету вдалися студент 1840-х рр. М. Ф. Де-Пуле та студент 1870-х рр., у подальшому професор В. П. Бузескул. М. Ф. Де-Пуле зупинився на взаємовпливі університету та міста: на його думку, університет сприяв розквіту Харкова, у свою чергу, Харків визначив характер університету. Щоправда, цей характер мемуарист назвав «безбарвним» через те, що зусилля університетських людей «колонізувати» навколишнє середовище здебільшого зводилися до мрій про «справу» [12, с. 275 – 276]. Натомість у спогадах В. П. Бузескула, написаних вже за радянських часів, вплив університету на розвиток міста визнається вирішальним, перш за все, завдяки діяльності харківських професорів, які завжди відігравали важливу роль у громадському житті Харкова [5, с. 145]. Таку саму містоутворюючу роль університету відзначив студент кінця XIX ст. І. Ф. Любицький, поєднавши між собою заснування університету та тимчасовий столичний статус Харкова [18, л. 173].

При цьому, лише двоє мемуаристів пов'язали заснування університету із постаттю В. Н. Каразіна. Студент 1823 – 1828 рр. Л. Нічпаєвський згадав про підтримку відкриття університету місцевими дворянами та купцями, а також про «просвітницький вплив і могутнє сприяння» В. Н. Каразіна, який остаточно схилив уряд обрати Харків як місце заснування університету. Коротко згадавши про єдину зустріч із Каразіним у 1827 р., коли останній взяв участь у публічних іспитах юридичного факультету, мемуарист зробив висновок: «Честь

Іващенко В. Ю. Університетські місця пам'яті у спогадах професорів ... 47
і подяка за відкриття у Харкові університету повинні бути віднесені переважно В. Н. Каразіну» [20, с. 57 – 58]. В. П. Бузескул лише коротко відзначив, що Харківський університет виник за приватною ініціативою В. Н. Каразіна [5, с. 145].

Вочевидь, у цей час образ В. Н. Каразіна як засновника Харківського університету лише почав формуватися. Цікаво, що спогади Л. Нічпаєвського були написані в 1873 р., через рік після того, як Г. П. Данилевський висловив на сторінках «Русской старины» ідею про спорудження у Харкові пам'ятника В. Н. Каразіну [23, с. 249 – 250].

Подальша історія співтовариства систематизується за допомогою певної періодизації, яка, з одного боку, впорядковує минуле, з іншого, спрощує та певною мірою схематизує його [14, с. 18]. Так, в історії Харківського університету сучасники виокремлювали ряд різних за спрямованістю епох.

Мемуаристи, які зверталися до початкової історії Харківського університету, пов'язували загальну університетську атмосферу передусім із особою попечителя Харківського навчального округу. Так, студенти 20-х рр. XIX ст. Л. Нічпаєвський та І. І. Боровиковський відзначали, що на їхнє студентське життя припало «дві епохи». До 1826 р., коли попечителем Харківського навчального округу був Є. В. Карнеєв, студенти почували себе досить вільно, а інститут казеннокоштных студентів «був збірним місцем усілякої гидоти» [20, с. 59], де «нечистота була неймовірна, розпуста неприборкана» [4, с. 91]. За часів попечительства О. О. Перовського (1826 – 1830 рр.) прийшли інші порядки і, хоча не без жертв, становище, на думку мемуаристів, покращилось – «пустощі та витівки студентські траплялись рідше», казеннокоштні студенти почали старанно працювати [20, с. 62]. Для наступних поколінь певну лібералізацію університетського життя уособлювали собою по-європейськи освічений граф Ю. О. Головнин (1834 – 1846 рр.) [12, с. 273] та «добродушний пан і вельможа» князь М. А. Долгоруков (1846 – 1847 рр.) [12, с. 274]. Натомість «малограмотний» В. І. Філат'єв (1830 – 1834 рр.) [10, с. 133], «звичайний генерал без генеральської величі» С. О. Кокошкін (1847 – 1856 рр.) [7, с. 373 – 374] були для більшості авторів втіленням реакції.

Для мемуаристів, які висвітлювали події другої половини XIX – початку XX ст., «епохальні» зміни в університетському житті були зумовлені або діяльністю міністрів народної освіти, або впровадженням університетських статутів. Зокрема, символом реакції для багатьох вихованців та професорів Харківського університету став статут 1884 р [28, с. 174]. Так, один із розділів мемуарної праці Д. І. Багалія має назву «Університет під п'ятою статуту 1884 р.; боротьба проти нього поступової професури». У ньому серед іншого Д. І. Багалій аналізує умови запровадження нового статуту, його основні положення та наслідки їхньої дії для Харківського університету, зокрема, усунення небажаних професорів, боротьбу за професорські кафедри, доноси і т. ін. [2, с. 45 – 64]. Відзначимо, що саме періодизація за університетськими статутами тривалий час була найбільш популярним засобом організації матеріалу у працях, присвячених історії університетів Російської імперії [24].

Вписавши власну історію до загальноуніверситетського контексту, мемуаристи більшу частину своїх спогадів присвячували характеристиці

професорсько-викладацького складу. Окремі професори або уособлювали собою «дух часу», або, навпаки, протистояли йому. Кожна епоха висувала на перший план своїх «героїв» та «антигероїв». Утім, серед багатьох образів, запропонованих мемуаристами, виокремлюються кілька, що набували справді символічного значення, втілюючи уявлення університетської колегії про «ідеального університетського діяча». Наразі цей ідеал не залишався незмінним, відповідаючи на запити кожного нового покоління.

Найбільш популярними героями університетської мемуарної літератури були юрист Д. І. Каченовський (1827 – 1872) та філолог О. О. Потебня (1835 – 1891).

Про Д. І. Каченовського, який читав курси міжнародного права та історії державного права європейських країн, згадують студенти усіх факультетів 1850 – 1860-х рр. Перш за все, вони відзначають просвітницьке значення його лекцій, доступність у спілкуванні, успішну боротьбу з пансіонерством [16, с. 63 – 64; 17, с. 425 – 416; 34, с. 13 – 14]. Багато сторінок мемуаристи присвячують характеристиці переконань Д. І. Каченовського, який очолював в університеті партію «західників», натомість наукова діяльність професора залишилася поза їхньою увагою. Тобто, для студентів середини ХІХ ст. Д. І. Каченовський був не стільки «учителем», скільки «вихователем», який вказував студентській молоді шляхи застосування теоретичних знань, зумовлюючи тим самим, їхню подальшу діяльність. І, хоча у другій половині 60-х рр. ХІХ ст. популярність Дмитра Івановича помітно зменшилася, університетська корпорація тривалий час підтримувала пам'ять про життя та діяльність цієї людини.

Майже відразу після смерті Д. І. Каченовського зі своїми спогадами виступили його учні – П. Лейбін та А. М. Стоянов, які запропонували своїм читачам яскравий, але дещо романтизований образ свого наставника. Ще один учень Дмитра Івановича, відомий педагог та публіцист М.Ф. Де-Пуле не лише обнародував ґрунтовний нарис «Харьковский университет и Д. И. Каченовский» (1874 р.), але й цілеспрямовано збирав матеріали, пов'язані із постаттю харківського ученого. В його особовому архівному фонді (Пушкінській дім РАН) зберігається листування фондоутворювача з Д. І. Каченовським та його матір'ю, мемуаристами Ф. К. Неслуховським та В. К. Пашковим, план статті «Люди 40-х років», неопубліковані спогади про Д. І. Каченовського [25].

Надалі у 1903 р. Юридичне товариство при Харківському університеті відзначило 30-річчя з дня смерті професора Д. І. Каченовського. В урочистостях, які відбулися в актовому залі університету, прикрашеному квітами та великим портретом Д. І. Каченовського, взяли участь професори всіх факультетів, міський голова А. К. Погорелко, судові діячі Харкова, студенти, жителі міста. На засіданні прозвучали промови та спогади, присвячені «незабутньому професору» [35], які у подальшому були опубліковані у збірці «Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания» (Харків, 1905). Утім, подальші події в історії Харківського університету, зокрема, виокремлення в 1920 р. із його складу юридичного факультету, перервали існуючі меморіальні практики, пов'язані із ім'ям Д. І. Каченовського, і воно фактично зникло з поля зору університетської колегії.

В епоху так званих «контрреформ» (1880-х років) на перший план вийшов інший тип викладача, в особі якого громадянин поступався ученому. Для харківських мемуаристів уособленням «охоронця наукових інтересів» [30, с. 90] став видатний мовознавець професор російської мови та словесності О. О. Потебня.

Формування комплексу мемуарів, присвячених видатному ученому, розпочалось після його смерті (1891 р.). Пошук та підготовку до публікації відповідних спогадів узяло на себе Харківське історико-філологічне товариство. Зокрема, зусиллями Товариства збирались, а потім видавались у «СХИФО» промови, що виголошувались на похоронах та спеціальних засіданнях товариства, некрологи, статті та спогади, присвячені життю та науковій діяльності небіжчика. Окремі відбитки зі «СХИФО» склали спеціальну збірку – «Памяти Александра Афанасьевича Потебни» [22]. Не припинялась робота в цьому напрямку і надалі. До роковин смерті видатного мовознавця 29 листопада 1901 р. Товариство організувало урочисте засідання, на якому в числі інших виступив зі спогадами про свого вчителя директор Курської вчительської семінарії Ф. Г. Кашменський [15].

Новий сплеск зацікавленості до постаті видатного мовознавця спостерігається в 1920-ті рр. У цей час у Харкові склався невеличкий «гурток молоді-потебнинців», що планував видати кілька статей Олександра Опанасовича та дослідити вплив його праць на розвиток вітчизняного мовознавства [3, с. 5]. У 1920 р. один із учнів О. О. Потебні, професор О. В. Ветухов, підготував для слухачів Харківської академії теоретичних знань курс «Лінгвістична система Потебні». У вступній лекції він звернувся до представників влади, студентів і усіх громадян із закликом допомогти вшануванню цього великого імені [3, с. 5].

Ініціативу харків'ян було підтримано, і 16 вересня 1920 р. Наркомпрос України затвердив Положення про створення при Українській Академії наук «Редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні», якому доручалось упорядкування рукописів ученого та збір матеріалів до його біографії [19]. На думку секретаря комітету О. В. Ветухова, особливу роль у дослідженні життя та творчості Олександра Опанасовича відіграв академік М. Ф. Сумцов, який «пильно шукав скрізь, шукав де тільки було можливо, хоча б найменших дрібниць всього, що освітлювало б грандіозну фігуру Потебні...» [3, с. 1]. Зокрема, він ретельно «записував усе, що згадувалось йому про Потебню й усе, що про Потебню знали та пам'ятали інші» [3, с. 1]. Результатом цієї праці стали «Спогади й замітки про Потебню», що були опубліковані в першому випуску «Бюлетеня» Редакційного комітету [3]. Для другого випуску М. Ф. Сумцов також намітив цілу низку аналогічних нарисів [8, с. 2]. На жаль, комітет невдовзі припинив свою діяльність, однак підготовлений М. Ф. Сумцовим матеріал був опублікований у «Науковому збірнику Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури» [29].

Оскільки процес формування відповідного мемуарного комплексу припав на різні історичні епохи, спогади зафіксували особливості кожної з них.

Спільними для усіх мемуарів були сюжети пов'язані із манерою викладання О. О. Потебні, особливостями сприйняття його лекцій студентами. У деяких авторів ми зустрічаємо зразки лінгвістичних досліджень О.О. Потебні [11,

с. 3] або навіть детальний аналіз прослуханих у студентські роки курсів [15, с. 71 – 76], однак мемуаристи майже не згадують про особисте спілкування з професором. З окремих згадок стає зрозумілим, що Олександр Опанасович не був близький до студентів і вони ніколи не звертались до нього з особистим питаннями та проблемами [30, с. 8].

Одноставні в оцінці наукової та викладацької діяльності О. О. Потебні, його особистих якостей, дореволюційні та радянські мемуари багато в чому різнились. Зокрема, дореволюційні спогади зберегли доволі мало відомостей про громадську позицію О. О. Потебні, тоді як радянські мемуаристи зобразили видатного ученого як людину «з тривкими політичними і національними переконаннями» [31, с. 57]. Особливо значного розмаху набула в тогочасних мемуарах, складених в умовах визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. та політики українізації, що її в 1920-ті рр. проводили більшовики, «українська» тематика.

Утім, хоча запропоновані мемуаристами образи різнилися, сама постать О. О. Потебні визнавалася як гідна вшанування і підлягала подальшій коммеморації: ім'ям ученого були названі Харківський інститут народної освіти та вулиця у Харкові, на його домі було встановлено меморіальну дошку, в університеті й тепер відбуваються «Потебнянські читання», його ім'ям наприкінці 1990-х років навіть пропонували назвати Харківський національний університет.

Нарешті, останній момент, на якому хотілося б зупинитися, це локалізація університету в міському просторі та пов'язані із цим уявлення університетської корпорації.

Студент 1820-х рр. Л. Нічпаєвський детально описав університетські будівлі та університетські землі в цілому, зазначивши, що «зерном» заснування університету в центрі міста стала так звана «Катеринінська будівля», споруджена для прийому імператриці Катерини II [20, с. 58]. У цьому зауваженні мемуарист був дещо неточним: університету був переданий палац генерал-губернатора, де, дійсно, зупинялася і Катерина II. Утім, показовим у даному випадку є те, що автор підкреслив не університетське походження будівлі. Далі, говорячи про університетську церкву, яка була побудована за часів його студентства, він помилково зазначає, що вона була освячена в ім'я Олександра Невського [20, с. 67].

Ці неточності свідчать про те, що у свідомості студентів першої половини XIX ст. ще не сформувалося уявлення про суто «університетські місця», хоча вони і усвідомлювали їх значення для особистої історії. У цьому відношенні доволі знаковим є опис того ж Л. Нічпаєвського про повернення до Харкова через багато років, у 1853 р. Він відзначив, що місто змінилося на краще, але найбільш цікавим для нього був університет, де «розвивалися та кріпили» його «фізичні та моральні сили». Він обійшов усі «куточки» університету: був у церкві, кабінетах, інституті казеннокоштных студентів, ботанічному саду та ін. [20, с. 88]

Водночас вже у цей період університетська будівля поступово починає наділятися сакральним змістом. Зокрема, студент 1830-х рр. С. Л. Геєвський таким чином передав свій приїзд до університетського міста: «Для мене вже з

Іващенко В. Ю. Університетські місця пам'яті у спогадах професорів ... 51
уявленням про Харків і з поглядом на нього з'єднувалось ще й почуття освіти – університет являвся мені у звабливих променях світла; у кожній кам'яній будівлі я бачив цю святиню і щохвилини питаю, де ж університет?» [9, с. 136]. Цікаво, що змальовуючи картину особливого душевного піднесення від зустрічі з Храмом науки, мемуарист уникнув передачі конкретних фактів – зовнішній вигляд університетської будівлі не знайшов відображення у спогадах. Такий стиль викладення повинен був допомогти читачеві скласти уявлення про університет як про місце високої духовності.

При цьому університет починає «вписуватися» в ландшафт міста. Так, вид на місто з Холодної гори був місцем зустрічі і прощання з Харковом для ряду випускників університету [27, с. 158, 164]. Звідси вони кидали останній погляд на дзвіницю Успенського собору та університетські будівлі. Найповніше визначення символічного значення цього місця належить М. Ф. Де-Пуле. Згадуючи прогулянки з Каченовським він відзначив надзвичайно гарний вид з Холодної гори на місто і, зокрема, на університетські будівлі. За його згадкою, цей вид нагадував Каченовському Саламанку – місто, де було засновано один із перших університетів [12, с. 330 – 331]. Таким чином, Харків починає сприйматися як місто університетське.

Хоча в подальшому через надзвичайну тісноту університетських будівель зовнішній вигляд університету, на думку В. П. Бузескула, не справляв «імпонуючого враження» на майбутніх студентів, а, можливо, навіть, розчаровував їх [6, с. 116 – 117], «університетські місця» міцно увійшли у свідомість городян. Як згадувала студентка 1920-х рр. Л. Дражевська: «Я народилася і виросла в Харкові. У моєму дитинстві слова «університет» і похідні від нього були в постійному вжитку... У центрі міста були Університетська вулиця і Університетська гірка. Ми ходили гуляти до Університетського саду, бували в Університетській церкві» [13, с. 255].

Як ми бачимо, «місця пам'яті» є продуктом колективної творчості. В індивідуальних спогадах поряд з власною історією мемуаристи подають важливу для успішного функціонування усієї університетської колегії інформацію. Зазначимо, що трактовка тих чи інших образів може різнитися, змінюватися у часі, але набір сюжетів багато в чому залежить від колективних уявлень про «значимі» для співтовариства складові університетського життя.

Сформовані на певному етапі «місця пам'яті» не залишаються незмінними: виникаючи навколо кількох ключових аспектів (початок історії, її періодизація, знакові події, головні діючі особи, локалізація у просторі), вони з'являються, зникають або трансформуються під впливом багатьох факторів: внутрішніх потреб співтовариства, загальноісторичних умов, в яких це співтовариство функціонує, обраних ним механізмів коммеморації. При цьому, слід пам'ятати, що покликані виховувати відчуття єдності, співпричетності, формувати певну ідентичність («університетська людина»), ці «місця пам'яті» здатні також призвести до розколу, тому їх формування вимагає не лише цілеспрямованих зусиль, але й зваженості.

Примечания

1. *Ассман А.* Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая память / А. Ассман, пер. с нем. Б. Хлебникова. – М.: Новое лит. обозрение, 2014. – 328 с.
2. *Багалій Д. І.* Автобіографія / Д. І. Багалій // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 1 – 146.
3. *Багалій Д., Ветухов О.* Виникнення й діяльність Комітету для видання творів О.О. Потебні / Д. Багалій, О. Ветухов // Бюлетень редакційного комітету для видання творів О.О. Потебні. – 1922. – Ч. 1. – С. 1 – 8.
4. *Боровиковский И. И.* Воспоминания о Полтавской гимназии и Харьковском университете за полстолетия назад И. И. Боровиковский // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 90 – 98.
5. *Бузескул В. П.* Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века: (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 130 – 148.
6. *Бузескул В. П.* Образы прошлого: (из моих воспоминаний) / В. П. Бузескул // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 116 – 129.
7. *Вейнберг П. И.* Харьковский университет в пятидесятих годах / П. И. Вейнберг // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 372 – 387.
8. *Ветухов О.* Акад. М. Сумцов та Потебніанство / О. Ветухов // Наук. зб. Харківської науково-дослідчої каф. історії України. – 1924. – № 1. – С. 1 – 4.
9. *Геевский С. Л.* Из автобиографии (1813 – 1862) / С. Л. Геевский // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 136 – 156.
10. *Гордеенко Е. С.* Материалы к истории Харьковского края / Е. С. Гордеенко // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 131 – 135.
11. *Горнфельд А.* Лекции А. А. Потебни : (Из воспоминий слушателя) / А. Горнфельд // ХГВ. – 1891. – 29 дек. – С. 2 – 3.

12. *Де-Пуле М. Ф.* Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из [18]40-х годов / М. Ф. Де-Пуле // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 272 – 331.
13. *Дражевська Л.* (1928 – 29, 1933 – 35) / Л. Дражевська // Сучасність. – Мюнхен, 1983. – № 1 – 2. – С. 252 – 265. – Харьковський університет очима колишніх студентів.
14. *Зерубавель Я.* Динамика коллективной памяти / Я. Зерубавель // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сб. статей. – М., 2001. – С. 10 – 29.
15. *Кашменский Ф. Г.* Воспоминания о проф. Харьковского университета А. А. Потебне / Ф. Г. Кашменский // Мирный труд. – 1902. – № 1. – С. 60 – 78.
16. *Ковалевский М. М.* Моя жизнь. Гл. III. Университет / М. М. Ковалевский // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 47 – 71.
17. *Лейбин П.* Памяти Д. И. Каченовского / П. Лейбин // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 413 – 416.
18. *Любицкий И. Ф.* Кое-что из воспоминаний старика. Воспоминания. 1826 – 1930 // РНБ. – Ф. 447 (И. Ф. Любицкий), № 1 – 6.
19. *Музей історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* Ф. 8. Оп. 3. П. 13.
20. *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823 – 1829 годы / Л. Ничпаевский // Харьковський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 57 – 89.
21. *Нора П.* Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюмиеж, М. Винок. – СПб., 1999. – С. 17 – 50.
22. *Памяти Александра Афанасьевича Потебни, 29 ноября 1891 г.* – Харьков: Тип. Счасни, 1892. – 90 с.
23. *Посохов С. И.* «Непонятый» versus непонятый В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология / С. И. Посохов // Диалог со временем. – Вып. 51. – С. 64 – 94.
24. *Посохов С. И.* Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков / С. И. Посохов // Высшее образование. – М., 2006. – № 1 – С. 370 – 382.
25. *РВ ІРЛІ РАН.* Ф. 569 (М. Ф. Де-Пуле).

26. Розальон-Сошальский А. Г. Мои воспоминания / А. Г. Розальон-Сошальский // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 33 – 39.
27. Сбитнев И. М. Записки / И. М. Сбитнев // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 1 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2008. – С. 157 – 164.
28. Селиванов А. Ф. Из воспоминаний о Харьковском университете за время с 1881 (август) по июнь 1885 г. постороннего слушателя / А. Ф. Селиванов // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 170 – 177.
29. Сумцов М. До історії наукового впливу О. О. Потебні / М. Сумцов // Наук. зб. Харківської науково-дослідчої каф. історії України. – 1926. – № 2 – 3. – С. 5 – 10.
30. Сумцов М. Ф. Спогади й замітки про Потебню / М. Ф. Сумцов // Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. П. Потебні. – 1922. – Ч. 1. – С. 56 – 69.
31. Сумцов Н. Ф. Материалы для истории Харьковского университета / Н. Ф. Сумцов // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 84 – 103.
32. Франсуа Э. «Места памяти» по-немецки: как писать их историю? / Э. Франсуа // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сб. статей. – М., 2001. – С. 30 – 44.
33. Чевствовање памяти А. А. Потебни // ЮК. – 1901. – 4 дек. (№ 7217). – С. 3 – 4.
34. Шимков А. Воспоминания о Д. И. Каченовском / А. Шимков // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2. Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Х., 2010. – С. 7 – 17.
35. ЮК. – 1903. – 24 ноябрь. – С. 2.

Іващенко, Вікторія Університетские «места памяти» в воспоминаниях харьковских профессоров и студентов XIX – начала XX вв.

В статье на основе анализа комплекса воспоминаний профессоров и воспитанников Харьковского университета XIX – начала XX вв. определяются «места памяти» университетской корпорации того времени, возникающие вокруг нескольких ключевых аспектов (начало университетской истории, ее периодизация, знаковые события, главные действующие лица, локализация университета в пространстве). Также рассматриваются вопросы соотношения автобиографической и коллективной памяти, функционирование механизмов трансформации личных воспоминаний в коллективные.

Ключевые слова: «места памяти», Харьковский университет, мемуары, автобиографическая память, коллективная память.

Ivashchenko, Victoriya University «places of memory» in Kharkiv professors and students' memoirs of the XIX – early XXth centuries.

The article determines the «places of memory» of that time university corporation on the basis of the analysis of professors and students' complex memories of Kharkiv University in the XIX – early XXth centuries. These «places of memory» emerge around several key aspects such as the beginning of the University history, its periods, significant events, the protagonists, the localization of the University in space. The author also considers the issues of correlation between autobiographical and collective memory, the transformation mechanisms of personal memories into collective ones.

Keywords: «places of memory», Kharkiv University, memoirs, autobiographical memory, collective memory.

Студенти педагогічних навчальних закладів Харківщини 1920-х – 1930-х рр.: аналіз чисельності та соціального складу

Комарницький Олександр Борисович

У статті аналізується чисельність та соціальний склад студентства педагогічних навчальних закладів Харківщини. Зокрема, показано, як позначилися на чисельності студентства так звані «чистки». Автор доводить, що у студентському середовищі в першій половині 1920-х рр. робітничо-селянський і партійно-комсомольський прошарки були незначними. Їх зростання спостерігається з другої половини десятиліття, а домінування відбудеться в 1930-х рр. За національністю більшість студентства становили українці, а за статтю – жінки.

Ключові слова: студенти, вищі навчальні заклади, соціальні чистки, Харківщина.

1920-1930-ті рр. більшовики особливу увагу звернули на виховання нового типу учителя, здатного слухняно виконувати вказівки і стати в майбутньому «будівником соціалізму» в країні. Для реалізації цієї програми влада взяла рішучий курс на пролетаризацію вищої школи, складовою частиною якого було «поліпшення» соціального складу студентства, зокрема педагогічних навчальних закладів Харківщини, особливо Харківського ІНО, який успадкував студентський склад від «буржуазного» університету. Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробила О.Л.Рябченко [26; 27], яка спеціально вивчала студентство радянської України зазначеного часу, а також автори колективних праць, які присвячені історії педагогічної освіти Харківщини [23], [24], [30]. Тим не менш, ряд аспектів потребують подальших досліджень. Зокрема, у цій статті покажемо хід виконання планів прийому молоді до вишів, згадаємо кампанії так званих «чисток», схарактеризуємо чисельність, партійний, соціальний, національний та статевий склад студентів Харківщини.

У досліджуваний нами період провідним суспільним і політичним принципом у відборі учительських кадрів був класовий підхід. У першій половині 1920-х рр. широко використовувалася система відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незможних селян. Такі зміни диктувались «необхідністю завоювати вищу школу політично і вирвати остаточно з рук класових ворогів Пролетарської Держави» [12, арк. 3], не допустити у стіни вишів «небажаний» елемент. Так, у Харківському ІНО у 1921 р. на факультеті професійної освіти до колоквиуму допустили 502 особи, з яких 402 були з відрядженнями (зарахували – 222)

[30, с. 329]. У 1923 р. на 770 місць заяви про вступ подали 339 відряджених осіб [41, арк. 115]. Заклад поповнювали представники різних регіонів УСРР. Так, для молоді Житомирського округу на 1925-1926 н.р. у Харківському ІНО виділили 2 місця [25]. Така система зберігалася до 1926 року, коли було запроваджено прийом на підставі конкурсних екзаменів, хоча класовий принцип комплектування студентських контингентів зберігався і в наступні роки.

3 року в рік плани прийому не виконувалися. Так, у 1921 р. з 635 місць заповненими були лише 266, у 1922 р. – відповідно 1000 і 354, у 1923 р. – 770 і 345, у 1925 р. – 770 і 405 [27, с. 74; 41, арк. 115; 44, арк. 27], у 1926 р. – 720 і 374, у 1927 р. – 720 і 400, у 1929 р. – 720 і 699 [30, с. 332; 44, арк. 55; 48]. Це ж було властиве й іншим ІНО. Однією із головних причин недоборів була їхня непрестижність серед «пролетарського» елемента.

Окремі джерела свідчать про результати наборів студентів до педтехнікумів. Наприклад, у 1925 р. Харківський педтехнікум ім. Г.С.Сковороди поповнили 48 студентів [32, арк. 236], а у 1927 р. – 85 [36, арк. 25]. У Красноградський педтехнікум у 1927 р. вступило 158 осіб, у 1929 р. – 187, у Вовчанський – відповідно 79 і 84, Ізюмський – 55 і 82, Куп'янський – 44 і 84 [36, арк. 23-25; 37, арк. 1-2].

Абітурієнти мали низький рівень підготовки. У 1921 р. в Харківський ІНО вступили 20 осіб, що не мали середньої освіти [27, с. 74]. У 1926 р. набрали 374 першокурсники, з яких 146 були випускниками робітфаків, 111 – профшкіл, у 1927 р. – відповідно 325, 62 і 104 [44, арк. 55]. Із 50 абітурієнтів Харківського педтехнікуму ім. Г.С.Сковороди профшколу закінчили 12 осіб, 7-річну трудову школу – 26, дореволюційну середню школу – 4, здобули домашню освіту – 8. Таким чином, лише 32% абітурієнтів вступали з необхідною освітою [32, арк. 236]. У зв'язку з цим у вишах змушені були створювати окремі групи, у яких ряд першокурсників змушені були у стислі терміни поповнювати прогалини у знаннях.

У 1930-ті рр. практикували мобілізацію на навчання комуністів і комсомольців. Так, у 1934 р. відповідно до постанови бюро ЦК ЛКСМУ «Про набір комсомольців в медичні і педагогічні виші» у педвиші передбачалося відрядити 2050 членів ЛКСМУ, зокрема, до Харківської області – 400 [22, с. 10]. Подібне мало місце і в наступному році, коли партійні органи, щоби забезпечити прийом «партійного і комсомольського» ядра, на навчання у Харківському педінституті із заводів ХЕМЗ, ХПЗ, ХТЗ, «Серп і молот» мобілізували 67 комуністів [1, с. 50]. Акти мобілізаційного характеру оприлюднювали і органи державної влади. Так, 8 травня 1934 р. вийшов наказ №242 наркома освіти УСРР В.П.Затонського про мобілізацію на навчання у педвиші 1,5 тис. учителів, які здобули освіту в обсязі педтехнікумів [22, с. 17]. Зокрема, Харківська область мала мобілізувати 320 осіб (до харківських держуніверситету і лінгвістичного інституту – по 30, педагогічно-інструкторського інституту – 100, Полтавського педінституту – 75, Луганського – 40, Лубенського – 40, Кременчуцького – 20) [13, арк. 126].

Як і в попереднє десятиліття, у педвишах мали місце недобори. Катастрофічна ситуація із набором абітурієнтів склалася у 1933 р. 8 серпня того року член колегії НКО УСРР Моїсєєв сигналізував у ЦК ЛКСМУ, що до Харківського педінституту на 270 місць абітурієнти подали лише 19 заяв [46, арк. 15]. До кінця місяця становище певною мірою вдалося поліпшити (було

зараховано 180 першокурсників). У 1930 р. до Харківського ІПО вдалося набрати 370 осіб, у 1931 р. – 551, Харківського фізико-хіміко-математичного інституту – у 1930 р. – 254. У 1937 р. у педінститут планували набрати 360 першокурсників, у 1938 р. – 210 [24, с. 102-103; 38, арк. 23; 39, арк. 49; 46, арк. 15], в учительський інститут – відповідно 270 і 150 [45, арк. 18], інститут іноземних мов – 240 і 280 [45, арк. 19]. У Харківському педтехнікумі інструкторів політехнічної освіти у 1931 р. на 210 місць зарахували 92 студенти [6, арк. 20].

У міжвоєнний період мали місце кампанії так званих «чисток» студентів, які за своїм соціальним походженням не мали довіри з боку існуючого режиму. У 1921-1922 н.р. з вишу відрахували 100 студентів [30, с. 332]. У 1923-1924 н.р. внаслідок чисток виш покинули 22% студентів [28]. 29 серпня 1924 р. на засіданні Центральної комісії визначили, що з педагогічних ВНЗ мали відрахувати 12% студентів (з Київського і Харківського ІНО – по 15%) [42, арк. 9]. План перевиконали і з столичного вишу «вичистили» 178 студентів (17,6%) [43, арк. 128]. У 1929 р. цей заклад покинули 28 «соціально-чужих» студентів [17].

У 1930-ті рр., на відміну від попереднього десятиліття, масових відрахувань студентів за приховування соціального походження не було.

Таблиця №1

Дані про деяких студентів педагогічних навчальних закладів Харківщини, відрахованих у 1930-ті рр. за приховування свого соціального походження

Прізвище, ім'я, по батькові	Навчальний заклад	Рік	За що відраховували
Бабков К.І. [3, арк. 9]	Харківський ІНО	1931	«Соціально-ворожий елемент»
Десятун П.П. [11, арк. 2]	Харківський інститут лінгвістичної освіти	1936	Батько був куркулем, займався торгівлею, використовував найману працю
Заїка І.С. [2, арк. 17]	Харківський ІНО	1931	Батько був куркулем, позбавлений волі на 2 роки з конфіскацією майна
Заїчко М.Р. [2, арк. 31]	Харківський ІСВ	1931	«Соціально-ворожий елемент», заарештований ДПУ
Кашепала Р.Х. [11, арк. 2]	Харківський інститут лінгвістичної освіти	1936	Батько займався мануфактурною торгівлею
Кулик [9, арк. 8]	Ізюмський педтехнікум	1934	Батько був поміщиком
Матищук В.В. [4, арк. 110]	Харківський педінститут	1934	Приховання свого соціального походження
Новохацький А. [11, арк. 4]	Харківський інститут лінгвістичної освіти	1936	Батько був куркулем: мав водяний млин, 2 коней, корову, використовував найману працю
Онокало М.Ф. [5, арк. 56]	Харківський педінститут	1933	Батька було розкуркулено і вислано як «політично-ворожий елемент» за межі УСРР

Пилипейко С.О.	Харківський інститут лінгвістичної освіти	1936	Батько був дворянином, служив у поліції наглядачем. Сам студент мав зв'язки з УАПЦ
Френкель [11, арк. 2]	Харківський інститут лінгвістичної освіти	1936	Батько до революції займався перекупкою і продажем коней, після революції і до 1925 р. – перекупкою контрабанди з Польщі
Шелімов [18]	Харківський ІСВ	1931	Батько до 1917 р. мав 200 га землі. До інституту вступив із сфальсифікованими документами «колгоспника». Однак під час сфабрикованої справи «промислової партії» підтримав останню, за що і був виключений із вишу
Ялі Л.С. [2, арк. 22]	Харківський ІСВ	1931	Батько був позбавлений виборчих прав

Виявляючи «класову пильність», до дирекцій навчальних закладів зверталися з відповідними листами місцеві органи влади, партійні та комсомольські організації. Так, після звернення Москаленського осередку ЛКСМУ 30 листопада 1931 р. наказом директора відраховали студента Харківського ІНО І.С.Заїку [33, арк. 17].

Частина відрахованих студентів згодом поновили у їхніх правах. Так, студенти Харківського ІНО після перевірки 1924-1925 н.р. подали 143 апеляції, з яких 32 відновили у їхніх правах повністю, 21 – умовно [43, арк. 128]. У наступні роки відраховані студенти продовжували звертатися по допомогу до Центральної комісії зі студентських справах при НКО УСРР, яка мала право скасовувати постанови вишів про відрахування. Наприклад, права відновили студентам ІНО А.Співакову [33, арк. 250] і Богданову [34, арк. 178зв.]. Коли комісія підтверджувала рішення про відрахування, молодь зверталася з відповідними проханнями до правління вишів, які, як правило їх відхиляли. Наприклад, у жовтні 1925 р. правління ІНО не підтримало заяви Епштейн, Лебединського [34, арк. 178зв.], С.Гуревич [34, арк. 190зв.], Л.Копелевича і Р.Шпіллера [33, арк. 230зв.]. Траплялося, що рішення цієї комісії не сприймала студентська більшість. Зокрема, у Харківському ІНО конфлікт спричинила справа студентки К.Уманської, яка після того як її «вичистили» (донька спекулянта) вийшла заміж за командира Червоної армії, подала апеляцію до НКО і як дружина командира була поновлена у правах. Студенти на загальних зборах «винесли протести, бо Уманська ворожа [їм] не лише своїм соціальним станом, а й своєю психологією» [17].

Кількісний склад студентства не був сталим. У Харківському ІНО у 1921-1922 н.р. навчалися 1500 студентів, у першому триместрі 1923-1924 н.р. – 1680, другому – 1715, у першому триместрі 1924-1925 н.р. – 1859, у другому – 1664 [19, с. 22-23; 26, с. 74; 29, с. 17; 33, арк. 227; 43, арк. 128], у першому триместрі 1925-1926 н.р. – 1914, у другому – 2061, у другому триместрі 1926-1927 н.р. – 1729, у першому триместрі 1927-1928 н.р. – 1697, у другому – 1780, у першому

триместрі 1929-1930 н.р. – 1918, у другому – 2220 [15, с. 211; 20, с. 37; 23, с. 20; 27, с. 101; 29, с. 18; 30, с. 331, 332; 36, арк. 9; 37, арк. 10; 44, арк. 53].

Педтехнікуми Харківщини були не великими і, переважно, у перші роки свого існування чисельність їх учнів не перевищували 200 осіб (див. табл. №2).

Таблиця №2 [14, с. 101; 15, с. 208-210; 20, с. 39; 31, арк. 146зв., 177зв.; 32, арк. 13зв., 233; 35, арк. 121; 36, арк. 23-25; 37, арк. 1-2; 44, арк. 56]

Дані про чисельність студентів педтехнікумів Харківщини у другій половині 1920-х рр.

Назва педтехнікумів	Навчальні роки									
	1925-1926 н.р.		1926-1927 н.р.		1927-1928 н.р.		1928-1929 н.р.		1929-1930 н.р.	
	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень	Вересень-грудень	Січень-серпень
Вовчанський	141	*	*	215	184	183	*	*	304	
Ізюмський	103	*	*	119	116	*	*	*	182	
Красноградський	80	*	*		132	*	*	*	454	
Куп'янський	130	*	*	128	123	*	*	*	202	
Харківський	195 (на початку н.р.), 172 (у грудні)	*	194	194	194	178	*	*	*	*
Харківський єврейський	127	135	*	*	*	*	*	*	*	*

*Даних не виявлено

Що стосується 30-х рр., то, на жаль, масмо не повні дані. Так, у 1930-1931 н.р. в Харківському ІПО було 845 студентів [37, арк. 4], в ІСВ – 1108 [37, арк. 5]. На 1 жовтня 1931 р. в ІПО налічувалося 789 студентів [38, арк. 25], в ІНО – 955 [38, арк. 84]. У Харківському педінституті на 1 вересня 1933 р. студіювали 568 хлопців і дівчат [39, арк. 49], у 1935 р. – 939 [47, арк. 180].

Окремі документи свідчать про чисельність студентства педтехнікумів. Зокрема, в 1930-1931 н.р. Красноградський педтехнікум мав 538 студентів, Вовчанський – 452 [37, арк. 2], Ізюмський – 351, Куп'янський – 332 [37, арк. 1]. У Харківському педтехнікумі інструкторів політехнічної освіти на 1 січня 1931 р.

студіювали 62 студенти, на 1 січня 1932 р. – 149 [6, арк. 20], на початку 1932-1933 н.р. – 109 [6, арк. 43], на 1 травня 1933 р. – 125 [7, арк. 43зв.], на 1 липня 1934 р. – 135 [8, арк. 24], у 1934-1935 н.р. – 157 [10, арк.28].

Значна увага приділялася росту в середовищі студентів кількості комуністів та комсомольців, зважаючи на вагому роль партійно-комсомольського прошарку у процесі ідеологізації навчального процесу. Якщо, у 1925-1926 н.р. Харківський ІНО мав лише 102 комуністи (6,1%) і 79 комсомольців (4,7%) [34, арк. 181], то через 10 років, у 1935 р., у Харківському педінституті 7,5% студентів були комуністами, 48,9% – комсомольцями [47, арк. 180]. У педтехнікумах значно вищим був відсоток комсомольців. Зокрема, у 1925-1926 н.р. у Харківському педтехнікумі навчалось 5 комуністів (2,9%) і 90 комсомольців (52,3%) [32, арк. 234], Красноградському – 12 комсомольців (15%) [32, арк. 121]. У Харківському педтехнікумі інструкторів політехнічної освіти восени 1932 р. питома вага комуністів і комсомольців становила відповідно 0,9% і 54,1% [6, арк. 43зв.], на 1 травня 1933 р. – 0,8% і 35,2% [7, арк. 42зв.], на 1 липня 1934 р. – 5,2% і 31,8% [8, арк. 24зв.], навесні 1935 р. – 2,5% і 36,3% [10, арк. 29].

До кінця 20-х рр. поступово зріс відсоток робітників і селян, після зменшення їх кількості у середині десятиліття. Так, у Харківському ІНО в 1922-1923 н.р. перших було 14,1%, селян – 19,6% [16, с. 7], у 1923-1924 н.р. – відповідно 8% і 6,4% [23, с. 20], у 1924-1925 н.р. – 7,3% і 8,4% [34, арк. 181], у 1929-1930 н.р. – 26,3% і 25,1% [23, с. 20]. У Харківському педінституті в 1935 р. робітники і селяни вже домінували: перші з них становили 26,1%, селяни – 32,2%, трудова інтелігенція і службовці – 39,9% [47, арк. 180]. Значно вищим відсоток робітників та селян був у педтехнікумах. Наприклад, у Красноградському педтехнікумі у 1925-1926 н.р. робітників було 8,8%, селян – 77,5% [34, арк. 121]. У Харківському педтехнікумі інструкторів політехнічної освіти в 1932-1933 н.р. навчалися 17,4% робітників, 42,2% селян, 33,9% «трудова інтелігенція і службовці» [6, арк. 43зв.], у 1933-1934 н.р. – відповідно 17,7%, 64,4%, 8,1% [8, арк. 24зв.], у 1934-1935 н.р. – 25,5%, 70,1%, 4,4% [10, арк. 29].

За національним складом більшість студентства становили українці. У Харківському ІНО в 1924-1925 н.р. їх було 44,3%; росіяни – 21,6%; євреїв – 31% [34, арк. 181], у Харківському педтехнікумі ім. Г.С.Сковороди – у 1925-1926 н.р. – відповідно 90,1%; 4,7%; 2,9% [32, арк. 234], Харківському педтехнікумі інструкторів політехнічної освіти – у 1931-1932 н.р. – 69,1%; 20,1%; 10,7% [6, арк. 20]; на 1 травня 1933 р. – 71,2%; 22,4%; 5,6% [7, арк. 42зв.].

За статтю у педвишах Харківщини домінували жінки, на відміну від інших закладів УСРР, де переважали чоловіки. Так, у Харківському ІНО у 1922-1923 н.р. вони становили 60,7% [16, с. 6], на 1 січня 1925 р. – 56,9% [19, с. 22-23]. Винятком з правил був початок січня 1927 р.: тоді чоловіків було 913, жінок – 816 [20, с. 37]. У 1925-1926 н.р. у Харківському педтехнікумі ім. Г.С.Сковороди чоловіки становили 50 осіб, жінки – 122 [32, арк. 234], у Харківському єврейському педтехнікумі імені Жовтневої революції – відповідно 20 і 107 [32, арк. 13зв.], Красноградському – 22 і 58 [35, арк. 121]. На 1 січня 1927 р. у Вовчанському педтехнікумі нараховувалося 71 чоловік, 144 жінки, Ізюмському – відповідно 43 і 76, Красноградському – 80 і 122, Куп'янському – 39 і 89, Харківському ім. Г.С.Сковороди – 79 і 115 [20, с. 39]. У Харківському педтехнікумі інструкторів

політехнічної освіти на 1 січня 1932 р. серед студентів чоловіки становили 88 осіб, жінки – 61 [6, арк. 20], у 1932-1933 н.р. – відповідно 63 і 46 [6, арк. 43зв.], 1 травня 1933 р. – 74 і 51 [7, арк. 42зв.], у 1933-1934 н.р. – 74 і 61 [8, арк. 24зв.], у 1934-1935 н.р. – 86 і 71 [10, арк. 29].

Таким чином, у педагогічних навчальних закладах Харківщини значна увага приділялася формуванню студентського складу, в основі якого був класовий підхід. Аналіз наявних джерел показує, що плани прийому не виконувалися. У цей період мали місце кампанії «чисток» студентів, яких здебільшого відраховували за приховування соціального походження. Це, у свою чергу, позначалося на чисельності студентства. Кількісний склад молоді не був сталим і постійно змінювався. У студентському середовищі у першій половині 1920-х рр. робітничо-селянський і партійно-комсомольський прошарки були незначними, натомість з другої половини десятиліття вони почали зростати, а в 1930-х рр. вже домінували. За національним складом більшість студентства становили українці, а за статевим – жінки.

Примітки

1. *Бистров М.А.* Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.) / М.А.Бистров. – Харків: Вища шк., 1974. – 144 с.
2. Відомчий архів Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди (ВА ХНПУ ім. Г.С.Сковороди). – Ф.Р. 1427. – Оп.1. – Спр.4.
3. ВА ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. – Ф.Р. 1427. – Оп.1. – Спр.5.
4. ВА ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. – Ф.Р. 4293. – Оп.1. – Спр.4.
5. ВА ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. – Ф.Р. 4293. – Оп.1. – Спр.9.
6. Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.). – Ф.Р.1431. – Оп.1. – Спр.5.
7. Держархів Харківської обл. – Ф.Р.1431. – Оп.1. – Спр.8.
8. Держархів Харківської обл. – Ф.Р.1431. – Оп.1. – Спр.19.
9. Держархів Харківської обл. – Ф.Р.1431. – Оп.1. – Спр.21.
10. Держархів Харківської обл. – Ф.Р.1431. – Оп.1. – Спр.27.
11. Держархів Харківської обл. – Ф.Р.1780. – Оп.2. – Спр.2.
12. Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.12.
13. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.1839.
14. *Звігальський Я.* Професійна освіта на Україні / Я.Звігальський, М.Іванов. – Б.м., б.в., 1927. – 410 с.
15. *Зотін М.* Педагогічна освіта на Україні / М.Зотін. – Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. – 216 с.
16. *Зузик Д.* Итоги анонимной переписи студенчества г. Харькова / Д.Зузик // Студент революции. – Харьков, 1923. – №7-8. – С.5-12.
17. *К-н О.* Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) / О.К-н // Там само. – 1929. – №4.– С.49.

18. *Кравченко К.* Галерея ворогів / К.Кравченко // Там само. – 1931. – №5. – С.25.
19. Народня освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти // Статистика України. – №76. – Серія VII. Статистика народньої освіти. – Вип.ІІ. – Т.V. – Харків: ЦСУ УСРР, 1926. – 94 с.
20. Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. // Статистика України. – Серія VII. Статистика народньої освіти. – Вип.2. – Т.VIII. – №152. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 66 с.
21. Правила і програми для вступу до інститутів, технікумів та робфаків УСРР на 1929/30 академічний рік / НКО УСРР. – Б.м.: Пролетарий, б.р. – 72 с.
22. Правила прийому до вишів (держ. університетів, педінститутів, робфаків та педтехнікумів НКО УСРР) на 1934-35 навч. рік / НКО УСРР, управління підготовки вчителів. – Харків: Рад. шк., 1934. – 115 с.
23. *Прокопенко И.Ф.* Подготовка учительских кадров в Харькове в советский период: концептуальные подходы, практический опыт: учеб. пособ. по спецкурсу / И.Ф.Прокопенко, Д.А.Кочат, А.Н.Микитюк. – Харьков: Изд-во Харк. гос. пед. ин-та им. Г.С.Сковороды, 1992. – 92 с.
24. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині: моногр. / [редкол.: І.Ф.Прокопенко (гол.), В.І.Євдокимов, В.В.Корнілов; авт. кол.: В.І.Євдокимов та ін.]. – Харків: Харк. держ. пед. ін-т ім. Г.С.Сковороди, 1992. – 334 с.
25. Розподіл місць для комсомолу в ВУЗи й робітфаки // Юнацька правда. – Житомир, 1925. – 26 квітня. – Ч.27-28 (79-80). – С.8; 1925. – 23 липня. – Ч. 47 (99). – С.4.
26. *Рябченко О.* Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монограф. / Ольга Рябченко. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
27. *Рябченко О.Л.* Харківський інститут народної освіти ім. О.О.Потебні (1921-1930 рр.) / О.Л.Рябченко. – Харків: Харків. держ. академія міськ. госп., 2000. – 214 с.
28. *Середа А.* Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы / А.Середа // Студент революції. – 1924. – №8-9. – С.10.
29. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди / [за ред. академ. І.Ф.Прокопенка]. – Харків: ОВС, 2001. – 176 с.
30. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / [авт. кол.: В.С.Бакіров, В.М.Духопляников, Б.П.Зайцев та ін.]. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с.
31. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.5. – Спр.263.
32. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264.
33. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.566.
34. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.567.
35. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.573.

36. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.328.
37. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1819.
38. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.909.
39. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.329.
40. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1467.
41. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1776.
42. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1854.
43. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2010.
44. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2646.
45. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6860.
46. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.906.
47. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1249.
48. Чому тане новий набір? // Студент революції. – 1930. – №5. – С.14.

Комарницький А.Б. Студенты педагогических учебных заведений Харьковщины 1920-х – 1930-х гг.: анализ численности и социального состава

В статье анализируется численность и социальный состав студенчества педагогических учебных заведений Харьковщины. В частности, показано, как сказались на численности студенчества так называемые «чистки». Автор доказывает, что в студенческой среде в первой половине 1920-х гг. рабоче-крестьянский и партийно-комсомольский слои были незначительными. Их рост наблюдается со второй половины десятилетия, а доминирование состоит в 1930-х гг. По национальности большинство студенчества составляли украинцы, а по половому признаку – женщины.

Ключевые слова: студенты, высшие учебные заведения, социальные чистки, Харьковщина.

Komarnitskyi O. The students of pedagogical educational establishments of Kharkiv of 1920th – 193: analysis of quantity and social structure

The article analyzes the size and social composition of the student in pedagogical educational establishments of Kharkiv. In particular, it is shown as the number of students affected the so-called “cleansing.” The author argues that among students in the first half of the 1920s. workers’ and Peasants party and Komsomol layers were minor. Their growth observed since the second half of the decade and will dominance in the 1930s. The national composition of most of the students were Ukrainian, and gender - women.

Keywords: students, universities, social cleansing, Kharkiv.

**Одеса і Новоросійський університет
в метричних книгах: історико-джерелознавчий аспект**

Левченко Валерій Валерійович

Если число сотрудников превысило тысячу,
учреждение замыкается на себя,
а внешний мир становится понятием иллюзорным.
Сіріл Норткот Паркінсон [7]

У статті на підґрунті архівних джерел розглянута тема взаємодії Новоросійського університету і міста, зокрема, на прикладі метричних книг Олександрівської церкви Новоросійського університету показано сталі взаємини між університетом і містом в Одесі в другій половині XIX – на початку XX століття.

Імператорський Новоросійський університет (1865–1920), так само як й інші університети Російської імперії, є виключенням серед багатьох державних й офіційних закладів і установ, на який не розповсюджується висновок британського вченого С. Паркінсона¹[21]. Тобто впродовж всієї його історії діяльність вишу не була замкнена на собі, а зовнішній світ не став для нього ілюзорним. Весь час свого існування Новоросійський університет жив повсякденним життям, яке було притаманне оточуючому суспільству як на локальному (міському), так і глобальному (імперському) рівнях.

У деяких пересічних громадян існує стереотип, що університет як заклад найвищого рівня у системі освіти – це ідеальна у всіх розуміннях установа, суто академічного (замкненого) типу, інфраструктура якої є чітко налагодженим механізмом, а її внутрішній світ є бездоганим. Пересічний мешканець вважає, що представники вищої школи живуть тільки думками щодо освіти і науки, а їх розмови і зацікавлення зосереджені навколо наукових тем, що вони підтримують організаторські здібності тих, хто проявив високі ділові якості на початкових етапах діяльності, що вони вибирають своїх очільників з тих, хто має високий авторитет на підґрунті наукових і організаторських досягнень, а найрозумніші з цих обраних згодом займають більш вищі адміністративні посади в академічній інфраструктурі тощо. Все це бравурно стверджується, або принаймні чітко простежується, у багатьох працях, присвячених історії життя окремих науковців, діяльності окремих вишів або в цілому історії вищої освіти. Для тих же, хто хоч трохи знайомий з функціонуванням будь-якої офіційної установи або закладу, де в процесі діяльності відіграють важливу

¹ Паркінсон Сіріл Норткот (1909–1993) – британський історик, письменник, журналіст, біограф, автор праць з проблем історії, бізнесу, менеджменту та політології

роль комунікативні зв'язки² [17], що складаються з взаємозалежних кроків на основі індивідуальних людських якостей, ці припущення виглядають дещо кумедно.

Звичайно, ми не хочемо відвадити допитливого читача від наукових публікацій, присвячених історії вищої школи, які розповідають про її життя в дещо ілюзорному світлі, але вважаємо необхідним зауважити, що буття вишів також насичене курйозами, конфліктами та іншими реаліями повсякдення (відвідання крамниць, театрів і церков, аренда житла, участь у роботі міського самоврядування, знайомство та проведення часу з представниками інших сфер життєдіяльності тощо), усім тим, що характеризує життя і пересічних громадян міста. До того ж місто як простір, де існує університет, – є тим соціальним середовищем, в якому мешкають представники університетського світу та який, до певної міри, впливає на їх свідомість та соціальну поведінку.

В університетській радянській та пострадянській (у першу чергу, російській та українській) історіографії роль міста як соціального простору, в якому існував університет, культура їх взаємин тощо, за виключенням поодиноких праць [3; 20; 23] за останні п'ять-шість років, проаналізована побіжно. У даному разі додамо декілька джерелознавчих і методологічних штрихів до аналізу взаємодії університетів і міст Російської імперії на прикладі Новоросійського університету.

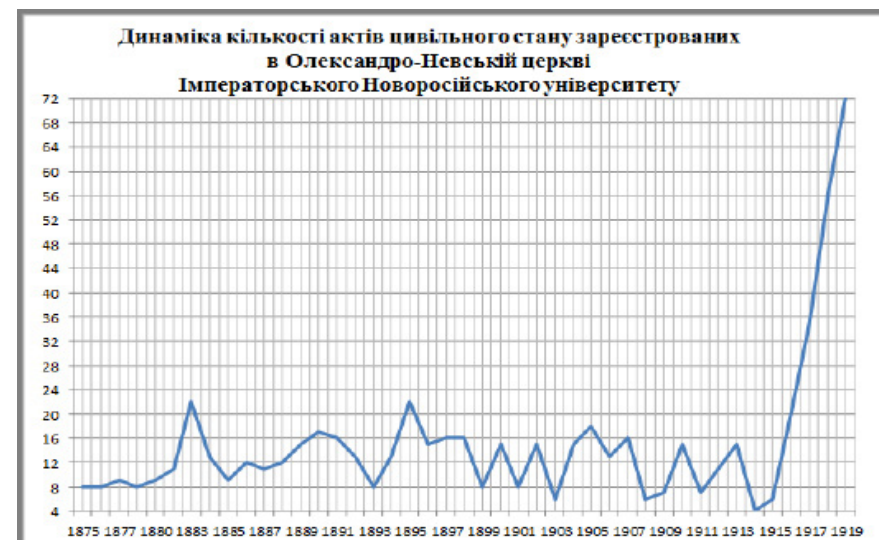
Серед найрізноманітніших за формою писемних історичних джерел, які відіграють важливу роль у науково-пізнавальному процесі із зазначеної проблематики, слід відзначити метричні книги, до змісту яких, при вивченні питань історії України, все частіше звертаються сучасні науковці [2; 4; 8–10; 12–15; 18; 22]. Метричні книги – це паперовий реєстр, формуляр для офіційної реєстрації актів цивільного стану (хрещення, вінчання, поховання), який на теренах України було введено в XVII ст. [16]. Як історичне джерело їх можна віднести до актових історичних джерел (підгрупа публічно-правових актів) [11]. Метричні книги містять чимало фактичного матеріалу. Зміст записів метричних книг надає можливість дослідити не тільки історію життя окремої особи, та й її родини, але й міста, регіону та країни у цілому.

Незважаючи на поодинокі статті вчених, у яких йдеться про метричні книги як історичне джерело з історії університетської корпорації, у тому числі й автора цієї статті [9; 12], вони ще не набули комплексного характеру та не стали чинником розвитку досліджень в царині соціальної історії. Під час написання статті при роботі з метричними книгами автором були застосовані комплексні методи обробки їх інформації, що поєднували у собі елементи квантитативної історії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

У Державному архіві Одеської області (ДАОО) зберігається велика колекція метричних книг за період від кінця XVIII до початку XX ст. шістьох віросповідань: православного, вірмено-григоріанського, римо-католицького, протестантського,

² Комунікація в науці є цілісною системою, різні компоненти якої (формальні, неформальні, усні, письмові, міжособистісні, міжгрупові тощо) тісно пов'язані між собою та є специфічними для різних рівнів об'єднання вчених – починаючи від локальних співтовариств (кафедра, лабораторія, виш тощо), від групи вчених за інтересами до окремої дисципліни та наукового напрямку до наукового співтовариства загалом.

Левченко В. Одеса і Новоросійський університет в метричних книгах ... 67 іудаїзму, ісламу [6]. Для розуміння взаємин міста і університету певну інформацію можуть надати метричні книги Олександрівської церкви Новоросійського університету (1865–1920). У фондах ДАОО зберігаються 43 метричні книги цієї церкви за період від 1875 до 1919 рр. (не виявлені метричні книги за 1878, 1881 і 1920 рр.). У 43 метричних книгах зроблено 651 запис актів цивільного стану (161 про хрещення, 393 про вінчання, 97 про відспівування), в яких фігурує 3 218 суб'єктів (динаміку актів цивільного стану див. на діаграмі). Серед 651 запису в 279 (≈ 43%) зустрічаємо 717 (≈ 22%) суб'єктів, які представляли університетську корпорацію (розподіл за групами її представників див. у табл.). Віднявши від загальної кількості суб'єктів записів у метричних книгах кількість представників університетської корпорації (3218 – 717 (≈ 22%),

отримуємо кількість осіб, які представляли позауніверситетську спільноту серед відвідувачів університетської церкви – 2501 (≈ 78%). Таким чином, більшість парафіян університетської церкви складали місцеві мешканці, які не мали прямого відношення до Новоросійського університету. Це підтверджує тезу про те, що Олександрівська церква була однією з реверсивних смуг, де здійснювався постійний зв'язок між містом і університетом в Одесі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Представники університетської корпорації Новоросійського університету	Кількість суб'єктів у записах метричних книг Олександрівської церкви Новоросійського університету					Всього
	У графі про батьків народжених	У графі про хрещених	У графі про вінчаних	У графі про поручителів	У графі про померлих	
Викладачі	32	20	11	43	24	130

Співробітники	16	3	8	8	11	46
Професорський стипендіат	–	–	–	1	–	1
Випускники	–	–	–	–	–	27
Студенти	8	5	68	158	16	255
Родичі викладачів, співробітників, студентів	–	–	–	–	–	258
Всього	–	–	–	–	–	717

Виходячи з наведених цифр можемо констатувати, що зв'язок міста та університету через Олександрівську церкву існував завдяки всім сегментам університетської корпорації. Найбільш чисельними групами цієї корпорації були студенти і викладачі університету. Звернемо увагу на інформацію про вінчання студентів (68 записів ($\approx 17\%$) з 393), які переважно залишалися в місті, де згодом працювали, брали шлюб з місцевими мешканками, створювали родини та «обростали» взаємовідносинами з представниками різних соціальних груп. Зазвичай серед тих, хто був учасником студентських вінчань, майже всі (окрім нареченої) були представниками студентства Новоросійського університету. Так, наприклад, 24 вересня 1906 р. студент П. Галищук вінчався з Х. Біллер у присутності колег І. Симмена, І. Светлова, В. Жадовського і Г. Павловського (син професора О. Павловського) [12, 268].

Випадки, коли всі поручителі як з боку нареченої, так і з боку нареченого були студентами Новоросійського університету не є поодинокими. Так, 14 травня 1906 р. – студент П. Шитц вінчався з донькою французького громадянина Е. Гекмана, дівцею А. Гекман (реформаторського сповідання). Під час цього вінчання поручителями були також студенти: Н. Цулейскірі, І. Абуладзе, П. Мдівані, М. Перадзе [12, 267]. Останній приклад, серед іншого окреслює ще три моменти повсякденного життя університетського середовища. По-перше, всі чотири поручителі за етнічним походженням були кавказцями (скоріш за все грузинами). По-друге, це «студентське» весілля демонструє поширеність у студентському середовищі Новоросійського університету духу інтернаціоналізму, оскільки основними фігурантами таїнства вінчання були представники інших етнічних груп (очевидно, французька і німецька). По-третє, факт цього вінчання демонструє вихід повсякденного життя університетської корпорації не тільки у простір міста, а й міжнародного соціуму, чому сприяло територіальне розташування Одеси поблизу південно-західних кордонів країни та його значення як портового міста.

Взагалі, слід зазначити, що у таїнствах, які відбувалися в Олександрівській церкві, досить часто брали участь іноземці. Так, 13 квітня 1879 р. дворянин Херсонської губернії, губернський секретар С. Кашнев вінчався з донькою австрійського підданого, неоголошеного К. Мемерта – Є. Мемерт. При цьому поручителями були одеський купець О. Мемерт, австрійський підданий Ф. Оксенбауер, італійський підданий К. Россі, чиновник французького консульства Е. де Фюльженс, італійський підданий С. де-Антоніні і болгарський урдженець І. Екзар [12, 172].

Також метричні книги Олександрівської церкви Новоросійського університету дають можливість констатувати зв'язок мешканців міста Одеси

з іншим вишем Російської імперії – Харківським університетом. Наприклад, 12 листопада 1912 р. студент цього вишу В. Гаєвський вінчався з донькою дворянина А. Загорською [12, 287].

Другим за чисельністю (та все ж таки першим за статусом і впливом) в якості ланцюга між міським середовищем і університетською корпорацією був викладацький корпус. Серед великої кількості викладачів, що брали участь у таїнствах, акцентуємо увагу на протоієреях університетської церкви, які виступали в двох іпостасях: священник (ведення богослужінь) і професор (читання лекцій). Серед чотирьох її настоятелів [12, 74–91] на окрему згадку претендує М. Павловський (1810–1898), який серед одеситів був популярним і авторитетним «загальним законовчителем», богословом, проповідником, автором понад 60 надрукованих промов, духівником багатьох вірян. Зокрема він був духівником державного діяча, публіциста і мецената О. Стурдзи (1791–1854), княгині Є. Воронцової (1792–1880).

До речі, стосовно формування професорської корпорації Новоросійського університету можна сказати, що завдяки культовим зв'язкам утвердилися родинні взаємини сімей професорів Ф. Леонтовича, К. Карастельова, О. Богдановського, М. Малініна, Є. Сабініна, І. Патлаєвського, І. Синцова, М. Чижова та ін. У світлі цих даних логічним і резонанним у спогадах професора В. Модестова виглядає факт організації «...ректором еженедельных собраний у себя на дому, где охотно принимались все профессора и преподаватели университета с семьями, объединявших лишь небольшой кружок лиц, составлявших ректорскую партию» [19]. У даному випадку мова йде про товариське оточення Ф. Леонтовича, який протягом тривалого часу займав в університеті високі адміністративні посади (ректор (1869–1877), декан юридичного факультету (1877–1881), проректор (1881–1884), а навколо його персони відбувалося об'єднання переважно колег юридичного факультету. Не завжди подібні родинні взаємини в професійному середовищі отримували позитивну оцінку. Наприклад, І. Мечников двох професорів з цієї корпорації характеризував наступним чином: «Карастелёв и Сабинин являются инициаторами и руководителями подлой группы. Эти двое друзей, которые имеют одинаково большую власть, поскольку один из них декан, а второй исполняет обязанности декана как старший по службе, прибегают ко всем нечестным и незаконным способам» [1].

На протипагу згаданим вище професорам в середовищі викладачів університету були особи «...не желавшие стоять близко к ректору», до числа яких відносилися «...исключительно молодые профессора и доценты». Серед них дружні зв'язки підтримували професори М. Грот і Ф. Успенський, що підтверджується хрещенням останнього 1885 р. доньки першого – Наталії. Також близькі взаємини пов'язували професорів Б. Веріго і М. Ланге. Це підтверджується тим, що останній 1896 р. став хрещеним сина Б. Веріго. Хоча були випадки, коли викладачі з числа «новоприбулих» підтримували відносини з колегами колишніх місць служби. Наприклад, екстраординарний професор О. Шпаков переїхав до Одеси з Києва 1903 р. і при хрещенні доньки Лідії у 1909 р. хрещеним обрав колишнього колегу з Київського університету професора О. Ейхельмана.

Подібне гуртування професорів (так само як і у 1870–1880-х рр.) відбувалося й на зламі XIX–XX століть. Членами такої групи стали родини викладачів О. Деревницького, О. Казанського, О. Алмазова, Г. Перетятковича, П. Ардашева та ін. У даному випадку мова йде про «партію» О. Деревницького, який протягом тривалого часу займав в університеті високі адміністративні посади (декан історико-філологічного факультету (1894–1903), ректор (1903–1905)). Навколо нього відбувалося об'єднання колег переважно історико-філологічного факультету. Так, 1894 р. професор Г. Перетяткович став хрещеним доньки приват-доцента О. Казанського. Уже 1901 р. останній, будучи виконуючим обов'язки екстраординарного професора, хрестив сина О. Деревницького. Ще одним кумом О. Деревницького у 1904 р. став декан юридичного факультету О. Алмазов. У свою чергу 1901 р. О. Деревницький був поручителем нареченої при одруженні приват-доцента П. Ардашева.

Професори Новоросійського університету досить часто таким чином встановлювали тісні взаємини не тільки з колегами, а й з їх родичами або з іншими городянами, тим самим уникаючи замкнення в межах внутрішньої університетської корпорації [12, 143–146].

Історичним джерелом для вивчення історії взаємин міста і університету також є метричні книги Одеського рабинату. У них автором віднайдено фактологічні дані щодо історії призабутої родини одеситів, особливість якої полягає у тому, що вона подарувала світовій культурі чотирьох докторів наук з різних галузей знань, входження яких у науку пов'язано з Новоросійським університетом: психолог – С. Рубінштейн (1889–1960), економіст – Г. Рубінштейн (1891–1959), біолог – Д. Рубінштейн (1893–1950), історик – М. Рубінштейн (1897–1963). Історія не знає подібного прикладу, він є унікальним у своєму роді. Звичайно, він поступається двом подружнім парам Кюрі, два послідовних покоління яких зробили грандіозний внесок у розвиток науки і при цьому всі четверо стали лауреатами Нобелівської премії, але за деякими характеристиками науковий дім «одеських» Рубінштейнів заслуговує на окреме дослідження.

Записи метричних книг Одеського рабинату свідчать про те, що досягнення подібних успіхів стало результатом інтеграції братів Рубінштейнів до домінуючої на зламі XIX–XX ст. в одеському середовищі російської культури. Це відобразилося й у виборі їх батьками при обрізанні російських імен та згодом у зміні імені по батькові – Лазаревич на Леонідович. По батькові «Леонідович» стало фігурувати в особистих документах братів після 1920 р. внаслідок їх асиміляції у домінуючу культуру. Відзначимо, що і самі батьки прагнули інтеграції в навколишнє середовище шляхом зміни своїх імен та по батькові. Наприклад, ім'я матері Шендель Перля в чотирьох записах в метричних книгах рабинату про народження синів значиться в різних варіантах. У 1889 р. у записі про народження сина Сергія – Шендель Перля, 1891 р. (у записі про народження Григорія) – Шейнделі Перель, 1893 р. (у записі про народження Дмитра) – Поліна Петрівна, 1897 р. (у записі про народження Миколи) – Пауліна [5]. Якщо перші два варіанти є різними варіантами написання єврейського імені (що можна списати на помилки заповнювача книги), то третій і четвертий відображають російський і німецький варіант написання.

Тема співіснування Новоросійського університету і міста, яка є складовою контенту історії взаємин університету і міста у просторі Російської імперії, чекає на подальше комплексне дослідження.

Примітки

1. *Борьба за науку в царской России.* – М.-Л., 1931. – С. 212.
2. *Васик О. В.* Використання інформації метричних книг для генеалогічного пошуку (за матеріалами державного архіву Донецької області) / О. В. Васик // *Історичні і політологічні дослідження.* – Донецьк, 2010. – № 1–2 (43/44). – С. 80–86.
3. *Вишленкова Е. А., Малышева С. Ю., Сальникова А. А.* Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань, 2005. – 500 с.
4. *Гузенков С. Г.* Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. / С. Г. Гузенков: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
5. *Державний архів Одеської області (ДАОО).* – Ф. 39. – Оп. 5. – Спр. 44. – Арк. 169; Спр. 59. – Арк. 20; Спр. 67. – Арк. 185; Спр. 83. – Арк. 403зв.
6. *Див.: Державний архів Одеської області.* Зведений каталог метричних книг. Вип. I. 1797–1939. – Одеса, 2011. – 424 с.
7. *Душенко К. В.* Большая книга афоризмов / К. В. Душенко. Изд. 7-е, исправленное. – М., 2003. – С. 876.
8. *Желясков С., Левченко В.* Метричні книги Олександрівської церкви Імператорського Новоросійського університету як історичне джерело: статистичне, джерелознавче та історично-демографічне дослідження / С. А. Желясков, В. В. Левченко // *Записки історичного факультету.* – Одеса, 2010. – Вип. 21. – С. 212–219.
9. *Желясков С. А., Левченко В. В.* Метрические книги Александровской церкви Императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава / С. А. Желясков, В. В. Левченко // *Південний захід.* Одесика. Історико-красназнавчий науковий альманах. – Вип. 11. – Одеса, 2011. – С. 22–34.
10. *Желясков С. А., Левченко В. В.* Метричні книги в системі інформаційно-документальної комунікації (за матеріалами Державного архіву Одеської області) / С. А. Желясков, В. В. Левченко // *Інформаційно-документальні комунікації в глобалізованому суспільстві.* – К., 2013. – С. 12–14.
11. *Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.* – К.: Либідь, 2002. – С. 357.

12. Левченко В. В., Левченко Г. С. Олександр-Невська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи / В. В. Левченко, Г. С. Левченко. – Одеса, 2015. – 360 с.
13. Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. / І. Лиман // Наукові записки. – К., 2001. – Т. 7. – С. 197–211.
14. Лобко Н. Метричні книги церков як джерело генеалогічної інформації / Н. Лобко // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». В 3-х т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 232–237
15. Любченко В. Б. Колекція подільських метричних книг XVIII ст. як джерело історико-краєзнавчих досліджень / В. Б. Любченко // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 170–173.
16. Метричні книги // Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1524.
17. Див.: Мирский Э. М., Садовский В. Н. Проблемы исследований коммуникаций в науке / Э. М. Мирский, В. Н. Садовский // Коммуникация в современной науке. – М., 1976. – С. 14–17.
18. Мордвінцев В. М. Метричні книги / В. М. Мордвінцев // Київський університет імені Т. Шевченка. Вісник. Сер.: Історія. – К., 1999. – Вип. 41. – С. 13–19.
19. Новоросійський університет в воспоминаниях современников / Автор-составитель Ф. А. Самойлов. – Одесса, 1999. – С. 15.
20. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / С. И. Посохов. – Х.: ХНУ імени В. Н. Каразіна, 2014. – 364 с.
21. Сирил Норкот Паркинсон – биография [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.personbio.com/view_post.php?id_info=721. Доступ – 24.02.2016 г.
22. Скочиляс І. Метричні книги в Галичині першої половини XVIII ст. / І. Скочиляс // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 4–5.
23. Университет и город в России (начало XX века) / Под редакцией Труде Маурер и Александра Дмитриева. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 784 с.

In the article on the basis of archival sources reviewed the subject of interaction of Novorossiysk University and the city, in particular, on the example of metric books of the Alexander Nevsky Church University of Novorossiysk steel shows the relationship between the University and the city of Odessa in the second half of XIX – early XX century.

Соціально-економічні погляди і переконання професора Є. С. Гордієнка

Литвинова Тетяна Федорівна

У статті проаналізовано соціально-економічні твори і погляди професора Харківського університету, засновника вітчизняної школи фармакології, відомого громадського діяча Є.С. Гордієнка. Глибока ерудиція, широта наукових і суспільних інтересів, активна участь у розробці і впровадженню Великих реформ середини XIX ст. зробили його провідним діячем науки, освіти і суспільного життя харківського регіону.

Ключові слова: Харківський університет, Є.С. Гордієнка, Селянська реформа, модернізація господарства, економічна думка.

Ім'я Єгора Степановича Гордієнка (1812–1897 рр.) не відноситься до числа забутих. І це не дивно. Професор Харківського університету, завідувач кафедри, видатний вчений, засновник Харківської фармакологічної школи, який уперше поставив питання про виділення фармакології у самостійну дисципліну, до того ж діяч Селянської реформи 1861 р., член Харківського губернського з селянських справ присутствія, голова Харківської повітової земської управи, Харківський міський голова, член комісії з дослідження залізничної справи в Росії, почесний член Паризького фармацевтичного товариства, почесний член Університетської колегії, співзасновник товариства розповсюдження грамотності, дійсний і почесний член Харківського медичного товариства, почесний мировий суддя Харківського округу, почесний член губернського статистичного комітету, освітянин, благодійник, словом, видатний громадський діяч, – саме так його визначають усі довідкові, енциклопедичні видання, починаючи від І. А. Брокгауза та І. А. Єфрона, Української радянської енциклопедії і до сучасних включно (щоправда, на жаль, йому не знайшлося місця в недавній Енциклопедії історії України).

Здавалося, такий набір іпостасей в одній персоні повинен був спричинити створення якщо не повної наукової біографії, то хоча б розлогого аналітичного нариса. Тим більше, що для цього існують не аби які джерельні підстави, в тому числі й у вигляді цілком досяжного для сучасних українських дослідників особового фонду, що не так часто й трапляється у випадку з доволі відомими особистостями. Натомість бажаючі розширити свої уявлення про нашого героя стикаються переважно з однотипною інформацією, скоріш енциклопедичного, вікіпедійного характеру, де, в залежності від задач авторів, лише трохи відрізняються акценти. Історики Харківського університету, починаючи від Д. Багалія та Д. Міллера і до сьогодні, в першу чергу звертають увагу на кар'єрне зростання Є. С. Гордієнка – студент (1828–1832 рр.), який закінчив навчання з відзнакою, лектор (з 1833 р.) [11], ад'юнкт, у 1838–1858 рр.

професор; фахівці-медики – на внесок у становлення фармакології, на його наукові праці в галузі хімії, фармації тощо; краєзнавці – на земську діяльність, роботу міського голови Саркова у 1871–1873 рр., історики дворянства – на успіхи в господарських справах у пореформений період і т.п. І хоча в результаті таких різнопланових досліджень було зібрано чималий фактичний матеріал, усе це кардинально не змінює одноманітної картини.

Не вдаючись до переказу вже добре відомих і неодноразово повторених даних, які стануть у пригоді при створенні ґрунтового аналітичного життєпису непересічної особистості Є. С. Гордієнка, зважаючи на рамки статті, поки що побіжно зверну увагу на практично непомічений біографами епізод, який, крім іншого, надає можливість не тільки розширити бібліографію праць ученого, а й спробувати з'ясувати засади світоглядних позицій, громадянських устремлінь, адже саме через реконструкцію уявлень ми отримуємо нове і часом несподіване бачення не тільки людини, а й цілої епохи. Це тим більше важливо, коли йдеться про переломні моменти історії, коли суспільна напруга досягає неабиякої висоти. Саме таким був кінець 1850-х рр., коли обговорення селянського питання в Росії вступило в свою публічну фазу, втягуючи в цю орбіту цілий шерех небайдужих.

Практично всі автори, які писали про Є. С. Гордієнка, відзначали, що з 1859 р. уже відставний професор цілком поринув у громадську діяльність [18, с. 6]. Мабуть, дослідники мали на увазі обрання його цього року головою комісії з перевірки особливого у земських повинностях присутствія, де він викрив значну кількість фактів зловживання у галузі господарства і виступив за його перебудову на засадах самоврядування. Однак уже 1858 р. статський радник Є. С. Гордієнко був обраний дворянством Харківського повіту кандидатом до Губернського комітету по облаштуванню побуту кріпосних селян [16], який став, як і в інших губерніях, не тільки місцем напрацювання положень майбутньої Селянської реформи, а й трибуною для обговорення найважливіших суспільних проблем.

Цього ж року він активно публічно маніфестував свої позиції на сторінках нещодавно створеного журналу «Сельское благоустройство», який часто відносять до видань ліберального слов'янофільського спрямування. У 14 книжках цього журналу протягом нетривалого часу його існування було вміщено більше 20 статей [9, с. 35], чотири з яких належали Є. С. Гордієнку. Зауважу, що ці наукові, економічні та водночас публіцистичні тексти, на жаль, не враховані дослідниками, разом зі звітами про стан справ у селах Харківської губернії, які, починаючи з кінця 1860-х рр., наш герой укладав практично кожного року [6], дають можливість не тільки відчутти еволюцію/сталість поглядів автора, динаміку змін соціально-економічної ситуації в краї, а й уявити, наскільки давне коріння мають сьгоднішні проблеми нашого суспільства. Більшість текстів Є. С. Гордієнка спрямовані на з'ясування причин негативних сторін життя селянства Харківської губернії, ширше – малоросійського селянства. Однак вони, по-суті, подають доволі широку соціальну панораму, унаочнюючи ті вразливі місця суспільного побуту, що заважали, на думку автора, нормальному розвитку краю.

Відразу зазначу, що Є. С. Гордієнко був переконаним прихильником змін. «Реформы нам необходимы», – неодноразово заявляв він, покладаючи

великі сподівання на нове положення про селян [7, с. 348]. Зрозуміло, у такий важливий для країни час харківський професор не міг залишитися осторонь суспільних перетворень. Він системно, ясно, чітко, докладно аргументував свої позиції, так само, як, за свідченням його студентів, читав лекції з фармакології та фармації [13, с. 397]. Усвідомлюючи, що справа публічного обговорення питання, яке виходило далеко за межі суто селянського побуту, була незвичною для дворянства і до того ж ускладнювалася «необыкновенным разнообразием и неопределенностью во всех условиях сельского хозяйства» великої країни, він був переконаний, «что каждый, приобретший сколько-нибудь опытности в деле, обязан высказать все, что знает, без предубеждений, без притязаний, во имя общей пользы» [2, с. 7]. Подібна позиція спостерігається і в інших його текстах того часу. Однак, у зв'язку з цим, виникає запитання: чи був досвід університетського ученого умоглядним, наскільки обґрунтовано практичними були його міркування, наскільки його писання корелювалися власною поміщицькою практикою?

Без подальших ґрунтовних досліджень поки що важко сказати, якими маєтностями володів Є. С. Гордієнко до реформи. У всякому разі, в «Приложениях к трудам Редакционных комиссий», там, де подавалися відомості про поміщицькі маєтки Харківської губернії з кількістю більше ста кріпосних душ, його імені немає [14]. Та про свій господарський експеримент все ж обмовився сам Єгор Степанович у статті «О свободном труде», де він, як і значна частина тодішніх авторів, висловився з приводу важливої проблеми ефективності кріпосної та вільнонайманої праці. Отже, 1846 р. він купив 200 дес. незалюдненої землі та зробив спробу господарювати за допомогою найму робітників [4, с. 171].

Очевидно, обираючи саме такий розмір «дачі», а також спосіб облаштування маєтку, професор керувався прикладом Англії, де найбільш економічно вигідним вважалися господарства у 150–200 дес. [2, с. 101] Зауважу, що про закордонну специфіку в Є. С. Гордієнка були не книжкові знання. Ще молодим професором, у 1839–1841 рр. він перебував на стажуванні в наукових закладах Західної Європи (Англія, Франція, Німеччина) [10], а тому часто посилався на закордонні зразки, порівнював, при цьому закликаючи безоглядно не переносити чужий досвід на російський ґрунт. У всякому разі, господарювати так, як хотілося, без кріпосних, Є. С. Гордієнку не вдалося, адже він зіткнувся з низкою проблем, які спіткали й інших, хто хотів поставити справу на новий лад, наприклад, відомого російського поета О. О. Фета [17]. По-перше, це відсутність у Росії адекватної оцінки праці, ринку вільнонайманої праці, що заважало знаходити робітників. По-друге, це якість робітників. Відносно найнятих ним селян з навколишніх сіл Є. С. Гордієнко з сумом писав: «Это были люди негодные: они испортили у меня лошадей и волон; более трех месяцев я не мог держать и принужден был отослать их, пожертвовав деньгами, данными вперед; на место их нанялись другие, опять такие же негодны, и понапрасну я употребил много денег на устройство моего хозяйства». Так господарювати він зміг тільки рік «и принужден был поселить крестьян» [4, с. 171].

У зв'язку з цим, можна було б робити різні припущення, у тому числі й про хазяйську неспроможність професора. Однак короткі відомості про його

пізніше господарювання свідчать про зворотне. Так, сучасна дослідниця історії харківського дворянства Н. Проць серед небагатьох успішних поміщиків пореформеної доби називає й Є. С. Гордієнка, який у своєму маєтку с. Непокритому Харківського повіту використовував не надто поширену і в той час удосконалену систему землекористування, з внесенням добрив і застосуванням землеробської техніки [15, с. 115-116]. Успішність господарювання також підтверджують доволі значні накопичення, які використовувалися в тому числі й на освітні, благодійні справи, у чому він, імовірно, наслідував матір [5, с. 131-132]. Наприклад, у 1874 р. у Харківському університеті було засновано стипендію його імені. У 1892 р. Є. С. Гордієнко передав у Харківську контору Державного банку 8000 руб., відсотки з яких ішли на забезпечення земських початкових народних училищ. У своєму маєтку Кадниця Харківського повіту в 1893 р. за власні кошти на власному дворі він збудував земську народну школу, забезпечив її необхідними посібниками та письмовим приладдям, перерахувавши 6000 руб. на її утримання. У квітні 1894 р. голова Харківської повітової земської управи П. Флот запропонував присвоїти Кадничанській школі ім'я засновника, що й відбулося за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ 10 вересня 1894 р. [1] Згідно заповіту Є. С. Гордієнка, більше ніж 76 тис. карбованців було спрямовано на формування спеціального фонду для фінансування земських шкіл Харківського повіту [10].

Очевидно, така увага до освіти народу могла бути спричинена й безпосереднім гірким досвідом дореформеного господарювання. У всякому разі наприкінці 1850-х рр. Є. С. Гордієнко, поряд з економічними міркуваннями та розрахунками, якими широко оздоблені його тексти, постійно звертався до морально-етичних проблем. Цікаво, але мало що змінилося у сприйнятті ним ситуації у 1880-і рр.

«Как известно, успехи сельского хозяйства находятся в зависимости от природы, страны и людей с их нравственными силами», – писав він [6]. На основі численних даних і підрахунків, порівнюючи господарську успішність на батьківщині та в Англії і Франції, учений виділяв саме ці три важливі фактори: природа, специфіка ведення господарства та адміністрування. «Природа может ставить сельское хозяйство выше или ниже, и это от человека не зависит» [4, с. 180]. Але з природою, кліматом Харківській губернії загалом пощастило. Що ж стосується третього, то в передреформений час згадувалася і відсутність банків та оборотних капіталів, і податковий тягар, і неможливість збувати продукцію через погані шляхи сполучення, і засилля бюрократії тощо. Та надзвичайні сподівання на краще тут покладалися на нові закони: «Да будет благословенно это положение!» [3, с. 240; 7, с. 348]. Щоправда наприкінці століття Є. С. Гордієнко змушений був вказувати практично на ті ж «слабкі місця» в управлінні як на місцевому, земському, так і на законодавчому, урядовому рівнях.

А от щодо народу, то для економічного процвітання, на жаль, у нього не вистачало «нравственных сил и упорного труда». Мабуть, не випадково у всіх своїх текстах професор-поміщик так багато уваги приділив різним аспектам саме цієї проблеми. Якщо її не вирішувати, ніби передбачаючи негативні наслідки реформи, про що й буде писати пізніше, то «явятся у нас много праздных людей, живущих чужим трудом и добром» [7, с. 354].

Переконуючи читачів, що «искусство и организация самого хозяйства не менее имеют влияния» на процвітання краю і що «это зависит от нас» [4, с. 180], Є. С. Гордієнко у першу чергу звертав увагу на недбале ставлення до землі та неякісну її обробку, рутинне, екстенсивне господарювання («пренебрегая качеством, заботимся о количестве» [2, с. 104]), постійне збільшення запашки, відповідно й зменшення простору для випасу худоби, від чого страждало скотарство, на хижацьке знищення лісів, що призводило, крім іншого, і до ерозії ґрунтів тощо. Зрозуміло, на відміну від сучасного історика, Є. С. Гордієнко не розмірковував над тим, що при наявності значних територій і низької щільності населення українське суспільство протягом століть змушено було витратити колосальні зусилля на освоєння нових земель, на облаштування на нових місцях, відповідно, це було суспільство з високим рівнем географічної мобільності, коли людність завжди готова була не вирішувати проблеми, вгризаючись у землю, а шляхом пошуку кращого життя. Однак професор точно вказав на наслідки такої соціальної ситуації як на причину сучасних йому економічних («земледельческих») негараздів: «У нас – все временное, преходящее, необеспеченное, подверженное разным случайностям, – все скоро портится» [2, с. 104].

Розуміючи, що центральною фігурою господарства є людина, Є. С. Гордієнко не тільки присвятив спеціальну статтю «народным нравам и обычаям», а й зупинявся на цьому в кожному тексті, усвідомлюючи, наскільки складно «высказать нравы родной страны», адже «самолюбие заставляет не видеть многого, извинять многое, судить пристрастно, и кроме того в одном и том же народе так много оттенков, что трудно уловить общую характеристическую черту, которая так резко бросается в глаза иностранцу» [3; с. 232]. Розмірковуючи над факторами, що впливають на моральність народу/селянства, він, на відміну від багатьох диспутантів, у тому числі й тих, хто прямо його критикував [8], попри свій професорський статус, віддавав перевагу не освіті, сумніваючись, що тільки вона може виправити людину. Вчений був переконаний, що «в той стране народ будет нравственнее, где постановления гражданского обеспечения личность и собственность каждого, где на правильном исполнении обязанностей основан интерес каждого, где в деле чести и правды человечество не страдает и только дурные начинания неизменно преграждаются законом» [3; с. 232]. Подібне повторювалося й у 1880-і та й зараз все ще актуально звучить для нашого суспільства.

Звичайно, говорячи про моральність, Є. С. Гордієнко звертав увагу не на дивіації, не на «злоумышленных и преступных людей», яким місце у в'язницях та у Сибіру, а на норму, тобто, на властиві усьому народу вади, які потребують виправлення. У першу чергу – це хибна традиція поділу сімей, що призводить до подрібнення і селянських, і дворянських господарств і робить їх економічно вразливими, на що відносно Лівобережної України звертав увагу і відомий діяч Селянської реформи В. В. Тарновський. Це й недбале ставлення до праці, лінощі, а також пияцтво, яке заважає належним чином ставитися до роботи, збільшує злочинність, погіршує здоров'я, знижує тривалість життя. Всі ці явища тісно переплетені між собою, а також пов'язані з специфікою релігійного календаря, з його безкінечними святкуваннями, які не дають можливості вчасно

виконати ті чи інші роботи, що й знижує продуктивність сільського господарства і породжує бідність.

Детально вираховуючи святкові та вихідні дні, професор підкреслював, що майже третина часу, який може бути відведений в умовах Харківщини на землеробські справи, втрачається, через що неможливо ані якісно обробити ґрунт, ані вчасно зібрати врожай, значна частина якого залишається на полях, ані належним чином забезпечити його збереження. До того ж під час свят, до яких місцевий люд дуже охочий, мало думають про моральність і святість і багато п'ють: «Народ пьянствует религиозно: он встречает и провожает праздники с рюмкою вина. Всякий праздник, по его понятиям, дает христианину право на праздность и разрешает, по указанию церковного календаря, вино и елей» [6]. Саме п'янство під час свят призводить до деградації, морального занепаду і неможливості нормально приступити до роботи по їх завершенню. Невипадково Єгор Степанович вважав за необхідне перевиховувати людей «преданных пьянству, лени, нерадению» у спеціальних «исправительных работных домах» [7]. Цей дореформений проект, на перший погляд дивний і утопічний, зрозуміло, був підкріплений посиленнями на досвід передових країн – Сполучених Штатів та Англії. А на своїх громадських посадах він багато уваги приділяв якщо не викоріненню, то зменшенню такого зла, як пияцтво. За його ж ініціативи Харківська міська дума підняла питання перед урядом про заходи проти пияцтва, результатом чого було закриття 1883 р. половини «питейных заведений».

Зрозуміло, Є. С. Гордієнко був не єдиним, хто замислювався над економічними та морально-етичними проблемами. В контексті модернізації господарств, можливих суспільних перетворень це турбувало й дворян-поміщиків усіх українських регіонів [12]. Публічно висловлювалося з цього приводу й харківське дворянство – А. Антонов, О. Влагівський, М. Гаршин, Г. Данилевський, П. Лялін, О. Розаліон-Сошальський, Д. Хрушов та інші, чії інтелектуальні потуги, до речі, також залишилися поза увагою дослідників. Однак приклад активності університетського професора на ниві обговорення найактуальніших суспільних проблем цікавий тим, що, в разі подальших ґрунтовних студій, крім вирішення суто біографічних задач, надає можливість не тільки представити більш широку палітру позицій еліти українських регіонів, а й спростувати цілий ряд історіографічних стереотипів, зокрема й щодо вузько корисних станових інтересів, щодо обмеженості провінційного дворянства, його кріпосницьких підходів до проблеми ліквідації кріпосного права та ґрунтовних соціальних перетворень.

Примітки

- [Вступ] *Гордеенко Е. С.* О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии [Электронный ресурс]. Режим доступа: // usadba.rider.com.ua/upload/file/almanah/04/5.doc. Доступ – 18.01.2016 г.
- Г.....ко Е.* Мысли об улучшении сельского хозяйства и быта земледельцев / *Е. Г.....ко* // СБ. – 1858. – Кн. 2. – Май. – С. 93-106.
- Г.....ко Е.* О народных нравах и обычаях / *Е. Г.....ко* // СБ. – 1858. – Кн. 2. – Апрель – С. 232-245.

- Гордеенко Е.* О свободном труде / *Е. Гордеенко* // СБ. – 1858. – Кн. 3. – С. 167-192.
- Гордеенко Е. С.* Материалы к истории Харьковского края / *Е. С. Гордеенко* // Харьковський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. У 2 тт. – Х., 2008. – С. 131-135.
- Гордеенко Е. С.* О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / *Е. С. Гордеенко.* – Х., 1885. – 65 с.
- Гордеенко Е.* О необходимости исправительных рабочих домов / *Е. Гордеенко* // СБ. – 1858. – Кн. 4. – Декабрь. – С. 348-356.
- Данилов Н. П.* Заметки на статью Е. Г.....ка «Мысли об улучшении сельского хозяйства и быта земледельцев» / *Н. П. Данилов* // ЖЗ. – 1858. – № 7. – С. 43-50.
- Дмитриев С. С.* Архив редакции «Сельского благоустройства» (1858 – 1859 гг.) / *С. С. Дмитриев* // Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X. – С. 33-43.
- Жуков С. М.* Єгор Степанович Гордієнко – вчений і громадянин / *С. М. Жуков* [Электронный ресурс]. Режим доступа: // hero.uira.edu.ua/jspui/bitstream/.../Zhukov.doc. Доступ - 18.01.2016
- Звягинцева Т. В.* Знаменитые горожане Харькова / *Т. В. Звягинцева, Л. Т. Киричек* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://bolinet.com.ua/gordienko.htm>. Доступ -18.01.2016.
- Литвинова Т. Ф.* «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. (ідеологічний аспект) / *Т.Ф. Литвинова.* – Д., 2011. – 732 с.
- Любарский И. В.* Воспоминания о Харьковском университете 1850–1855 гг. / *И. В. Любарский* // Харьковський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. У 2 тт. – Х., 2008. – С. 388-408.
- Приложения к трудам Редакционных Комиссий, для составления Положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 6.
- Проць Н. В.* Дворянство Харьковської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ...канд. іст. наук / *Н. В. Проць.* – Х., 2015. – 276 с.
- Список членам и кандидатам Харьковского дворянского комитета по устройству быта помещичьих крестьян // ЖЗ. – 1858. – № 6. – Июль. С. 161-162.
- Фет А. А.* Жизнь Степановки, или Лирическое хозяйство / *А. А. Фет.* – М., 2001. – 480 с.
- Цыганенко А. Я.* Колыбель фармакологии и фармации Украины (К 200-летию кафедры фармакологии и медицинской рецептуры ХГМУ) / *А. Я. Цыганенко, Л. Т. Киричек, Т. В. Звягинцева* // Медицина сегодня и завтра. - 2004. - №4 - С. 5-12.

Литвинова Т. Ф. Социально-экономические взгляды и убеждения профессора Е.С. Гордиенко

В статье проанализированы социально-экономические произведения и воззрения профессора Харьковского университета, основателя отечественной школы фармакологии, известного общественного деятеля Е.С. Гордиенко. Глубокая эрудиция, широта научных и общественных интересов, активное участие в разработке и проведении Великих реформ середины XIX в. сделали его ведущим деятелем науки, образования и общественной жизни харьковского региона.

Ключевые слова: Харьковский университет, Е.С. Гордиенко, Крестьянская реформа, модернизация хозяйства, экономическая мысль.

Lytvynova T. Socio-economic views and beliefs professor E.S. Gordienko

Presents socio-economic work and the views of Professor of Kharkov University, founder of the national school of pharmacology, known public figure E.S. Gordienko. Deep erudition, breadth of scientific and public interest, active participation in the development and implementation of the Great Reforms mid-nineteenth century made him a leading figure in science, education and public life of the Kharkov region.

Keywords: Kharkov University, E.S. Gordienko, peasant reform, modernization of the economy, economic thought.

Образ Харківського університету, віддзеркалений у мистецтві

Павлова Ольга Григорівна

У статті мова йде про наявну різноманітну образотворчу спадщину, в якій знайшла відображення історія Харківського університету. Це образи будівель університету, професорів, випускників, співробітників, студентів, попечителів, меценатів та інших особистостей, які були причетні до історії університету і відтворені в живописі, графіці, скульптурі, пластичних мистецтвах. На сьогодні виявлено понад 250 такого роду творів мистецтва XIX – початку XXI ст., створених відомими митцями.

Ключові слова: Харківський університет, мистецтво, образ, твори мистецтва.

Історія Харківського університету певною мірою репрезентована не лише ґрунтовними дослідженнями вчених у різних наукових галузях та історичними узагальнюючими монографічними виданнями, але і його образами, відтвореними митцями у своїх творах.

Історія розвитку мистецтва у Харкові тісно пов'язана з історією заснування та діяльності університету. Тема «Харківський університет і образотворче мистецтво» є не новою в історіографії, але і далеко не вичерпаною. Розглядаючи питання впливу Харківського університету на розвиток міста Харкова, ми не можемо не відмітити значення організації мистецької освіти в стінах університету. Вивченню цього питання присвятили свої праці сучасні дослідники А. С. Півненко [5], С. І. Побожий [6, 7], Л. Д. Соколюк [8], Р. І. Філіппенко [10] та ін.

З історією Харківського університету пов'язані імена видатних художників, архітекторів, які своєю творчістю стали всесвітньо відомими, а їх досягненнями пишається alma-mater. З іншого боку, Харківський університет з його багатолітнім науковим і мистецьким потенціалом, і сьогодні займає помітне місце в житті та творчості митців та художньо обдарованих його випускників. Свідченням цьому виступає і та кількість художніх творів, присвячених університету, які з'явилися в останнє десятиліття. Деякі сучасні митці протягом багатьох років розробляють університетську тематику. Тут можна згадати серію робіт голови Харківського об'єднання Спілки художників України В. І. Ковтуна, мотивами пейзажів якого є, наприклад, архітектурні будівлі університету та створена ним останнім часом портретна галерея університетських особистостей. Це і скульптурні твори О. М. Рідного – пам'ятники, бюсти, рельєфна пластика – втілення образів

представників університетської спільноти в меморіальних дошках. В творчості іншого відомого харківського скульптора С. А. Гурбанова також достатньо присутня університетська тематика. Ми можемо продовжити список імен сучасних митців, мотивами сюжетів творів яких стала університетська тема.

Отже, за час існування Харківського університету створена велика кількість творів живопису, графіки, скульптури в яких знайшла своє відображення університетська тема. Відтворення ж загальної картини втілення образів університету у різних видах мистецтва дозволить показати їх видові і жанрові різноманіття та визначити особливості і можливості втілення образів в тому чи іншому виді мистецтва.

Проведена робота по виявленню таких пам'яток дозволила зібрати достатню базу даних. Це показує широкі можливості подальшої розробки теми, тісно пов'язаної з проблемами сучасного мистецтвознавства та пам'яткознавства, які останнім часом активно почали розроблятися в стінах університету, перш за все, на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету, у Центрі краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, Музеї історії університету та деякими іншими підрозділами.

Доречно зазначити, що Харківський університет в особах кращих представників професорсько-викладацького складу та студентства сприяв і підтримував розвиток різних мистецтв, в тому числі, наприклад, театрального та музичного мистецтва [4, 2].

Наприклад, багата художня університетська колекція склала основу створеного у 1920-ті рр. Художнього музею Харкова [11]. Твори мистецтва з університетської колекції і сьогодні складають гордість не лише Харківського художнього музею, але і Харкова загалом.

На сьогодні виявлено понад 250 пам'яток мистецтва, які ілюструють і доповнюють сторінки історії університету. Вони відображають в різних видах і техніках мистецтва відомі архітектурні споруди університету, події, образи видатних особистостей, пов'язаних із Харківським університетом. Їх образи втілені в живописі, графіці, скульптурі, медальєриці, нумізматичі, тощо.

Зібрана база даних постійно поповнюється. Слід зазначити, що вона пов'язана з досить широкою темою «Харківський університет і образотворче мистецтво». В даному випадку ми звертаємо увагу на проблему художник і університет, яка проявилася за декількома напрямками. Зокрема, виконання поставленого завдання включало роботу по збору матеріалу присвяченого:

- художникам-викладачам (Ф. Репніну-Фоміну, Б. Клембовському та іншим), які в першій половині XIX ст. в стінах університету розвивали художню освіту;
- художникам, які навчалися в університеті (Г. Семирадський, В. Зарубін, Г. Верейський, М. Деревус, І. Кабиш та інші), але потім закінчивши чи залишили навчання в університеті, продовжили набувати освіту за творчим покликанням в художніх закладах і пов'язали свою подальшу долю з мистецтвом;
- випускникам, які пішли шляхами отриманої в університеті професії і певної наукової галузі, але своєю творчістю проявили і довели високу художню професійність і талант художника (М. Башилов, В. Різниченко, І. Буланкін,

В. Семиноженко та інші);

- художникам, які працювали в університеті (З. Серебрякова, В. Аверін, Г. Мєліхов та інші);
- окрему групу художніх творів складають портретні образи ректорів, почителів Харківського навчального округу, почесних професорів Харківського університету. Постаті багатьох із них представлені живописними, графічними і скульптурними засобами.

Не залишилося поза увагою вивчення творчості митців та виявлення художніх творів, в яких представлені архітектурні будівлі Харківського університету. Це сюжетні і образні композиції, в яких художник, наприклад, відтворюючи міський пейзаж, зобразив університетські будівлі, чи сюжетною основою твору якого стала безпосередньо університетська архітектурна споруда.

Інша група пам'яток, що доповнює художню архітектурну історію університету, представлена оздобленням інтер'єрів скульптурними рельєфами, панно, вітражною композицією «Сучасність» та ін.

Таким чином, іконографія образів Харківського університету втілена у різних видах образотворчого мистецтва, а також медальєриці, фалеристиці та інших хронологічно включає художні твори XIX – початку XXI ст. Виявлені твори мистецтва, в першу чергу, ми можемо систематизувати за загальними тематичними напрямками:

- архітектурні будівлі Харківського університету;
- оформлення інтер'єрів;
- події, пов'язані з історією університету;
- портрети професорів, викладачів, співробітників і студентів;
- видатні випускники;
- Почесні члени і доктори університету.

Отриману достатньо різноманітну групу мистецьких пам'яток ми також можемо класифікувати за видовими та жанровими ознаками.

Розглядаючи видову характеристику пам'яток, що відображають історію Харківського університету, виявили, що найбільший відсоток припадає на живописні та графічні твори. Це є закономірним, так як мова живопису дозволяє розкрити найбільш яскраві і привабливі сюжети і композиції, передати ідею, зміст творчого задуму художника, а також духовну сутність створюваного образу. На жаль, більша частина творів мистецтва створених у XIX ст. не збереглася до нашого часу. Хоча деякі джерела нам говорять про їх наявність. Наприклад, відомо, що на початку 1920-х рр. в колекції Музею Слобідської України ім. Сковороди зберігалося декілька портретів професорів університету [1, 3], які не дійшли до нашого часу. Тому основна група наявних пам'яток хронологічно відноситься до XX – початку XXI ст.

Втім, і та кількість відповідних творів мистецтва, яка виявлена, свідчить, що один із найстаріших університетів України знайшов своє гідне відображення у творах мистецтва.

Слід відмітити, що найбільш раннє зображення університету, яке зберіглося і дійшло до нашого часу, датується 1833 р. Це літографія І. І. Алгенштета «Зображення Харківського університету», яка відтворена на шмуцтитулі

альманаху: «Утренняя звезда: Собрание статей в стихах и прозе» [9].

Серед жанрів образотворчого мистецтва найбільш розповсюджену групу складає портретний. В портретному жанрі протягом двох століть втілювалися образи особистостей, долі яких безпосередньо чи певною мірою пов'язані з університетом. Достатньо різноманітна портретна галерея включає в себе образи діячів університетської освіти і науки, зокрема попечителів, ректорів, професорів, співробітників, університету, почесних професорів, меценатів, благодійників та ін. Не залишилися поза увагою художників і образи випускників та студентів.

Портретні живописні зображення дозволяють виокремити ознаки парадного та психологічного портрету, реалістичні і авангардистські стильові підходи.

Серед інших жанрів виділяється історична картина, а також пейзаж, перевага в межах якого надається міському.

Живописні і графічні твори також можна розділити на наступні групи:

- будівлі університету у творах мистецтва;
- події (ця група не досить значна);

Першу групу образів склали зображення університетських будівель, його інтер'єрів та екстер'єрів. В збірній «колекції» цієї групи творів мистецтва, як уже зазначалося, переважають твори ХХ – поч. ХХІ ст. Зокрема, це як зображення окремих будівель, так і пейзажні композиції, що представляють університетські будівлі у міському ландшафті.

Твори цієї групи акцентують увагу на будівлях як соціально важливих об'єктах, які виступають своєрідними символами для розвитку міста і освіти, культури зокрема. Акцентована увага художника на будівлях університету проявилася і в сюжетному зображенні і назві твору. Наприклад, В. Мироненко «Вулиця Вільної академії. Харків. Пам'ятник В. Н. Каразіну. 1952», О. М. Довгаль «Вигляд на р. Лопань і Університетську гірку», В. І. Ковтун «Університетська вулиця», та ін. Ця група робіт вражає художніми композиціями, що передають зовнішні форми архітектурних споруд, втілених мовою мистецтва. У творах художників цієї групи пам'яток вирізняється дві домінанти університетської архітектурної симфонії: будівля університету на вул. Університетській і Головний корпус університету на майдані Свободи.

Образні композиції, що відображають події з історії університету, не багаточисельні. Їх сюжети представляють найбільш значимі події. Наприклад, це полотна О. А. Хмельницького «Відкриття університету у 1805 р.» (1955) та П. А. Шигимага «Будівництво університету» (1957). Заслужують на увагу і написані до 200-річного ювілею університету творчим колективом художників Ю. М. Вінтаєвим, В. І. Ковтуном, І. М. Погореловим, В. М. Чаусом картини, композиції яких тематично об'єднані триптихом «Народження університету» (2004). Кожне із полотен представляє найважливіші віхи підготовки і відкриття університету: «Ідея університету», «Хресна хода», «Перша рада». Сюжети послідовно фіксують моменти, які зіграли ключову роль у процесі відкриття університету, значення цієї події для всієї громадськості міста та вирішення питань організації роботи університету.

Отже, мова живопису та графіки дозволила втілити образ університету не лише в різних техниках і жанрах, але і художніх стилях, що природно

пов'язано з часом створення образу та стильовими ознаками і тенденціями притаманними як часу, так і творчості художника.

Скульптури також не залишили поза увагою університетську тему. Образна мова цього виду мистецтва дозволила зосередити увагу митців на портретному жанрі. Скульптурна портретна галерея професорів, випускників, студентів не така багаточисельна як живописна та графічна, але вона також представляє як образи найвидатніших представників університетської громадськості, так і образи випускників та студентів.

Скульптура носить об'ємно-просторовий характер. Вона може бути як тривимірна, так і площинна, станкова і монументальна. В нашому випадку переважаючим видом скульптури є монументальна. Це пам'ятники і погруддя, які встановлені в містах і населених, або безпосередньо біля установ, з діяльністю яких пов'язана біографія особистостей, образи яких представлені скульптурними засобами.

Центральне місце в скульптурній універсіаді належить пам'ятнику В. Н. Каразіну, одному із перших скульптурних образів не лише в університетській скульптурній галереї, але і у м. Харкові. Цей монумент є і художньою окрасою міста, і гордістю та символом університету. Про це свідчить топографія переміщення пам'ятника і нарешті його належне сучасне місце – перед входом до Головного корпусу університету, що беззаперечно віддає шану пам'яті і вдячність нащадків за його освітньо-педагогічний подвиг [12]. Створення пам'ятника є свідченням розуміння значною частиною громадськості значення ролі В. Н. Каразіна у відкритті вищого навчального закладу у м. Харкові, а процес підготовки залишив нам безцінні графічні роботи, ескізи проектів пам'ятника, що доповнюють візуальне сприйняття постаті Каразіна, створені визначними в історії мистецтва скульпторами і архітекторами І. І. Андреолетті, О. М. Бекетовим, В. О. Беклемішевим, М. М. Каразіним та ін.

Двадцять століття залишило нам у спадок скупку скульптурну галерею, яка, тим не менш, є цікавою і певною мірою ілюструє як історію університету у особах, так і специфіку історії розвитку скульптури у ХХ ст. Тут ми можемо згадати скульптурний образ письменника О. І. Копиленка створений скульптором М. А. Новосельським (1929). На жаль, це погруддя з фондів Харківського художнього музею, до нашого часу не зберіглося.

Станкова скульптура представлена набагато бідніше монументальної. Цікавим видається скульптурний портрет фізика А. К. Вальтера (1967), виконаний скульптором В. О. Литвиновим та ін.

Слід підкреслити, що більшість скульптурних образів було створено протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Окрему групу скульптурних монументальних творів складають пам'ятники і погруддя, які встановлені у різних містах України.

Наприклад, пам'ятник відомому українському композитору М. Лисенку (1965), який навчався у Харківському університеті, встановлений перед Національним театром опери і балету у м. Києві, пам'ятник Д. І. Яворницькому (1995) у Дніпропетровську, погруддя М. І. Туган-Барановському (2001) у Донецьку, Г. І. Семирадському (2002) у с. Печеніги Харківської обл. та ін.

У сучасний період митці більше акцентують свою увагу на увічненні університетської історії. Це пов'язано і з тією великою роботою, яка проводиться Харківським університетом і іншими установами, як Харкова, так і інших міст, по увічненню пам'яті визначних особистостей. До цієї групи пам'яток можна віднести пам'ятники, які встановлюються в місцях, пов'язаних з народженням чи діяльністю видатних особистостей. Наприклад, погруддя засновнику Харківського університету В. Н. Каразіну скульптора Г. В. Іванової у селі Кручику (2003), де він народився і провів значну частину свого життя. А також, серед інших, ми можемо згадати погруддя М. В. Остроградському (2001), В. П. Воробйову (2001), скульптурну композицію Л. Л. Гіршману (2009) та ін.

Слід відзначити, що в останні п'ять років перед університетськими будівлями, що розташовані на площі Свободи з'явилось п'ять нових скульптурних зображень, присвячених видатним представникам науки – це дві композиції пам'ятників Д. І. Багалію і О. М. Ляпунову (2009) та встановлені і відкриті у квітні 2016 р. погруддя Нобелівським лауреатам, професорам і вихованцям університету, І. І. Мечникову, Л. Д. Ландау, С. А. Кузнецю. Всі перелічені скульптурні зображення створені харківськими скульпторами О. М. Рідним та Г. В. Івановою.

Монументальна група крім пам'ятників також представлена скульптурними композиціями та рельєфами.

Серед рельєфів, ми можемо згадати виконані при оздобленні Головного корпусу університету композиції у 1964 р. «Праця наука, космос» В. О. Литвинова та у 1966 р. «Древо життя» Ю. В. Морозова. Слід згадати і рельєфні композиції, створені протягом 2014–2015 років Наталією Сухановою для оформлення експозиції Музею археології, серед яких окреме місце належить сюжетній композиції «Хвилі історії».

В цій групі пам'яток слід виділити художню меморіальну скульптуру, яку складають надгробні пам'ятники та меморіальні дошки. Ми беремо до уваги лише ті, які за певними ознаками та характером втілення образу можемо віднести до категорії художніх творів. До цієї групи слід віднести меморіальні пам'ятники Д. Багалію, І. Буланкіну, М. Барабашову, Б. Шрамку та інші, авторами яких були відомі харківські скульптори А. Агібалов, Е. Блох, С. Гурбанов, Л. Жуковська, О. Рідний та ін.

Зокрема, сьогодні серед створених меморіальних і пам'ятних дошок на пошану університетських особистостей (В. Н. Каразіну, Д. І. Багалію, І. М. Буланкіну, Л. Л. Гіршману, І. О. Дунаєвському, М. Ф. Сумцову та ін.), встановлення яких активізувалося в останні два десятиліття до художньої групи ми можемо віднести біля 1/2, і кількість їх збільшується. Наприклад, останнім часом (2015 р.) було створено меморіальні дошки на честь П. Т. Тронька та Г. І. Семирадського, автором яких є О. М. Рідний. Авторами портретних композицій меморіальних дошок є талановиті художники та скульптори. Зокрема, у Харкові найбільше до цієї діяльності причетні О. Рідний та С. Гурбанов, які активізували діяльність по увічненню пам'яті видатних випускників і професорів університету.

Окрему групу художньо-образного представлення університетської тематики

складають малі художні пластичні форми (медальєрика та нумізматики). В цих видах мистецтва митці втілили образи найвидатніших діячів науки, вихованців університету. Так звана «мала пластика» представлена медалями на честь В. Н. Каразіна, М. С. Дринова, І. І. Мечникова, Д. І. Яворницького, Я. Ендзеліна, Л. Д. Ландау, С. К. Лазаренка та ін. Авторами пам'яток медальєрики та нумізматики є відомі художники, скульптори. Наприклад, для виготовлення медалей і окремих монет використовуються цінні метали: срібло, золото та ін. Часто вони є рідкісними оскільки випускаються невеликими тиражами і серіями. Їх художнє оформлення відповідає внутрішній сутності як самого образу, так і епохи, представником якої був вчений. Вишуканість форми та художнє втілення створюваних образів в пам'ятках медальєрики та нумізматики доповнені відповідною символікою, що підкреслює професійний і офіційний статус вченого. Вони допомагають нам усвідомити і значення внеску їх у певну галузь і приналежність до певного наукового співтовариства. Автори нумізматичних пам'яток також намагалися створити, з одного боку, впізнаваний портретний образ особистості, а з іншого – використати загальноприйнятну символіку. У наш час нараховується чотирнадцять пам'ятних монет, що пов'язані з історією Харківського університету.

Зібрані на сьогодні матеріали дозволяють достатньо повно представити образотворчу спадщину, присвячену найстарішому вузу України, яку складають, в тому числі, найбільш знакові твори в історії образотворчого мистецтва.

Виявлені пам'ятки мистецтва дозволили нам спостерігати як природний інтерес до університету з боку художників, так і загальні тенденції в розвитку мистецтва. Наявна джерельна база показує, що університет, його викладачі та вихованці були завжди привабливими образними об'єктами для митців, створення яких дозволило їм як збагачувати свою мистецьку спадщину так і розповсюджувати інформацію про університет і його потенціал.

Таким чином, втілений у художній формі образ університету, не лише ілюструє і доповнює історію Харківського університету, але наявні твори дозволяють майже повно презентувати видову і жанрову класифікацію мистецтва та стати цікавою інформацією для ілюстрації сторінок історії університету. Вони можуть використовуватися в спеціальних курсах з історії культури та мистецтва, а також стати предметом тематичних лекцій для студентів університету з мистецтвознавства «Жанри і види образотворчого мистецтва», «Мова образотворчого мистецтва» та ін. Частково вони можуть бути включеними до тем з історії стилів мистецтва та ін. З іншого боку, пам'ятки мистецтва свідчать про природний інтерес до найстарішого в Україні вищого навчального закладу і представлення його в соціокультурному просторі засобами специфічної мови – мовою образотворчого мистецтва.

Примітки

1. *Ерофіїв І.* Музей Слобідської України // Глобус. – 1928. – № 18 – С. 287.
2. *Куделко С. М., Вовк О. І.* Внесок Харківського класичного університету у професійну музичну культуру українського народу / Куделко С. М., Вовк О. І. // Харківський університет і українська культура. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 251–271.
3. *Ніколаєв О. О.* Історичний відділ Музею Слобідської України // Бюлетень / Музей Слобідської України ім. Сковороди. – 1925 – Ч. 1. – С. 12 – 13.
4. *Півненко А.* З художнього життя Харкова другої половини XIX століття / Півненко А. // Образотворче мистецтво. – 1989. – № 4. – С. 29 – 31.
5. *Павлова О. Г.* Внесок Харківського університету в культурно-мистецький розвиток України / О. Г. Павлова // Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В.Н.Каразіна) : монографія / [кол. м.] : передм. В. С. Бакірова : за м. . Ю. М. Безхутрого. – С. 234 – 250.
6. *Побожий С. І.* З історії українського мистецтвознавства : зб. ст. / С. І. Побожий – Суми : Університетська книга, 2005. – 184 с
7. *Побожий С. І.* Харківська університетська школа мистецтвознавства: історія, напрями, проблеми / С. І. Побожий // Українське мистецтвознавство. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 70 – 85.
8. *Соколюк Л. Д.* К историко-художественной жизни Харькова. Эволюция Харьковской художественной школы во второй половине XVIII века: Автореф. дис. канд. искусствоведения / Соколюк Л. Д. – Л., 1986. – 24 с.
9. Утренняя звезда: собрание статей в стихах и прозе. Кн. 1. – Х.: Унив. тип., 1833 – 170 с.
10. *Филиппенко Р. И. Е. К.* Редин: жизнь, общественная деятельность и научно-историческое наследие: (К 140-летию со дня рождения) / Р. И. Филиппенко // ВХУ. – 2003. – № 594: Історія. – Вип. 35. – С. 333–340.
11. Харківський художній музей. 200 років колекції : Альбом / авт. – упоряд. В. Мизгіна, Т. Прокатова, О. Денисенко [та ін.]. – Х. : Фоліо, 2005. – 167 с.
12. Харьков. Краткая справочная книга. Изд. 2-е доп. Х. : Прапор, 1978. – 332 с.

Павлова О. Г. Образ Харьковского университета, отраженный в искусстве.

В статье речь идет об имеющемся разнообразном изобразительном наследии, в котором отразилась история Харьковского университета. Это образы зданий университета, профессоров, выпускников, сотрудников, студентов, попечителей, меценатов и других личностей, причастных к истории университета и отраженные в живописи, графике, скульптуре, других пластических искусствах. На сегодня выявлено более 250 такого рода произведений искусства XIX – начала XXI вв., созданных известными художниками.

Ключевые слова: Харьковский университет, искусство, образ, произведения искусства.

Pavlova O. H. Kharkiv University Image Reflected in Art

The article deals with the various existing art inheritance reflected the history of Kharkiv University. The inheritance comprises images of the University buildings, professors, alumni, faculty members, students, curators, patrons and other individuals involved in the history of the University and represented in painting, graphics, sculpture, and plastic arts. More than 250 works of art of the XIX – the beginning XXI century created by famous artists.

Key words: Kharkiv University, art, image, works of art.

«Испытание севером»: очерк истории студенческих строительных отрядов Харькова в Тюменской области

Петровский Владимир Владимирович

Статья посвящена истории деятельности студенческих строительных отрядов, сформированных на базе высших учебных заведений Харькова, на территории Тюменской области. Рассматриваются истоки зарождения движения и появления первых харьковских студенческих трудовых отрядов на Севере. Особое внимание уделяется трудовым свершениям стройотрядовцев, их вкладу в промышленное освоение и социально-экономическое развитие Тюменского региона.

Ключевые слова: студенческий строительный отряд, Харьков, высшее учебное заведение, Тюменская область.

Первые студенческие трудовые кооперативы стали возникать в крупных вузовских центрах России еще в конце XIX ст. Их «приемниками» стали кооперативные объединения и бригады студентов 1920-х – 1930-х гг. Формы трудовой деятельности студентов были различны. Первоначально широкое распространение получили студенческие производственные практики, проходившие на базе государственных и общественных предприятий и организаций. Одновременно имели место инициативы самих студентов, работающих на объектах промышленности и сельского хозяйства [21, с. 37]. В послевоенный период студенты принимали самое активное участие в восстановлении пострадавших районов страны. Тогда же складывается традиция их участия в строительных работах в отдаленных регионах Советского Союза. Такие бригады, возглавляемые самими студентами и производственными мастерами, заложили основы массового движения студенческих трудовых отрядов, просуществовавшего вплоть до распада СССР. В настоящей статье мы остановимся на одном из аспектов истории этого движения, а именно на участии студенческих строительных отрядов, образованных на базе высших учебных заведений Харькова, в промышленном освоении и благоустройстве Тюменского региона.

Следует отметить, что выбор данной темы неслучаен. На протяжении почти четверти века харьковские студенческие строительные отряды работали на территории Тюменской области. Результатом этого без преувеличения

героического труда стало освоение Уренгойского месторождения, строительство и благоустройство многих поселков и городов. Железные дороги и трассы, газопроводы и нефтепроводы, школы и детские сады – везде заметен вклад харьковских студентов. Многие топонимы Тюмени так или иначе связаны со студенческими строительными отрядами.

Первые трудовые отряды студентов появились на Тюменской земле еще в начале 1960-х гг. Отправной точкой в студенческом строительном движении в Тюменской области можно считать 1964 г., когда для помощи в освоении нефтяных и газовых месторождений туда был направлен отряд харьковских студентов численностью 300 человек [10, с. 3, 10]. Уже в следующем году в Тюменскую область прибыл объединенный украинский студенческий строительный отряд численностью 1600 человек. Он был сформирован на базе вузов Харькова, Киева, Одессы и Львова. Отряд работал на строительстве и благоустройстве поселков Сургут, Урай, Нефтеюганск и города Салехард [13, с. 8 – 9]. Трудовой семестр 1965 г. стал первым значительным успехом «северных» студенческих строительных отрядов.

Начиная со второй половины 1960-х гг., Западная Сибирь стала главной точкой приложения сил молодежи и студентов. На Тюменской земле неизменно располагалось целое созвездие Всесоюзных ударных комсомольских строек, а главным объектом строительства был Уренгой («нефтянка» или «газовая целина» как в шутку называли его студенты [2, с. 49]). В Тюменскую область приезжали студенты из разных городов СССР, но, прежде всего, из Украины и особенно из Харькова.

Одной из основных задач, которая стояла перед студенческими строительными отрядами в Тюменской области, было строительство железных дорог и трасс, связавших удаленные и малозаселенные районы тайги с более крупными населенными пунктами и объединивших существующие и возникающие поселки и города в единую хозяйственную сеть. С 1965 г. на территории области работал зональный студенческий строительный отряд (ЗССО) «Транспортный», состоявший преимущественно из студентов харьковских вузов. Одним из первых объектов строительства отряда стала железная дорога Тюмень – Сургут и Тавда – Сотник. В 1966 г. студенты начали строительство железной дороги Тюмень – Тобольск, прорубив к концу трудового семестра около 70 км просеки [14, с. 14]. Многие Всесоюзные ударные комсомольские стройки своим завершением обязаны трудовым свершениям харьковских студентов этих лет. Например, под железнодорожную магистраль Сургут – Нижневартовск бойцы областного отряда только за 1973 г. прорубили более 100 км трассы в тайге, построили 150 км лежневых и железобетонных дорог и проложили столько же подземных коммуникаций [13, с. 8 – 9]. Интересно, что за свой вклад в общее дело некоторые отряды, работающие на вырубке просеки для этой трассы (в частности, ССО «Десант» и ССО «Икар» Харьковского авиационного института), получили прозвище «лесных» [27, с. 7].

В 1980 г. в честь 15-летия ЗССО «Транспортный» бойцы ССО «Атлант» Харьковского государственного университета (командир В. Лоза), работающие на балластировке железной дороги Сургут – Уренгой, прошли около 9 км

пути и освоили около 120 тыс. рублей [24, с. 1, 4]. 20-летний юбилей бойцы зонального отряда встретили на строительстве железной дороги от Ноябрьска до Пура: 43 линейных студенческих отрядов (ЛСО) из Харькова, Киева, Тюмени, Риги, Таллинна выполнили работ на сумму свыше 6 млн. рублей [20, с. 1]. В 1985 г. в состав ЗССО «Транспортный» входили студенты из 17 вузов Харькова [4, л. 20].

Во второй половине 1960-х – 1970-х гг. студенческие отряды принимали участие в промышленном освоении Уренгойского месторождения, строительстве газопроводов и нефтепроводов, электростанций (Сургутская ГРЭС, нефтепроводы Усть-Балык – Омск, Шаим – Тюмень, газопровы Игрим – Серов и Надым – Пунга) [13, с. 8 – 9; 17, с. 4 – 5]. Студенты из Украины работали на обустройстве месторождения Медвежье, Уренгойского и Самотлорского месторождений, строительстве газопровода Уренгой – Вынгапур – Челябинск и пр. [27, с. 7].

Понимая значительный экономический потенциал Уренгойского месторождения и желая усилить его промышленную разработку, Центральный штаб ВССО в 1984 г. создал отдельный Новоуренгойский ЗССО [28, с. 7]. Основными объектами его строительства стали компрессорные, железнодорожные пути, дороги и ГРЭС. В первый год существования в состав зонального отряда вошло 44 ЛСО общей численностью 1,1 тыс. человек [6, л. 2]. Среди них были отряды, сформированные на базе харьковских вузов, например: ССО «Кобзарь» Харьковского института искусств (командир – Садовский Л.), ССО «Ударный» Харьковского института общественного питания (командир Пасечко Н.), ССО «Гелиос» и ССО «Сплав» Харьковского политехнического института и др.

В 1988 г. в состав Новоуренгойского ЗССО входило 69 отрядов, в частности, ССО Харьковского государственного университета имени гвардейцев-широнинцев и имени К. Курячего [30, с. 2]. Командиром зонального штаба был Ю. А. Сапронов – тогда пятикурсник химического факультета Харьковского государственного университета, ездивший в стройотряды с 1978 г. и прошедший путь от обычного бойца ЛСО до командира зонального отряда.

Следует отметить, что руководство штаба Новоуренгойского ЗССО неоднократно отмечало хорошую подготовку и стройотрядовскую дисциплину харьковских студентов. Одним из примеров является благодарность зонального штаба за мужество и героизм, проявленные при тушении пожара, возникшего на объекте строительства, объявленная отрядам Харьковского политехнического института ССО «Прометей» (командир – Дашков А., комиссар – Черкасов А.) и ССО «Покоритель» (командир – Горбатовский П., комиссар – Иванушко А.) [6, л. 10]. Примером мужества стало тушение пожара бойцами ССО «Коммунар» Харьковского государственного университета в детском саду поселка Коротчаево в 1987 г. Высокие моральные качества участников третьего трудового семестра были неслучайны. Например, комиссар Надымского ЗССО, тогда аспирант кафедры политэкономии Харьковского государственного университета В. В. Александров, при подборе стройотрядовцев особое внимание обращал на их моральные и этические качества, способность соперничать товарищам, с которыми приходилось

преодолевать трудности и лишения суровой таежной жизни и тяжелого труда [29, с. 18].

Одно из центральных мест в истории студенческих отрядов занимает их участие в строительстве магистрального экспортного газопровода Уренгой – Помары – Ужгород. Этот газопровод соединяет газовые месторождения севера Западной Сибири с газовым рынком Западной Европы. Трубопровод пересекает Уральский хребет и Карпаты, он простирается через болота, топи, сотни малых рек и проток [1, с. 5]. Эта Всесоюзная ударная комсомольская стройка была прозвана «центральной стройкой страны». «Заказам Тюмени – зеленую улицу, комсомольскую гарантию качества!» – под таким девизом работали тысячи студентов, направленных на строительство комсомольской организацией и Центральным штабом ВССО [1, с. 6 – 7]. Только в 1983 г. над сооружением газопровода трудились бойцы 53 ЛСО из Харькова, Киева, Ивано-Франковска, Москвы, объединенные в Уренгойский ЗССО [19, с. 3].

Не менее важным было участие студентов в строительстве линий электропередач на 500 киловольт – т.н. «ЛЭП-500». В некоторых вузах технического профиля, в частности, в Харьковском политехническом институте, были созданы специальные отряды, которые на протяжении многих лет участвовали в электрификации Тюменского края. История ССО «ЛЭП-500» Харьковского политехнического института начинается с 1967 г., когда студенты впервые взялись за сооружение опор для линий электропередач. В 1969 г. отряд насчитывал уже 500 бойцов, распределенных между 10 ЛСО. Студенты трудились на всей территории Тюмени, на подстанциях Тюменская, Сургутская, Демьянская, Нижневартовская, Мегионская, Ишимская и т.д. Бойцы отрядов занимались прорубкой трассы и расширением старых опор, вели монтаж и строительство на подстанциях. Работа студентов была чрезвычайно важна для развития нефтяных разработок в районах Севера [16, с. 11], давала Тюменской области дополнительные возможности для экономического и социального развития.

В 1970-х гг. на базе Харьковского политехнического института был сформирован ЗССО «Элегия», бойцы которого также трудились в Тюменской области на объектах строительства линий электропередач. В 1970 г. в состав зонального отряда входило 9 ЛСО: «Прометей», «Таежный десант», «Буревестник», «Импульс», «Таежные меридиан», «Покоритель», «Искра», «Энергетик», «Орбита». Общая численность ЗССО «Элегия» составляла тогда более 400 человек [3, л. 2]. Линейные отряды выполняли работы по разрубке трассы под ЛЭП-110, в том числе, ЛЭП-110 «Балык-Мамонтовская», «Сургут-Солкино», «Сов. Соснинское-Стрижевое», и расширению трассы ЛЭП-500 [3, л. 2, 3]. Отношение самих студентов к строительству линий электропередач лирично описано в дневнике одного из стройотрядовцев: «И когда-нибудь, друг, ты скажешь, что твой пот, кровь и нервы – вся твоя жизнь была в этой ЛЭП. Она была твоей первой любовью. Отныне и навсегда. И где бы ты ни был, твое сердце стучит: «ЛЭП...ЛЭП» [22, с. 13].

Значительным был вклад харьковских студентов в развитие инфраструктуры Тюменского региона, строительство и благоустройство поселков и городов

области. Малонаселенный и промышленно развивающийся Тюменский регион ощущал острую нехватку рабочих рук. Появление же новых рабочих влекло за собой нехватку объектов жилищного и культурно-бытового значения. Студенты помогали превратить новостройки в привлекательные и удобные для жизни города и поселки, преобразовать школы и детские сады из просто помещений в образовательные и воспитательные учреждения. Такая деятельность студенческих отрядов способствовала приезду на Север новых рабочих, а также значительно уменьшала их отток обратно. Остановимся лишь на наиболее ярких примерах, благодаря которым некогда пустынный Тюменский край стал местом жительства миллионов человек. Летом 1966 г. отряд физико-технического факультета Харьковского государственного университета впервые прибыл в Тюмень. Вначале он работал в поселке Урай, затем – на строительстве города Светлый. 22 июня 1967 г. неподалеку от железнодорожной станции Медвежий угол студенты заложили первый камень на месте будущего города Светлый. Ударным трудом отличились бойцы ССО «София» факультета иностранных языков и ССО «Северянка» филологического факультета (командир А. Станислав) [29, с. 18]. Свидетельством значительного вклада студентов Харьковского государственного университета в строительство города Светлый стали названия его улиц: Харьковская набережная, улица Надежд и пр. [8, с. 14].

С 1970 г. в Тюменской области работал Надымский ЗССО, первоначально состоящий из 23 харьковских ЛСО, 8 из которых дислоцировались в самом Надыме. О вкладе харьковских студентов в развитие и благоустройство города и пригорода свидетельствуют многочисленные статьи и заметки, опубликованные в стройотрядовской прессе. К примеру, в 1978 г. на протяжении двух месяцев бойцы ССО «Атлант» экономического факультета Харьковского государственного университета принимали участие в навигации на реке Надым. Работа студентов позволила наладить снабжение города стройматериалами, цементом, оборудованием, мебелью, бытовой техникой. На строительстве главной компрессорной станции в Надыме трудились студенты из ССО «Штурм-78» Харьковского государственного университета (командир А. Борисов). Другой отряд университета – ССО «Ударный» – работал в городе на строительстве детского сада [26, с. 3 – 5]. В 1979 г. бойцы ССО «Штурм», сформированного на базе радиофизического факультета Харьковского государственного университета, работали в городе на строительстве гостиницы и здания аэропорта [11]. А в 1980 г. бойцы ССО «Спартак», сформированный на базе исторического факультета Харьковского государственного университета (командир – С. В. Дьячков), строили дорогу на газоконпрессорную станцию и школу в одном из прилегающих к Надыму поселков [12].

Примечательно, что некоторые из отрядов, дислоцирующихся в Надыме (например, ССО «Синильга-72» и ССО «Харьковчанка»), состояли только из девушек. Однако, несмотря на их высокий производственный потенциал, такие отряды были редкостью и воспринимались руководством и хозяйственными организациями неоднозначно [7, с. 5].

На протяжении 1970-х – 1980-х гг. студенты продолжали работать над обустройством городов Надым, Нижневартовск, Новый Уренгой, Тюмень,

Сургут и многих других населенных пунктов, возводя жилые дома, школы, больницы, детские комбинаты и пионерские лагеря. К примеру, в 1978 г. бойцы студенческого отряда Украины, дислоцирующиеся в Тюменской области, приняли участие в строительстве 57 жилых домов, 26 общежитий, 13 школ и 15 детских садов [26, с. 3 – 5]. На благоустройстве населенного пункта Лабытнанги трудились бойцы ССО «Штурм» Харьковского государственного университета (командир – И. М. Ефанов) [11].

Сложно переоценить вклад харьковских студентов в строительство молодого города Новый Уренгой. В 1981 г. «столица Уренгойского месторождения» была объявлена Всесоюзной ударной комсомольской стройкой. В следующем году Центральный штаб ССО принял постановление «О шефстве студенческих отрядов над строительством объектов и благоустройством города Новый Уренгой Тюменской области». Студентами Харьковского авиационного института по собственным проектам были построены детский сказочный городок и спортивная площадка в городе. Благодаря работе ССО «Солярис» Харьковского института радиозлектроники в Новом Уренгое был произведен капитальный ремонт детского городка в детском саду «Цветок Уренгоя», оформлены детские комнаты и благоустроен городской спортивный комплекс «Строитель» [5, л. 2]. Только в 1984 г. из 43 отрядов, прибывших в город, 42 были из Харькова [23, с. 2]. За время третьего трудового семестра ударной работой отличились бойцы ССО «Сплав» (командир В. Колесник), ССО «Аргonautы-84» (командир Ю. Пикула), ССО «Ударный» (комиссар Н. Губина) и ССО «Уран-84» [15, с. 2 – 3, 8 – 9]. Под девизом «строим быстро и качественно» в 1986 г. в Новом Уренгое работали ССО «Штурм» радиофизического факультета Харьковского государственного университета (командир В. Наконечный, комиссар В. Толстой) [25, с. 2].

Важными составляющими студенческого строительного движения были патриотизм и бескорыстие. Эти принципы лежали в основании первых студенческих отрядов и сохранялись в деятельности последующих на протяжении всего времени их существования. Благотворительная деятельность студентов была не просто данью времени, она отражала сущность студенческого строительного движения и являлась частью особой стройотрядовской идентичности. Идея бескорыстной помощи не навязывалась, а культивировалась в среде бойцов различных отрядов, отражала внутренний настрой участников третьего трудового семестра. Частью студенческой благотворительной деятельности были т.н. отряды безвозмездного труда. Например, в составе Новоуренгойского ЗССО только в 1984 г. насчитывалось 5 отрядов безвозмездного труда. Один из них – ССО «Юность» (командир Л. Клейносова) – был создан в 1981 г. на факультете технологии органических веществ Харьковского политехнического института. Средства, заработанные отрядом, перечислялись в детский дом «Дошкольник». Бойцы отряда, дислоцирующиеся в Новом Уренгое, отремонтировали школу и детский сад, участвовали в оформлении городского Дворца пионеров [18, с. 1].

В 1981 г. по инициативе комитета комсомола Харьковского государственного университета был сформирован ССО безвозмездного труда «Коммунар». Местом дислокации отряда стал город Надым. Бойцы ССО «Коммунар»

работали на строительстве коммунальных и школьных помещений. На одном из организационных собраний студенты приняли решение о перечислении 70% своего заработка на сооружение памятника харьковским студбатовцам, погибшим в годы войны. Торжественное открытие памятника, изготовленного на деньги стройотрядовцев, состоялось 28 октября 1999 г. [9, с. 22]. Памятник студбатовцам, установленный возле главного корпуса университета на площади Свободы, является одним из главных символов университета и города.

Завершая, следует отметить, что начавшееся в конце 1950-х гг., стихийно возникшее неформальное патриотическое движение студенческих строительных отрядов формализовалось в конце 1960-х гг. и просуществовало в Украине вплоть до 1991 г. За эти три десятилетия студенты внесли значительный вклад в экономическое и социально-культурное развитие многих союзных республик, краев и областей. Многие города и поселки обязаны своему существованию студенческим строительным отрядам. Особенное место принадлежит трудовым свершениям студентов харьковских вузов на территории Тюменской области. Политические и экономические преобразования второй половины 1980-х гг. оказывали сильное разрушительное влияние на студенческое движение и, в конечном счете, способствовали его упадку. Тем не менее, отголоски студенческих строительных отрядов слышатся по сегодняшний день: в тех или иных вузах Украины в период летних каникул можно встретить небольшие по численности добровольные студенческие отряды. Конечно, они всего лишь отдаленно напоминают прежние отряды, однако их участники сохраняют трудовые и организационные традиции своих предшественников.

Примечания

1. Белов В. Начало пути / В. Белов // Техника молодежи. – 1982. – №5. – С. 2 – 7.
2. Горбачев В. Уренгой. И этим все сказано / В. Горбачев // Сибирское богатство. – 2006. – №10. – С. 46 – 50.
3. Государственное бюджетное учреждение Тюменской области «Государственный архив социально-политической истории Тюменской области» (далее – ГБУТО ГАСПИТО). – Ф. 1444. – Оп. 1. – Д. 1004.
4. ГБУТО ГАСПИТО. – Ф. 1444. – Оп. 1. – Д. 3197.
5. ГБУТО ГАСПИТО. – Ф. 3024. – Оп. 4. – Д. 8.
6. ГБУТО ГАСПИТО. – Ф. 3024. – Оп. 6. – Д. 21.
7. Елагин В. Город будущего / В. Елагин // Горизонт. – 1972. – №4-5. – 10 августа. – С. 5.
8. Ермолаева В. Город надежд / В. Ермолаева // Горизонт. – 1971. – №7-9. – 30 июля. – С. 14.
9. Зайцев Б. П. Студбат. Харківські студбатовці / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Вид. 2-е. – Х.: Авто-Енергія, 2005. – 84 с.
10. Иванова О. В буднях великих строек / О. Иванова, Е. Сергиевская // Горизонт. – 1980. – №1. – 5 июля. – С. 3, 10.

11. Интервью с И. М. Ефановым от 03.04.2013, г. Харьков. Интервьюер: В. О. Лысенко // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 28 л.
12. Интервью с С. В. Дьячковым от 14.05.2013, г. Харьков. Интервьюер: А. Н. Видянк // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 12 л.
13. Испытание Севером // Горизонт. – 1973. – №8. – 20 сентября. – С. 8 – 9.
14. Карнюшин В. П. Комсоггу ударной / В. П. Карнюшин, А. Б. Коровин, Н. Н. Москвин. – М.: Мол. гвардия, 1980. – 159 с.
15. Ковалева Т. Закалило нас лето энергией солнца / Т. Ковалева // Горизонт. – 1984. – №6. – 5 сентября. – С. 2 – 3, 8 – 9.
16. Литвиненко Б. Тепло твоего сердца / Б. Литвиненко // Горизонт. – 1969. – №3. – 18 июля. – С. 11.
17. Марков А. Вертикаль – значит ввысь / А. Марков // Горизонт. – 1971. – №5-6. – 15 июля. – С. 4 – 5.
18. Миропольцева Т. Поверь в нас, Уренгой / Т. Миропольцева // Тюменский комсомолец. – 1984. – №103. – 26 августа. – С. 1.
19. Пожидаева А. Стройотряды уходят дальше / А. Пожидаева // Тюменский комсомолец. – 1985. – №63. – 29 мая. – С. 3.
20. Пожидаева А. Чтоб по рельсам проехать / А. Пожидаева // Тюменский комсомолец. – 1984. – №97. – 12 августа. – С. 1.
21. Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959–1990 годов / В. А. Приступко. – М.: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2008. – 308 с.
22. Рыбас С. Сердце ЛЭП / С. Рыбас // Горизонт. – 1969. – №7-8. – 15 августа. – С. 13.
23. Семестр-84: цифры и факты // Горизонт. – 1984. – №7-8. – 28 сентября. – С. 2.
24. Старый мотив железных дорог // Горизонт. – 1980. – №7. – 5 сентября. – С. 1, 4.
25. Толстой В. «Штурм» в Уренгое / В. Толстой // Правда Севера. – 1986. – №100 – 19 августа. – С. 2.
26. Традициям верны // Горизонт. – 1978. – №3. – 8 августа. – С. 3 – 5.
27. Транспортный ЗССО: вчера и сегодня // Горизонт. – 1978. – №3. – 8 августа. – С. 7.
28. Устремленный в будущее // Горизонт. – 1984. – №1. – 10 июля. – С. 7.
29. Черная О. Так растут города / О. Черная // Горизонт. – 1973. – №1-2. – 5 июля. – С. 18.
30. Янова И. Жизнь на лету / И. Янова // Тюменский комсомолец. – 1988. – №86. – 20 июля. – С. 2.

Петровський В. В. «Випробування північчю»: нарис історії студентських будівельних загонів Харкова у Тюменській області.

Стаття присвячена історії діяльності студентських будівельних загонів, сформованих на базі вищих навчальних закладів Харкова, на території Тюменської області. Розглядаються витоки зародження руху і появи перших харківських студентських трудових загонів на Півночі. Особлива увага приділяється трудовим звершенням учасників руху, їхньому внеску у промислове освоєння та соціально-економічний розвиток Тюменського регіону.

Ключові слова: студентський будівельний загін, Харків, вищий навчальний заклад, Тюменська область.

Petrovskiy V. V. "North Test": Outline History of Kharkiv Student Construction Brigades in the Tyumen region.

The article deals with a history of activity of student construction brigades, formed on the basis of Kharkiv institutes of higher education, in the Tyumen region. Origins of the movement and appearance of the first Kharkiv student construction brigades in the North are considered. Special attention is given to labor accomplishments of participants of the movement and their contribution to the socio-economic development of the Tyumen region.

Keywords: student construction brigade, Kharkiv, institute of higher education, Tyumen region.

Украинское студенчество в 1917 – 1921 гг.: проблемы историографии

Подлесный Дмитрий Вадимович

Статья посвящена исследованию историографии проблемы трансформаций социокультурного облика студенчества Украины в период Революции и Гражданской войны. Автор констатирует, что изучение данной проблемы было начато уже в 1920-х гг. и продолжается по сегодняшний день. В то же время, малоизученным остается целый ряд ее аспектов, среди которых динамика изменений социального состава студенчества на протяжении периода 1917–1921 гг., несоветские формы студенческой самоорганизации, «неполитические» направления деятельности студенчества.

Ключевые слова: историография, студенчество, Революция, Гражданская война.

Студенчество, несомненно, является одной из наиболее специфических и интересных социальных групп, вследствие чего пользуется заслуженным вниманием со стороны научного сообщества. Период 1917 – 1921 гг. стал одним из переломных этапов в истории украинского студенчества, как, впрочем, и всего населения бывшей Российской империи. Кардинальная ломка системы общественных отношений, обусловленная революционными процессами 1917 – 1921 гг., в полной мере отразилась и на студенчестве, существенно изменив его политический и социальный портрет. Исходя из этого, неудивительно, что происходившие в революционный период трансформации студенческого контингента попали в поле зрения многих исследователей, которые изучали различные аспекты жизнедеятельности студенчества с точки зрения разных концептуальных подходов и в разных исторических условиях. Поэтому представляется, что сегодня назрела объективная необходимость обобщения научного опыта, приобретенного на пути изучения трансформаций социокультурного облика украинского студента, происходивших в 1917 – 1921 гг. Сразу оговоримся, что в данном случае термин «украинское студенчество» условный. Этим термином мы обозначили студентов, учившиеся в вузах, расположенных на украинских землях бывшей Российской империи.

Проблема, заявленная в данной статье, не была предметом специального исследования. Отдельные аспекты историографии трансформаций

студенческого контингента бывшей Российской империи в период Революции и Гражданской войны анализируются в диссертационных исследованиях российских ученых Н.И. Морозова [1] и Г.А. Камчатного [2]. В то же время, данные авторы не ставили задачу специального рассмотрения этой проблемы (тем более, на материалах территорий, входящих в состав современной Украины).

Процесс изучения культурно-образовательных трансформаций 1917 – 1921 гг. начался практически сразу после окончания революционных событий по инициативе как советских ученых, так и историков украинской диаспоры. При этом советская и эмигрантская историографии изначально предлагали совершенно разные трактовки революционных процессов в Украине. Ученые диаспоры, рассматривавшие временной отрезок 1917–1921 гг. сквозь призму борьбы украинского народа за создание национального государства (концепция Украинской национальной революции), уделяли значительное внимание культурно-образовательной политике национальных правительств революционного периода, приоритетным направлением которой была украинизация всех сфер общественной жизни. Так, в период 1930-х – 1950-х гг. в эмиграции вышли труды С.О. Сиropолко [3], Д.И. Дорошенко [4], И. Крылова [5], в которых достаточно подробно освещается политика национальных правительств в области высшей школы. В то же время, упоминания о студенчестве в данных трудах носят лишь фрагментарный характер и касаются, прежде всего, характеристики количественных показателей студенческого контингента украинских университетов, которые в 1917 – 1918 гг. были открыты в Киеве, Каменец-Подольском и Полтаве.

В свою очередь, советские авторы трактовали события 1917 – 1921 гг. в контексте подготовки Октябрьской революции и последующей политической борьбы. При этом советская историография уделяла значительное внимание различным аспектам функционирования студенческого сообщества. Освещение социальных характеристик и основных направлений деятельности студенчества накануне и в период революционных событий началось уже в 1920-х гг. Так, в работах В. Черневского [6], А. Сурика [7], А. Шохина [8], Н. Вихрева [9] анализируется как общественно-политическая активность студенчества в период Революции и Гражданской войны, так и молодежная политика советской власти. Особенно активно изучение студенчества советскими историками происходило в 1960-х – 1980-х гг., когда в СССР вышел ряд фундаментальных исследований, посвященных трансформациям высшего образования в революционный период [10; 11; 12; 13].

В центре внимания советских ученых пребывали такие вопросы, как социальный портрет студенчества накануне революционных событий 1917 г., участие студентов в событиях Революции и Гражданской войны, проводившаяся по отношению к студенчеству политика советской власти. Анализируя социальный состав, материальное положение и деятельность дореволюционного студенчества, советская историография акцентировала внимание, прежде всего, на негативных последствиях царской политики относительно высшей школы вообще и студенчества, в частности. По мнению советских авторов, политика самодержавия в области развития

высшего образования была направлена не на удовлетворение социально-экономических запросов, а на формирование политически лояльной интеллигенции и чиновничьего аппарата [11; 13]. Одновременно, ведущие советские историки сделали вывод о высоком революционном потенциале студенчества, которое в конце XIX – начале XX в. стало активным участником политической жизни. Так, В.П. Лейкина-Свирская характеризует студенчество как «наиболее независимый, подвижный и энергичный элемент общества, который стал застрельщиком политических волнений, массовым участником революционно-демократических демонстраций» [13, с. 29].

Значительное внимание советская историография уделяла анализу участия студенчества в революционных событиях 1917 г. и последовавшей за ними Гражданской войне. С одной стороны, в работах советских историков прослеживается попытка сделать акцент на сотрудничестве студенчества с партией большевиков и советскими структурами. Как отмечается в вышедшей в 1980 г. очередной юбилейной истории Харьковского университета, «...участие студентов в вооруженной борьбе за власть советов было для них серьезной школой. Многие из них навсегда связали свою жизнь с Коммунистической партией и стали стойкими большевиками-ленинцами» [15, с. 45]. В то же время, советские авторы соглашались с фактом, что большинство студенчества не признало Октябрьскую революцию и поддерживало антибольшевистские властные структуры общероссийского или национального характера. В некоторых работах четко прослеживается тенденция рассмотрения политического противостояния в высшей школе с точки зрения классовой борьбы. Так, И.Д. Золотоверхий противопоставляет «буржуазное большинство» студенчества прогрессивному «пробольшевистскому меньшинству», которое в период установления советской власти активно пополнялось выходцами из сельского и городского пролетариата [10, с. 240]. Ряд исследований, реализованных в советский период, посвящен анализу студенчества как объекта политической борьбы между ведущими партиями и общественными движениями 1917 – 1921 гг. В данном контексте необходимо, прежде всего, упомянуть работы А.Я. Лейкина, в которых подробно анализируется тактика ведущих политических партий, направленная на завоевание симпатий студенчества [14; 16].

Анализируя государственную политику по отношению к студенчеству, советская историография, по понятным причинам, акцентировала внимание на мерах, принимавшихся по инициативе большевиков. Среди таких мер подробно рассматриваются обеспечение всеобщего права на получение высшего образования, курс на привлечение в высшую школу выходцев из среды сельского и городского пролетариата (пролетаризация студенческого контингента), формирование системы довузовской подготовки (нуль-семестров и рабфаков), становление новых форм студенческой самоорганизации. Достаточно подробно советские авторы освещают произошедшее в 1917 – 1921 гг. изменение социальных и количественных параметров студенческого контингента. При этом в освещении большевистских образовательных реформ (как, впрочем, и других направлений деятельности большевиков) советскими авторами четко прослеживается определенная некритичность, которая

связана с политико-идеологическими факторами. Так, при анализе политики пролетаризации студенческого контингента советская историография акцентировала внимание на ее позитивных последствиях, среди которых демократизация социального состава студенчества и его количественный рост, тогда как негативные итоги данного явления, связанные с отменой требования у абитуриентов аттестата о среднем образовании и понижении базовой планки знаний, необходимых для приема в высшую школу, оставались «в тени».

Политико-идеологический заказ также обусловил определенную узость предмета исследования советских авторов, которые не имели возможности проведения системного анализа образовательной политики несоветских правительств. Поэтому наблюдавшиеся в период 1917 – 1921 гг. тенденции количественного роста и демократизации социального состава студенческого контингента советская историография вольно или невольно представляла как заслугу исключительно большевиков. При этом практически не упоминается о том, что всеобщее право на получение высшего образования было впервые нормативно закреплено Временным правительством, а расширение системы высших учебных заведений, которое обусловило значительный рост студенческого контингента, происходило не только после установления в Украине советской власти, но и в период Временного правительства, Центральной Рады и гетмана П. Скоропадского. По нашим подсчетам, в 1917 – 1918 г. на территории Украины было открыто не менее 15 полноценных вузов (в том числе, четыре университета), в которые было зачислено не менее 10 тыс. человек [17]. В свою очередь, известный отечественный историк Д. Ф. Розовик отмечает, что только в период Украинской державы 1918 г. было открыто 35 высших школ [18, с. 109].

В то же время, мы не считаем возможным нивелировать значение советской историографии студенчества. Понятно, что многие оценочные суждения советских ученых сегодня можно и нужно ставить под сомнение. Однако нельзя забывать, что именно советская историческая наука начала комплексное исследование данной проблемы. При этом многие работы советского периода базируются на привлечении значительного количества архивных материалов и содержат интереснейший фактаж, который активно используется современными учеными. Актуальными на сегодняшний день остаются и многие выводы советских историков относительно общих тенденций развития студенческого контингента в период 1917 – 1921 гг. В целом же, анализируя вклад советских авторов в изучение проблемы развития студенческого контингента в период Революции и Гражданской войны, нельзя не согласиться с мнением известного современного историографа А.А. Кулакова, который отмечает, что для исследователя важно понять, «что в советской литературе стало явлением политической мысли ушедшей эпохи, а что следует отнести к тем несомненно положительным результатам исторической науки, которые могут быть развиты современными научными подходами к истории» [19, с. 26].

Рост научного интереса к проблемам социальных, и, в частности, культурно-образовательных трансформаций периода Революции и Гражданской войны, наблюдается уже с начала 1990-х гг. Однако особо необходимо отметить период 2000-х гг., когда в Украине и ближнем зарубежье вышло сразу несколько

полномасштабных исследований, посвященных изучению политических и социокультурных характеристик студенчества начала XX в. Комплексный анализ классовый, национально-религиозной, гендерной и общественно-политической структуры студенческого сословия в дореволюционный период предлагается в работах известного специалиста в области истории высшего образования А.Е. Иванова [20; 21]. Социальный портрет дореволюционного студенчества, очерченный А. Е. Ивановым, дополняется целым рядом работ, основанных на материалах украинских губерний. Так, В.Б. Молчанов анализирует материально-бытовое положение студенчества Украины в начале XX в. [22]. Значительный интерес в контексте анализа социального портрета дореволюционного студенчества представляет исследование И.С. Посохова, посвященное анализу студенческой субкультуры, которая на рубеже XIX – XX вв. сложилась в университетском сообществе Российской империи [23]. В свою очередь, в диссертационных исследованиях Г.В. Фартучной [24], М.В. Григорьевой [25] и Н.О. Гончаровой [26] освещается проблема участия дореволюционного студенчества в общественно-политической жизни Российской империи. При этом значительное внимание в данных работах уделяется участию студенческой молодежи не только в общероссийском (либеральном и социал-демократическом), но и национальном общественно-политическом движении. Влияние революционных изменений 1917 – 1920-х гг. на социальный портрет студенчества бывшей Российской империи анализируется в диссертационных исследованиях российских ученых А.Ю. Сизовой [27], Е.С. Постникова [28], В.В. Всемирова [29], А.В. Пономарева [30]. Интересные данные относительно участия студенчества в построении национальной высшей школы приводятся в работах А.М. Завальнюка [31] и Э. Мельника [32].

Следует отметить, что при анализе дореволюционных тенденций развития студенческого контингента современные авторы приходят к выводам, которые, в основном, согласуются с умозаключениями советских ученых. Так, акцент делается на элитарности студенческого контингента, ограниченности права на получение высшего образования, высокой политической активности дореволюционного студенчества. В основном негативно оценивается молодежная политика царского правительства. Как отмечает А. Е. Иванов, главным содержанием академической политики самодержавия было не расширение студенческого контингента с целью увеличения выпуска дипломированных специалистов, а его социальное регулирование во имя сохранения порядка и спокойствия в университетах и институтах [20, с. 258]. Аналогичные умозаключения можно встретить и в работе Е.С. Постникова [28].

Достаточно интересные выводы современные ученые делают при изучении деятельности студенчества в революционный период. При этом основное внимание, как и в советский период, уделяется проблеме участия студенчества в революционной борьбе. Однако теперь авторы ведут речь не только о большевистских организациях, но и о деятельности студенчества в несоветских политических институтах, в том числе, национальных правительствах Украины и Белом движении. По мнению большинства современных исследователей, политическая активность студенчества обусловила, во-первых, политико-идеологический раскол в его среде, а, во-вторых, доминанту общественно-

политической деятельности студенчества над учебной. Так, тот же Е.С. Постников подчеркивает, что катаклизмы 1917 г. вылились в открытое вооруженное противостояние в годы Гражданской войны, в ходе которого одна часть студенчества, втянутая в русло бескомпромиссной вооруженной борьбы, поставила другую вне закона [28]. В свою очередь, А.Ю. Мартынова (Сизова) отмечает, что уже после Февральской революции студенты перестали учиться и студенчество как общественная прослойка начала постепенно разлагаться. По ее мнению, уже к октябрю 1917 г. студенчество представляло собой «не более чем развалившуюся социальную структуру с нарушенными общественными связями» [33, с. 179]. Следует отметить, что данные выводы не совсем согласуются с очерками истории отдельных вузов, которые свидетельствуют, что в период Революции и Гражданской войны учебный процесс в ведущих вузах Украины, хотя и с перебоями, но продолжался; при этом студенты оставались полноценными участниками учебного процесса [34; 35].

Значительно больше внимания в современной историографии уделяется политике по отношению к студенчеству, которая проводилась различными правительствами и государственными образованиями революционного периода. Так, соответствующий вектор политики Временного правительства подробно исследуется в диссертации А.Ю. Сизовой. Основываясь на анализе значительного фактического материала, она приходит к выводу, что Временное правительство проводило по отношению к высшей школе вообще и студенчеству в частности, либерально-демократическую политику. При этом, по ее мнению, такая политика «послужила не к развитию, а к параличу жизнедеятельности вузов, поскольку вузовское сообщество, и, прежде всего, студенчество оказалось не готово к организованным формам демократии» [27]. Культурно-образовательная политика Центральной Рады, Гетьманата и Директории, одним из ведущих направлений которой стала попытка превращения высшей школы в центр формирования национальной элиты, нашла широкое отображение в трудах современных украинских ученых [18; 31; 35].

Достаточной популярностью в современной историографии также пользуется проблема советской политики по отношению к студенчеству. Отойдя от советских оценок данного явления, современные ученые дают соответствующему вектору политики большевиков неоднозначную характеристику. Так, Е.С. Постников настаивает на том, что советское правительство повторило парадигму высшего образования самодержавной России: с одной стороны, готовя «красных» специалистов, способных решать задачи социалистического строительства, с другой, путем насильственных мер, пытаясь сделать высшую школу опорой советской власти, проводником идей коммунизма [28]. В свою очередь, А.В. Пономарев отмечает, что большевики уделяли студенчеству значительное внимание и делали на него основную ставку в деле советизации и «пролетаризации» высших учебных заведений [29]. Важное значение с точки зрения понимания особенностей социокультурного облика студенчества в период установления советской власти имеют выводы Е.В. Астаховой, которая утверждает, что повышение

массовости высшего образования путем приобщения к нему выходцев из рабоче-крестьянской среды (подавляющее большинство которых не имело среднего образования) закономерно привело к упрощению его содержания [36, с. 57]. Интереснейший материал относительно социокультурного облика студенчества в период установления советской власти предлагается в монографии украинской исследовательницы О.Л. Рябченко [37]. На основе анализа значительного массива архивных материалов автор анализирует сложный и противоречивый процесс конструирования студентами пролетарской идентичности, раскрывает академическую повседневность 1920-х – 1930-х гг. Важно, что в работе О. Л. Рябченко впервые в историографии анализируется проблема дифференциации студенческого контингента в период установления советской власти, о которой в своих мемуарах упоминали многие современники и, в частности, Д.И. Багалей [37, с. 374; 38, с. 192].

Проведенное исследование позволяет сделать ряд выводов. Научное осмысление различных аспектов развития и деятельности студенческого контингента накануне и в период революционных событий 1917–1921 гг. было начато в 1920-х гг. и продолжается по сегодняшний день. До 1991 г. оно развивалось, преимущественно, в рамках советской исторической науки. Несмотря на наличие целого ряда политико-идеологических установок, которые, несомненно, препятствовали всестороннему освещению проблемы, советская историография смогла очертить основные направления исследования революционных трансформаций студенческого контингента, которые нашли дальнейшее развитие в трудах современных ученых. Среди таких направлений следует выделить изучение социального состава дореволюционного студенчества, исследование участия студентов в событиях Революции и Гражданской войны, анализ советской политики по отношению к студенчеству. При этом установившийся с начала 1990-х гг. определенный концептуальный и методологический плюрализм позволил не только переосмыслить ряд выводов советских авторов (и, прежде всего, оценочных суждений относительно большевистского реформирования высшей школы), но и осветить ранее не рассматривавшиеся аспекты данной проблемы, среди которых влияние на студенчество политики Временного правительства, участие студентов в культурно-образовательной политике национальных правительств, действовавших на территории Украины и др. В то же время, представляется, что проблематика студенческой жизни в период 1917–1921 гг. требует дальнейшего исследования. Малоизученным остается ряд аспектов данной проблемы, среди которых динамика изменений социального состава (в том числе, гендерного характера) на протяжении периода 1917–1921 гг., несоветские формы студенческой самоорганизации, «неполитические» направления деятельности студенчества. Отнюдь не исчерпан потенциал использования сравнительного и системного подходов, которые могут позволить воссоздать целостную и объективную картину становления и деятельности студенческой социальной группы в период Революции и Гражданской войны. Также следует отметить, что многие аспекты интересующей нас проблемы (в том числе, трансформаций студенческого контингента в период Временного правительства и установления советской

власти) рассмотрены в масштабах всей бывшей Российской империи, поэтому сегодня назрела необходимость их более подробного изучения на материалах Украины.

Примечания

1. *Морозов Н. И.* Историография молодежного движения в России, февраль 1917 г. – начало 1930-х гг. : автореф. дис... докт. истор. наук / Морозов Николай Иванович. – М., 2002. – 31 с.
2. *Камчатнов Г. А.* Отечественная историография дореволюционного русского студенчества : автореф. дис... канд. истор. наук / Камчатнов Григорий Александрович. – М., 2008. – 19 с.
3. *Сірополко С.О.* Історія освіти в Україні / С.О. Сірополко. – К., 2001. – 912 с.
4. *Дорошенко Д. І.* Історія України 1917 – 1923 рр. : у 2 т. / Дмитро Дорошенко. – К., 2002. – Т. 1. – 319 с.; Т. 2. – 351 с.
5. *Крилов І.* Система освіти в Україні (1917 – 1930) / І. Крилов. – Мюнхен, 1956. – 95 с.
6. *Шохин А.* Десять лет борьбы за молодежь в стране пролетарской диктатуры / А. Шохин // Молодая гвардия. – 1927. – №11. – С. 25–37.
7. *Сурик А.* Студенческие большевистские кружки в Харькове (1914–1917 гг.) / А. Сурик // Летопись революции. – 1929. – № 1. – С. 179 – 188.
8. *Черневский В.* Студенческие волнения перед революцией / В. Черневский // Летопись революции. – 1927. – № 1. – С. 13–16.
9. *Вихрев Н. В.* Рабфаки и десятилетие Октября / Н. В. Вихрев. – М–Л, 1927. – 55 с.
10. *Золотоверхий І. Д.* Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.) / І.Д. Золотоверхий.–К., 1961.–423 с.
11. *Вища школа Української РСР за 50 років : у 2 ч. / відп. ред. В.І. Пітов.* – К., 1967.–Ч.1.–395 с.
12. *Чанбарисов Ш. Х.* Формирование советской университетской системы (1917–1938) / Ш. Х. Чанбарисов. – Уфа, 1973. – 472 с.
13. *Лейкина-Свирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. / В. Р. Лейкина-Свирская. – М., 1981. – 285 с.
14. *Лейкин А. Я.* Против ложных друзей молодежи / А. Я. Лейкин. – М., 1980. – 223 с.
15. *Харьковский государственный университет. Исторический очерк.* – Х., 1980. – 159 с.
16. *Лейкин А. Я.* Борьба большевиков с националистическими партиями за молодежь (февраль – июль 1917 г.) / А. Я. Лейкин // Руководство партии большевиков народными массами в борьбе против самодержавия и капитализма (1895 – октябрь 1917 года). – Л., 1963. – С. 37–55.

17. *Подлесный Д. В.* Трансформации системы высших учебных заведений Украины в период 1917–1921 гг. / Д.В. Подлесный // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту "Нар. укр. акад.". – Х., 2013. – Т. 19. – С. 227–228.
18. *Розовик Д. Ф.* Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. / Д. Ф. Розовик. – К., 2011. – 543 с.
19. *Кулаков А. А.* Вопросы зарождения российской социал-демократии в советской литературе / А. А. Кулаков // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии. – М., 1998. – С. 19–35.
20. *Иванов А. Е.* Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М., 1991. – 392 с.
21. *Иванов А. Е.* Студенчество России конца XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М., 1999. – 414 с.
22. *Молчанов В. Б.* Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. / В.Б. Молчанов // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С.39–53.
23. *Посохов І. С.* Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / Іван Посохов. – Харків, 2013. – 275 с.
24. *Фартучна Г. В.* Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук / Фартучна Г. В.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2010. – 19 с.
25. *Григор'єва М. В.* Історія студентських організацій університетів Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. : автореф. дис.... канд. іст. наук / Григор'єва М. В. ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2010. – 21 с.
26. *Гончарова Н. О.* Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90- ті роки XIX ст. — лютий 1917 р.) : автореф. дис... канд. іст. наук / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова — О., 2006. – 19 с.
27. *Сизова А. Ю.* Российская высшая школа в революционных событиях 1917 г. : автореф. дис. канд. истор. наук: 07.00.02 / Сизова Анастасия Юрьевна. – М., 2007. – 21 с.
28. *Постников Е. С.* Российское студенчество на Родине и за рубежом, 1917–1927 гг. : автореф. дис... докт. ист. наук / Постников, Евгений Серафимович. – Тверь, 2000. – 32 с.
29. *Всемиров В. В.* Создание советской системы высшего образования и студенчество 1917–1927 гг. : автореф. дис... докт. ист. наук. / Всемиров В. В. – Саратов, 1996. – 40 с.
30. *Пономарев А. В.* Студенчество в вузовской политике советского государства в 1917–1927 гг. (На материалах Поволжья) : автореф. дис... канд. ист. наук. / Пономарев Алексей Владимирович. – Саратов, 2011. – 37 с.
31. *Завальнюк О. М.* Утворення і діяльність українських державних університетів : автореф. дис... докт. істор. наук: 07.00.01 / Завальнюк Олександр Михайлович. – К., 2011. – 37 с.

32. Мельник Е. М. Проблема українізації вищої школи в Україні в добу Центральної Ради (березень–квітень 1918 р.) / Е.М. Мельник // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 16. – С. 37–44.
33. Мартынова А. Ю. Российское студенчество и Февральская революция / А. Ю. Мартынова // Новый исторический вестник. – 2005. – №2. – С. 166–181.
34. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.П. Духопельников, Б.В. Зайцев. – Х., 2004. – 750 с.
35. Історія Одеського університету (1865–2000) / Л.О. Ануфрієв, С.О. Аппатов, Ю.О. Амброз [та ін.]. – Одеса, 2000. – 225 с.
36. Астахова Е. В. Кадровый корпус высшей школы Украины: метаморфозы развития / Е. В. Астахова. – Х., 2006. – 187 с.
37. Рябченко О. Л. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентичності / О. Л. Рябченко. – Х., 2012. – 456 с.
38. Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. / Д.І. Багалій. – Х. : ХГП «НУА», 1999. – Т. 1. – 599 с.

Підлісний Д. В. Українське студентство в 1917 – 1921 рр.: проблеми історіографії.

Статтю присвячено дослідженню історіографії проблеми трансформацій соціокультурного портрету студентства України в період Революції та Громадянської війни. Автор констатує, що вивчення даної проблеми було розпочато ще у 1920-х рр. та триває по сьогоднішній день. У той же час, малодослідженими залишається ціла низка її аспектів, серед яких динаміка змін соціального складу студентства протягом 1917 – 1921 рр., нерадянські форми студентської самоорганізації, неполітичні напрямки діяльності студентства.

Ключові слова: історіографія, студентство, Революція, Громадянська війна.

Podlesniy D. V. Ukrainian students during the period 1917 – 1921: historiography of the problem.

The article analyses the historiography of the issue of transformations of the sociocultural portrait of the Ukrainian student body during the Revolution and the Civil War. The author draws a conclusion that the study of the above problem began in the 1920s and continues to the present day. However, understudied remain some of its aspects, including the dynamics of changes of the student body social structure through 1917 – 1921, non-Soviet forms of student self-organization, non-political student activities.

Key words: historiography, students, Revolution, Civil War.

Корпоративна символіка як складова практик саморепрезентації Харківського університету кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Рачков Євген Сергійович

У статті на основі компаративістського і семіотичного підходів досліджується використання різноманітних форм символіки у практиках саморепрезентації Харківського університету кінця ХХ – початку ХХІ ст. Відзначається, що для сучасного етапу характерно конструювання нових форм університетської символіки, які будуються на міжнародній практиці та є синтезом вітчизняних і західноєвропейських університетських традицій. Простежується кореляційний зв'язок між особливостями формування та функціонування символіки і станом університетської корпоративної свідомості.

Ключові слова: Харківський університет, символ, емблема, саморепрезентація.

Основним інструментом, який усе частіше використовується університетами в їх комунікативних практиках з навколишнім світом є різноманітні форми візуалізації. Серед них, мабуть, найважливіше місце належить університетським ритуалам та пов'язаними з ними символами. Деякі з них є традиційними для університетів України, інші – запозиченими та штучно привнесеними. Актуальним завданням залишається не стільки фіксація різноманітних форм символіки, скільки визначення особливостей їх сприйняття університетською спільнотою, розуміння тих сенсів та значень, якими університетська людина наділяє «старі» та «нові» символи. У статті ми спробуємо розглянути символи та емблеми Харківського університету не лише як атрибут ритуалізованого життя навчального закладу, але, насамперед, як ознаку університетської традиції, мову, за допомогою якої прочитується культурний код навчального закладу.

Останнім часом спостерігається посилення уваги дослідників до університетських символічних практик. На пострадянському просторі новий історіографічний етап таких досліджень, зокрема, позначився працями «Університет для Росії» під ред. В. В. Пономарьової та Л. Б. Хорошилової [23; 24], «Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани» О. А. Вішленкової, С. Ю. Малишевої та А. А. Сальникової [4], «Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII в.» І. П. Кулакової [9]. Корпоративній культурі Харківського університету присвячена низка монографій [22; 17] та статей [11; 14; 15; 20]. Насамперед, це колективна монографія «Університет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века» під ред. А. Ю. Андреева та С. І. Посохова

та робота «Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.)» С. І. Посохова. Корпоративна символіка навчальних закладів України відносно нещодавно потрапила до фокусу дослідників університетської історії. Насамперед, це пов'язано з загальною історіографічною ситуацією, а саме з формуванням дослідницької парадигми «візуальних студій» (visual studies), представники якої не тільки почали більш активно використовувати різноманітний візуальний матеріал, але і запропонували принципово нові підходи до його інтерпретації [Докладніше про це див.: 21]. Одночасно спостерігається прагнення окремих дослідників вітчизняного університетського простору перевірити доречність висновків, які були зроблені щодо іноземних університетів, на матеріалах навчальних закладів України.

Одними з перших виражених форм саморепрезентації університетів стали урочисті інавгурації у момент їх відкриття [22, с. 554]. Алгоритм «церемоніального обряду», закладений інавгураціями, продовжував відтворюватися без значних змін у вигляді щорічного святкування Дня університету. Традиція його святкування склалася не відразу, проте поступово сформувався відповідний ритуал такого роду урочистостей [17, с. 22]. Сьогодні кожен університет України влаштовує свято на честь свого заснування або урочистого відкриття. У деяких навчальних закладах виникла традиція святкування обох цих подій. У Харківському університеті з початку 2000-х рр. щорічно відзначається і День заснування університету (17 листопада), і День його відкриття (29 січня). День університету сьогодні, насамперед, є корпоративним святом, під час якого наголошується на суспільному значенні освіти та науки та пропагуються університетські цінності. Його святкування міцно закріпилося у корпоративній культурі та свідомості університетських мешканців¹.

Змістовне наповнення Дня університету у більшості вищих навчальних закладів України має багато «типових» форм. Насамперед, це урочисте засідання Вченої ради університету, книжкові та музейні виставки, презентації нових видань з історії начального закладу, святковий концерт тощо. Традиційним для Харківського університету стало проведення Дня студентського самоврядування, протягом якого студенти отримують символічне право керівництва навчальним закладом. Цей захід, приурочений до Дня студентів та річниці підписання Олександром І Утверджувальної грамоти, проводиться у Харківському університеті з 2008 р. Важливість заходу, з одного боку, полягає у тому, що він підтверджує реальність функціонування в університеті студентського самоврядування. Університет у даному випадку позиціонує себе як осередок та дієвий фактор формування громадянського суспільства. З іншого боку, він створює символічний зв'язок між сучасним та середньовічним університетом, у якому студенти мали особливі права та привілеї [Див.: 25, с. 171 – 194]. Обидва перераховані фактори знаходять відповідне відображення у засобах масової інформації, створюючи характерний образ класичного університету [Див., наприклад: 5; 6].

¹ Про важливість для університетської спільноти святкування Дня університету, зокрема, свідчать результати контент-аналізу інтерв'ю випускників Харківського університету 1940-х – 1980-х рр.

Невід'ємним атрибутом святкування Дня університету є різноманітна університетська символіка, насамперед, офіційно затверджені гімн та емблема (герб) навчального закладу. Вони були затверджені до 200-річчя урочистого відкриття Харківського університету 14 листопада 2003 р. та 27 травня 2004 р. відповідно. Герб університету (зокрема, зображений на прапорі) доволі часто поєднується з малим гербом та державним прапором України, а студентський гімн «Gaudeamus» і гімн університету – з державним гімном України.

Традиційною формою саморепрезентації університетів, безпосередньо пов'язаною з Днем університету, є відзначення ювілеїв. Ювілей як форма культурної пам'яті, закріплена у культурній традиції, відіграє у житті навчальних закладів важливу роль. Він формує символічно перероблений образ минулого та одночасно виконує функцію репрезентації змісту і трансляції значень культурної пам'яті [Див.: 7]. В університетській традиції ювілейними вважаються числа 10, 25, 50, 100 і більше. У свідомості університетської людини ювілей сприймається, з одного боку, як надзвичайно святкова подія, а з іншого боку, як певний звичай, очевидцем та учасником якого може стати кожен член спільноти. У сучасній Україні відзначення ювілеїв також сприймається як привід отримати від влади певні преференції для навчального закладу та нагороди для співробітників [Див.: 20].

Ювілейна культура Харківського університету кінця ХХ – початку ХХІ ст. передбачає різноманітні форми символічних репрезентацій. Особливу увагу під час підготовки до святкування ювілеїв традиційно надають написанню робіт з історії університетів, основний акцент у яких робиться на поступальному розвитку навчального закладу та його досягненнях. До ювілеїв готують окремі нариси, присвячені факультетам, біобібліографічні збірники професорів університету тощо [16, с. 142 – 144]. Іншими формами символічних репрезентацій, які створюються спеціально до ювілеїв, є медалі, монети, значки, поштові марки, конверти з університетською символікою тощо [18]. Зокрема, з нагоди 200-річчя Харківського університету були виготовлені ювілейна медаль та монета. Спільним для них стало асинхронне зображення сучасної та історичної будівлі університету (у дзеркальному відображенні), а також герб і назва навчального закладу латиною та українською мовою [18]. Якщо традиція виготовлення ювілейних медалей університетів сформувалася ще у ХVІІІ – ХІХ ст., то практика виготовлення ювілейних/пам'ятних монет для університетської культури України попередніх періодів є нетиповою. Сьогодні ювілейні монети університетів, виготовляються Національним банком України та входять до спеціальної серії «Пам'ятні монети України» [10].

Необхідно відзначити, що урочисті заходи університету щільно пов'язані з університетськими мнемонічними місцями. Вони наповнюють та організують університетський текст пам'яті, сприяють конструюванню стратегій саморепрезентації навчального закладу [3, с. 292 – 307]. Важливе значення при цьому надається засновнику університету та видатним особистостям (поетам і письменникам, вченим і громадським діячам), чий життєвий або творчий шлях пов'язаний з ним та чій постаті сьогодні у семантичному плані невіддільні від університетського простору. Для Харківського університету такою постаттю, насамперед, є В. Н. Каразін, чие ім'я разом зі статусом «національного»

було надано університету у 1999 р. [2, с. 551 – 552]. Постать В. Н. Каразіна стала класичним університетським «місцем пам'яті»: його ім'я та зображення знайшли широке відображення в університетській символіці, а пам'ятник йому, збудований з нагоди 100-річчя університету, – місцем покладання квітів та зустрічі студентів багатьох поколінь². Необхідно відзначити, що університетський простір сповнений й іншими мнемонічними місцями, більшість з яких має архітектурне та монументальне вираження (пам'ятники та пам'ятні дошки). Наприклад, у 2010 р. з нагоди 206-річчя заснування Харківського університету було відкрито пам'ятники історіку Д. І. Багалію та математику О. М. Ляпунову. Іншими «місцями пам'яті» є, зокрема, постаті трьох лауреатів Нобелівської премії, які навчалися і працювали в університеті, – біолога І. І. Мечникова, економіста С. А. Кузнеця та фізика Л. Д. Ландау. Наразі проводяться роботи зі встановлення бюстів цих осіб біля головного корпусу університету.

Особлива роль під час проведення ювілейних заходів в університетах належить музеям історії, які беруть безпосередню участь в їх організації та загалом виконують важливу функцію конструювання нарративу університетської пам'яті. Доволі частим є оновлення їх експозицій спеціально до ювілеїв університетів. Так, у 2005 р. до 200-річчя навчального закладу була оновлена експозиція Музею історії Харківського університету, а у 2013 р. зазначала змін частина експозиції, присвячена сучасному періоду навчального закладу.

Більш корпоративний характер порівняно з Днем університету мають Дні факультетів. Вони відзначаються щороку та у більшості випадків пов'язані з професійними міжнародними святами. Алгоритм святкування загалом нагадує День університету, проте має менш формалізований характер. Основними організаторами Дня факультету є студенти та викладачі. Основна ідея святкування – підкреслити статус факультету в якості самостійного структурного підрозділу, наголосити на позитивних відмінностях порівно з іншими факультетами, посилити відчуття спільності його членів. Ще одне прагматичне завдання – створення більш привабливого іміджу структурного підрозділу, що в умовах зростаючої конкуренції між факультетами за прихильність абітурієнтів має важливе значення. Святкування Днів факультетів відбувається, як правило, на площі перед головним корпусом університету або в актовій залі [Див.: 20].

Під час святкування використовується різноманітна університетська та факультетська символіка. Остання представлена, насамперед, емблемами та штандартами факультетів, а також різноманітними неофіційними зображеннями (нагрудними значками, буклетами тощо). Необхідно відзначити, що перші спроби розробити факультетські емблеми у Харківському університеті були зроблені протягом у 1960-х – 1980-х рр., а сучасні емблеми факультетів з'явилися у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. Формування факультетської символіки у більшості випадків було та залишається процесом спонтанним та спорадичним. Така ситуація призвела до відсутності

² Результати контент-аналізу інтерв'ю випускників Харківського університету 1940-х–1980-х рр. засвідчили, що улюбленими місцями студентів в університеті є площа навпроти головного корпусу, пам'ятник В. Н. Каразіну та алея Університетського саду (наразі Саду імені Тараса Шевченка), де цей пам'ятник знаходився до 2004 р.

сталого тлумачення факультетської символіки та навіть незнання про її існування серед університетської та факультетської спільноти. На відміну від загальноуніверситетських символів та емблем вона має напівофіційний характер: документи, які б засвідчували її легітимність, як правило, не існують. В основному емблеми факультетів містять характерні для відповідного освітнього та наукового напрямку зображення, корпоративну та державну символіку. Згадані штандарти з зображеннями емблем факультетів були розроблені на початку 2000-х рр. та є сьогодні невід'ємною частиною багатьох університетських урочистих заходів [Див.: 20].

Важливою формою саморепрезентації класичних університетів України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. залишаються університетські «обряди переходу»: свято першого дзвоника, церемонії посвяти у студенти і випуску з університету, вручення дипломів, надання вчених ступенів [Докладніше про це див.: 19]. Строкатість використовуваної символіки під час цих урочистостей вражає. Так, невід'ємними атрибутами свята першого дзвоника та церемонії посвяти у студенти є, зокрема, герб та гімн університету, емблеми факультетів (як правило, у вигляді штандартів), різноманітна рекламна продукція. Серед іншого під час церемонії посвяти може використовуватися символічний студентський білет, виголошуватися студентська присяга та запалюватися вогонь знань [Див., наприклад: 12, 13].

Іншим важливим для університетської спільноти обрядом переходу є церемонія випуску з університету та вручення дипломів. Обов'язковим атрибутом свята є мантиї та конфедератки («сорбонки»), які відносно нещодавно почали входити в університетську культуру та традицію українських вищих навчальних закладів. Мантиї є міжнародним символом ученості, самовідданого служіння науці [1, с. 14]. Їх носіння магістрами символізує приєднання колишніх студентів до когорти дипломованих та освічених фахівців. У Харківському університеті мантиї мають право одягати випускники (переважно магістри), керівництво навчального закладу, а також його почесні професори [19, с. 290 – 291]. Традиція їх використання під час урочистих заходів склалася на початку 2000-х рр.

Важливими елементами церемонії випуску є урочиста хода керівництва університету та студентів-випускників, одягнених в мантиї, від головного корпусу університету до Харківського національного театру опери та балету, в якому відбуваються основні урочистості, та церемонія вручення дипломів, яка відбувається, як правило, у той же день на факультетах. Крім дипломів випускникам можуть вручати популярний університетський символ – значок випускника. Знак виконаний у традиційній манері – він має форму опуклого ромбу, покритого білою емаллю; по краю ромба розташовуються сині емалеві смужки, обрамлені позолоченими бортиками; у центрі знака накладене зображення емблеми Харківського університету. Сучасний знак випускника, незважаючи на слабкість традиції його носіння, є загальнодоступним та доволі популярним серед випускників університету. З 2010 р. кращих випускників університету також нагороджують медалями, на яких, зокрема, міститься повна назва університету та девіз «Ingenio et moribus» (з лат. «Талант і порядність») [19, с. 291].

Враховуючи той факт, що вище названі університетські заходи з часом набувають усе більш корпоративного характеру, зростає значення отримують такі форми саморепрезентації, як: День відкритих дверей, День випускника тощо. Проведення публічних церемоній для класичного університету є цілком традиційною формою саморепрезентації. Університет здавна відчиняв свої двері для усіх охочих, демонструючи різноманітні прилади та колекції, прагнучи підкреслити власне просвітительське значення та сприяти популяризації наукового знання у видовищній формі [17, с. 25]. Сьогодні Дні відкритих дверей мають не менш цікаву форму. Основна мета їх проведення – створення привабливого іміджу університету, насамперед, для абітурієнтів та їх батьків, які складають основну групу відвідувачів навчального закладу цього дня. Саме тому університетська та факультетська символіка, зображена на прапорах, штандартах, інформаційних стендах, буклетах та рекламних проспектах, під час Дня відкритих дверей має особливе репрезентативне значення. Відкритість та екстравертність університетів сприяють проведенню різноманітних науково-популярних заходів («День/Ніч науки», «Науковий пікнік» тощо). Не менш важливою формою саморепрезентації стало щорічне проведення Дня випускника. Традиція його організації виникла нещодавно. Перший День випускника у Харківському університеті було проведено у 2008 р. Основним організатором дійства є Асоціація випускників, викладачів та друзів університету, яка була створена у 2001 р.

Переходячи до висновків, необхідно відзначити, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в університетській культурі відбувається черговий синтез вітчизняної та західноєвропейської традиції. Переважна більшість символічних форм, що активно використовується у Харківському університеті, є запозиченою та привнесеною у вітчизняну університетську культуру протягом останніх кількох десятиліть. Основними ініціаторами цих «нововведень» виступає керівництво університету та його структурних підрозділів. За допомогою різноманітних ритуалів та символів вони прагнуть репрезентувати університет суспільству, сприяти консолідації університетської спільноти. Практики саморепрезентації відіграють у даному випадку одну з найважливіших ролей. Вони створюють привабливий візуальний образ університету, що в умовах комерціалізації університетської освіти та конкурентної боротьби за абітурієнтів стає базовою необхідністю. Ставлення університетської спільноти до них не є однозначним. Аналіз інтерв'ю випускників Харківського університету переконливо доводить, що переважна більшість випускників кінця ХХ – початку ХХІ ст. не рефлексує стосовно використовуваних форм символіки та походження університетських ритуалів [8]. Для того, щоб університетські ритуали та символи не виглядали штучними необхідно більше уваги приділити вивченню та популяризації традицій університету.

Примітки

1. *Астахова В. И.* Воспитание на традициях: некоторые вопросы методологии и методики / *В. И. Астахова* // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». – 2008. – Т.14. – 2008. – С. 7–21.
2. *Бакіров В. С.* Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / *В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев* та ін.; Худож.-оформлювач *І. В. Осипов*. – Х., 2004. – 750 с.
3. *Вишленкова Е. А.* История университета как история памяти корпорации? / *Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова* // *Ab Imperio*. – 2004. – №3. – С. 271–310.
4. *Вишленкова Е. А.* Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / *Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова*. – Казань, 2005. – 500 с.
5. День студентського самоврядування в Харківському університеті (17 листопада 2008 року) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/univer_today/news?news_id=599/. Доступ – 19.10.2015 р.
6. День студентського самоврядування в університеті (17 листопада 2015 року) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/univer_today/news?news_id=5030/. Доступ – 19.10.2015 р.
7. *Евтушенко А. Г.* Юбилей как фактор исторической памяти. Опыт культурологического исследования / *А. Г. Евтушенко*. – Саарбрюккен, 2012. – 144 с.
8. Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940-х – 1980-х рр. // Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2.
9. *Кулакова И. П.* Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII века / *И. П. Кулакова*. – М., 2006. – 336 с.
10. Пам'ятні монети України, Національний банк України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/сmcoin/list/>. Доступ – 19.10.2015 р.
11. *Парфиненко А. Ю.* Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) / *А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов* // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы) / Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Х., 2004. – С. 236–248.

12. Посвята першокурсників у студенти Каразінського університету (1 вересня 2014 року) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/univer_today/news?news_id=3975/. Доступ – 19.10.2015 р.
13. Посвята першокурсників у студенти Каразінського університету (31 серпня 2015 року) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/univer_today/news?news_id=4794/. Доступ – 19.10.2015 р.
14. *Посохов С. И.* О памяти и памятниках в университетской истории / *С. И. Посохов* // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131.
15. *Посохов С. И.* Символы и эмблемы Харьковского университета / *С. И. Посохов* // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. XXI Междунар. конф. – М., 2009. – С. 291–294.
16. *Посохов С. И.* Юбилей Харьковского университета / *С. И. Посохов* // Отечественная история. – 2004. – №6. – С. 141 – 148.
17. *Посохов С. И.* Університет та місто в Російській імперії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / *С. И. Посохов*. – Х., 2014. – 364 с.
18. *Рачков Є. С.* База даних емблем класичних університетів України / *Є. С. Рачков* [СУБД Microsoft Access], 2015.
19. *Рачков Є. С.* Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) / *Є. С. Рачков* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 17. – С. 286–292.
20. *Рачков Є. С.* Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця XX – початку XXI ст. / *Є. С. Рачков* // Wschodni Rocznik Humanistyczny. – Т. XII. – 2015. – С. 327–342.
21. *Рачков Є. С.* Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії / *Є. С. Рачков* // Харківський історіографічний збірник. – 2015. – Вип. 14. – С. 27–41.
22. Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / Под общ. ред. *А. Ю. Андреева, С. И. Посохова*. – М., 2012. – 671 с.
23. Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия / Ред., вступ. ст. *В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова*. – Москва, 1997. – 352 с.
24. Университет для России. Т. 2. Московский университет в Александровскую эпоху / Ред., вступ. ст. *В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова*. – Москва, 2001. – 368 с.
25. A History of the University in Europe: Volume 1, Universities in the Middle Ages / Ред. *Hilde de Ridder-Symoens*. –Cambridge, 1992. – 536 с.

Рачков Є. С. Корпоративная символика как составляющая практик саморепрезентации Харьковского университета конца XX – начала XXI ст. В статье на основе компаративистского и семиотического подходов исследуется использование различных форм символики в практиках саморепрезентации Харьковского университета конца XX – начала XXI ст. Отмечается, что для современного этапа характерно конструирование новых форм университетской символики, которые основываются на международной практике и представляют синтез отечественных и западноевропейских университетских традиций. Прослеживается корреляция между особенностями формирования и функционирования символики и состоянием университетского корпоративного сознания.

Ключевые слова: Харьковский университет, символ, эмблема, саморепрезентация.

Rachkov Y. S. Corporate symbols as a component of self-representation practices of Kharkiv University during the late 20th – early 21st century. Using the comparative and semiotic approaches, the article investigates a use of various symbolic forms in self-representation practices of Kharkiv University during the late 20th – early 21st century. We note that the characteristic feature of this process's modern stage is a construction of university symbols' new forms which are based on international practice and represent a synthesis of traditions peculiar to domestic universities and West European ones. We investigate also the way the peculiarities of formation and functioning of symbols are correlated to a state of the university corporate consciousness.

Keywords: Kharkiv University, symbol, emblem, self-representation.

Професор Харківського університету М. В. Клочков: діяльність в епоху катастроф

Синюрка Світлана Олександрівна

У статті розглядається наукова діяльність історика, професора Харківського університету М. В. Клочкова (1877-1952). Основну увагу зосереджено на з'ясуванні впливу катаклізмів періоду 1914 – 1920 рр. на його життєвий шлях і спрямування його наукової творчості.

Ключові слова: Михайло Васильович Клочков, соціокультурні умови, наукова творчість історика, масив публікацій.

Катаклізми, які були пов'язані з Першою світовою війною, революціями та громадянською війною, призвели до того, що багато представників наукового співтовариства опинилися на роздоріжжі. Особливо переломними ці події стали для представників історичної науки. Відбувалася драматична трансформація, у ході якої «стара» історіографія знищувалась, а «нова» народжувалась. Деактуалізація спадщини істориків «старої школи», різко обмежила їх професійні обрії, загострила питання особистого адаптаційного вибору вченого. Роздуми з приводу ставлення до революції, до нової влади, до повороту власної долі та змін на професійній ниві були типовими у цей час для наукової інтелігенції в цілому, але для професійної спільноти істориків вони були ще й пов'язані з суттєвими методологічними рефлексіями [1, с. 88]. Крім того, суспільно-політичні зміни радикально вплинули на повсякденність істориків. Проблема інтелектуального та фізичного виживання вирішувалась по-різному – еміграція, примирення з новими умовами (реальне або вдаване), спроба дистанціюватися і пережити неспокійні часи подалі від столиць (Москви та Петрограда) в провінції (так звана «внутрішня еміграція»).

Тож, «переломна доба» суттєво вплинула на творчість і долю багатьох істориків. Серед них – Михайло Васильович Клочков (1877–1952) – історик, архівіст, джерелознавець, викладач, громадський діяч. Звернення до цієї особистості дозволяє з'ясувати вплив фактору часу на творчу біографію.

Аналіз життєвого шляху й огляд творчого спадку М.В. Клочкова дозволяють виокремити два хронологічних періоди у його біографії: перший – до 1920 р., другий – до 1952 р. (які можна назвати «дорадянський» та «радянський»). Такий «вододіл» у біографії можна пояснити саме впливом епохи катастроф – катаклізмів початку ХХ століття. Відмінності періодів досить рельєфно проступають при аналізі умов життя, основних видів та спрямованості діяльності, тематики та методологічних основ наукових праць.

У перший «дорадянський» період відбулося формування та становлення світоглядних та наукових поглядів Михайла Васильовича Клочкова, які характеризувалися консервативними тенденціями. Це був час пошуку та розстановки пріоритетів, коли наука та викладання не лише стали покликанням та професією Клочкова, а й постійно підживлювали одна одну.

Сформувався коло власних наукових інтересів та зацікавлень. Він став автором ґрунтовних праць з проблем російської історії ХVІІ–ХVІІІ століття. Його праці викликали інтерес, а інколи й очевидний резонанс у науковому світі. Про це свідчать численні відзиви, рецензії, замітки стосовно деяких праць Клочкова, які були написані його сучасниками на початку ХХ століття.

Проте події 1914-1919 рр. суттєво змінили його долю. Це відбулося саме тоді, коли він утвердився у певному напрямку творчої діяльності, який у нових умовах не можна було продовжувати. Напевне, вибором Михайла Васильовича Клочкова стала «внутрішня еміграція». Він був змушений покинути Харків і переїхати до Краснодару.

Переїзд до Краснодару у 1920 р. став межею, за якою була науково-педагогічна діяльність, що суттєво відрізнялася від попередньої як за формою, так і за змістом. Другий, «радянський» період, став часом трансформацій, пошуку компромісу та освоєння в новій системі. У цей час йому довелося долати чималі труднощі, які були викликані підозрою до «старих фахівців», засланням 1934 р. та війною. Відбувалася поступова адаптація до нових суспільно-політичних умов та нових вимог, які висувалися до педагогічної та наукової роботи. Між науковою та педагогічною діяльністю простежується скоріше відрив, з'являється інтерес до краєзнавчих, регіональних тем, спостерігається участь у роботі відповідних організацій та установ, декларування нових методологічних та ідейних позицій у дусі часу (іноді це прямо зазначено у деяких його працях). Судячи з його біографії, одним із основних мотивів цього було бажання продовжити науково-педагогічну діяльність як основне покликання свого життя. Проте його творчість у цей період стає майже непомітною для наукового співтовариства, оскільки являє собою скоріше спосіб «виживання», аніж спроби «заявити про себе».

Звернемо увагу на масив публікацій професора Клочкова. Як відомо, праці є основним показником динаміки наукової творчості. На сьогодні виявлено 161 публікацію М. В. Клочкова [14]. Переважна більшість – 132 – були опубліковані в дорадянський період (1901–1920 рр.). В середньому, за перші 20 років його творчої діяльності ним публікувалось 6 – 7 робіт на рік. Тоді як за наступні 30 років (1921–1952 рр.) було опубліковано всього 29 праць, що в середньому становить 1 на рік.

Втім, більш уважне вивчення динаміки публікацій дозволяє побачити, що його публікаторська активність в принципі не була стабільною. Імовірно, М. В. Клочкова можна віднести до того типу вчених, творчість яких характеризується сплесками активності. При цьому, як правило, є залежність від суспільних умов. Зрозуміло, наукові праці не пишуться випадково. Обсяг попередньо накопиченої інформації суттєво впливає на результативність її наступної обробки [18, с. 107]. Очевидно, що інтенсивність наукової творчості і результативність – позиції не однопорядкові [17, с. 91]. Кожна праця вченого потребувала певних попередніх інтелектуальних зусиль, опрацювання спеціальних джерел та літератури.

Як зазначалося, пік творчої активності професора припадає на перший період, а саме на 1906–1916 рр., коли вийшло друком 112 робіт, а їх обсяг сягнув 2814 сторінок. Втім, цей рух позначали свої сплески: 1905, 1906,

1908, 1911, 1912 рр. Особливий інтерес до наукової діяльності в ці роки може пояснюватися успішним закінченням університету та залишенням при ньому для підготовки професорського звання, переїздом до Петербургу – одного з провідних наукових центрів, де були широкі можливості для проведення творчої роботи, підготовкою та успішним складанням магістерських іспитів, роботою над магістерською дисертацією.

Складнощі, пов'язані з переїздом до Харкова та освоєння на новому місці, суперечки, які виникли із деякими членами університетської корпорації, пояснюють подальше зниження творчої активності Клочкова. Хоча, слід зробити й таке припущення, що, ймовірно, в цей час він передусім був зосереджений на підготовці докторської дисертації, не розпорюшуючись на іншу роботу. Крім того, потрібно зазначити, що, вочевидь, Перша світова війна та пов'язані із цим труднощі та переживання, також негативно вплинули на творчу діяльність Михайла Васильовича. Революція та громадянська війна позначились його мовчанням як автора: за період з 1917–1921 рр. нам невідомо жодної його публікації. Період 1922–1927 рр. охарактеризувався певним похваленням творчої діяльності. За цей час він опублікував 18 праць. Цей факт можна пояснити певною адаптацією до нових суспільних умов, переосмисленням своїх методологічних позицій, пошуком нових тем та жанрів, а також відносною життєвою стабільністю у зв'язку з перебуванням у Краснодарі. Цей поступ був перерваний арештом 1934 р.

Фактично можна казати про певну кризу творчості у 1930-ті рр., оскільки за цей час виявлена лише одна опублікована робота в 6 сторінок. Декілька праць вийшли друком ще у 1940-ві рр., спричинивши незначне коливання траєкторії творчої активності вченого. На даному етапі варто взяти також до уваги уже немолодий вік професора та хвороби, що його переслідували та обумовили черговий переїзд. На цей раз вже до Ростова-на-Дону. Крім того, слід врахувати, що на різних етапах рух творчої енергії Клочкова спрямовувався у різних напрямках, чимало уваги він приділяв викладацькій та просвітницькій роботі.

Дисциплінарний масив публікацій досить строкатий. У його структурі представлені монографії, статті, рецензії, некрологи, брошури, замітки, тези, відзиви, промови, огляди. Зазначені жанри розвивались, певним чином, як відповідь на запити життя або ставали частиною логічного ланцюжка наукових досліджень.

Ще будучи студентом (з 1901 р.) Клочков почав писати статті. Йому необхідно було заявити про себе, окреслити певний предмет наукового інтересу, а також донести до широкого загалу свій погляд на ту чи іншу проблему. Надалі він не полишає цей жанр. Особливо успішними в цій формі дослідницької роботи є 1909–1913 рр. та 1924–1927 рр. Статті в системі наукових публікацій Клочкова займають провідне місце і представлені на всіх етапах творчої діяльності вченого. У середині цього масиву можна виділити журнальні статті, статті у довідкових виданнях та збірниках, діапазон яких сягав від наукових до популярних. Здебільшого у дорадянський період Клочков публікувався у журналах «Исторический вестник», «Журнал Министерства народного просвещения», «Русский исторический журнал», «Русская мысль», тощо. У радянський період поодинокі статті професора були опубліковані у

таких виданнях як «Историк-марксист», «Научный работник», «Просвещение», «Буревестник», «Большевистская мысль», або суто місцевих періодичних видань на кшталт «Известия ОЛИКО», «Сельскохозяйственная кооперация».

Некрологи та рецензії – жанри, що представлені виключно в перший період творчої діяльності. До першого жанру Клочков звертався у 1908–1911 рр. Протягом цих років з'явилися ґрунтовні публікації, присвячені таким відомим вченим як М. П. Павлов-Сильванський [11], І. Є. Забелін [8], В. О. Ключевський [9]. Перші рецензії Клочкова з'явилися у 1905 р. Останні датуються 1915 р. За десять років Михайло Васильович написав близько сотні рецензій (нами виявлено вісімдесят дві). Напевне, це найбільш улюблений його жанр. Тематичний діапазон робіт, які Клочков рецензував, досить широкий – від суто історичних, до досить віддалених від історії. Безумовно, завдяки цим працям він позиціонував себе ще й як критик та історіограф.

Магістральною у творчій діяльності Клочкова була джерелознавча та археографічна робота. Протягом першого періоду він неодноразово брав участь у різних археографічних проектах у якості укладача, завдяки чому стала можливою публікація чималої кількості історичних джерел. Загалом вийшло друком шість збірників. Зокрема, два фундаментальні томи (обсягом більш ніж 600 сторінок), що містили документи епохи Катерини II [21; 20].

Нерідко Михайло Васильович виконував редакційну роботу. Редаговані ним видання належать як до першого, так і до другого періоду творчості. Втім, якщо на першому етапі таких вісім, то на другому лише два. Звертає на себе увагу обсяг таких праць: більші за обсягом видання вийшли друком на початку ХХ століття.

Серед творчої спадщини професора мають місце окремі замітки різноманітної тематичної спрямованості. Працювати у цьому жанрі Михайло Васильович почав в другий період своєї творчості. Як правило, це невеликі публікації в радянських газетах, таких як, наприклад, «Красное знамя», «За советскую науку!», «Правда Севера», тощо, на «злободенні теми». Проте, серед архівних матеріалів, що містять списки праць професора вказується на більше десятка таких публікацій, але, на жаль нам їх не вдалося розшукати, і ми можемо оперувати лише заголовками.

Серед наукової спадщини професора монографій та брошур не більше десяти. Безумовно, робота над такими творами потребувала чималих інтелектуальних зусиль та часу. Виходу друком того чи іншого ґрунтовного дослідження передувала тривалий період кропіткої роботи в архівах, підготовки та написання статей. У цьому контексті особливо виділяються дві фундаментальні монографії [10; 12], що були захищені як дисертації, які можна вважати головними працями вченого.

Аналізуючи тематику наукових творів Клочкова у «дорадянський» період в якості основних тематичних напрямків можна виділити соціальний, історико-юридичний, джерелознавчий та історіографічний. Переважна більшість робіт пов'язана з тими чи іншими питаннями внутрішньої політики Росії імперського періоду, з зосередженням уваги на конкретних її аспектах. Як зазначав сам автор в згаданій автобіографії: «Перші праці присвятив питанням Московської

держави, але потім перенісся у XVIII століття, в якому більше всього вивчав епохи Петра I і Павла I» [5, арк. 4].

У другий період творчості тематична палітра вченого змінюється. М. В. Клочков у цей час розглядав окремі регіональні та історико-краєзнавчі проблеми. Крім того, новим для нього стало звернення до науково-популярного, публіцистичного жанру. Серед нечисленних робіт цього періоду зустрічаємо також праці з соціально-економічної проблематики та статистики.

Перший період характеризувався, в цілому, зверненням до тем більш масштабних, другий – до локальних. У працях першого періоду, що базувалися на консервативних ідеологічних позиціях, головною рушійною силою історії у Клочкова виступала держава. У дослідженнях другого періоду вчений намагався дати соціально-класове пояснення тих чи інших проблем історії.

Таким чином, творчу біографію М. В. Клочкова, певним чином, окреслила епоха катастроф: відбувся злам у напрямках практичної діяльності, кількості робіт, їх тематиці; змінювалися, в залежності від «зовнішніх» обставин, місця роботи та перебування. Під впливом фактору часу більш продуктивним виявився перший період біографії Клочкова. Очевидно, що подальше різке зниження творчої активності, відхід від притаманних першому періоду тем та жанрів можна пояснити несприятливими для творчості обставинами. Не можна не зважати на психоемоційні особливості та фізичний стан М. В. Клочкова, які могли обумовлювати стиль та ритм роботи, але, вочевидь, визначальними стали загальні умови його праці та ситуація в країні в цілому. Його не слід беззаперечно відносити до певного історіографічного напрямку і шукати однозначних характеристик його поглядам. Він був не лише «свідком», але й учасником складних трансформацій «переломної доби». Йому довелося відкоригувати свою ідейно-політичну позицію. Сьогодні важко сказати напевне чи це були лише вимушені декларації чи результат суттєвої ідейної еволюції. Така картина, на нашу думку, може бути визначена як типова для тієї частини істориків, представником якої був професор Клочков, що не полишили своєї фахової діяльності після встановлення радянської влади, а прагнули зберегти ремесло історика.

Примітки

1. *Алеврас Н. Н., Гришина Н. В.* Историк на перепутье: Научное сообщество в «смуте» 1917 года / Н. Н. Алеврас, Н. В. Гришина // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. 25/1 М.: ИВИ РАН, 2008. С. 87-108.
2. *Архивный* отдел управления делами Южного федерального университета, г. Ростов-на-Дону
Ф. Р.-46 Ростовский государственный университет Министерства высшего и среднего специального образования СССР. Дела постоянного хранения за 1935-1969 гг.
Д. 71. Личные дела уволенных сотрудников профессорско-преподавательского состава, рабочих и служащих за 1952 г., т. 16 333 л. (Личное дело М. В. Клочкова – л. 42–93).

3. *Государственное* казенное учреждение Краснодарского края «Государственный архив Краснодарского края» (г. Краснодар). Ф. Р.-229. Кубанский политехнический институт Народного комиссариата просвещения РСФСР, г. Екатеринбург Кубанской области, с 1920 г. г. Краснодар Кубано-Черноморской области, 1918–1923 гг. Оп. 1. Д. 280. Личное дело № 11 о временно приглашенном профессоре Клочкове М. В., 1920–1923 гг., 50 л.
4. *Государственное* казенное учреждение Ростовской области «Государственный архив Ростовской области» (г. Ростов-на-Дону). Ф. Р.-4066. Ростовский-на-Дону государственный педагогический институт Министерства просвещения РСФСР, г. Ростов-на-Дону, 1935–1992/93 гг. Оп. 1. Д. 2025. Штатные формуляры профессорско-преподавательского состава Ростовского государственного педагогического института, 1935–1955 гг., 34 л.
5. *Держархів* Харківської області. Ф. 1027 Личный фонд Клочкова М. В. 1899–1919 гг. Оп. 1. Спр. 7. Биография Клочкова, 1917–18 гг., 4 л.
6. *Держархів* Харківської області. Ф. 1027 Личный фонд Клочкова М. В. 1899–1919 гг. Оп. 1. Спр. 8. Список работ Клочкова, 1918 г., 10 л.
7. *Кадеєв В. І.* Харківський університет у 1919–1920 роках / В. І. Кадеєв, С. О. Наумов // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – №1 (13). – 2003. – С. 8–15.
8. *Клочков М. В.* И. Е. Забелин : (некролог) // Исторический вестник. – 1909. – Т. 115, № 2. – С. 670–680.
9. *Клочков М. В.* Из траурных воспоминаний : В. О. Ключевский (1839–1911) // Современник – 1911. – № 5. – С. 344–353.
10. *Клочков М. В.* Население России при Петре Великом по переписям того времени. Т. 1. Переписи дворов и населения (1678–1721). – СПб. : Сенат. тип., 1911. – 2, VI, 435 с.
11. *Клочков М. В.* Николай Павлович Павлов-Сильванский : (некролог) // Исторический вестник. – 1908. – Т. 114, № 11. – С. 632–645.
12. *Клочков М. В.* Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Пг. : Сенат. тип., 1916. – 4, IV, 631 с. – (Записки Историко-филологического общества Петроградского университета ; ч. 132).
13. *Клочков Михаил Васильевич* // Православная энциклопедия Харьковщины / [авт. идеи и рук. проекта В. В. Петровский; сост., отв. ред. А. Д. Каплин]. – Х. : Майдан, 2009. – С. 245–246.
14. *Михайло* Васильович Клочков – професор Харківського університету : біобібліогр. покажч. / [уклад. Ю. Ю. Полякова, С. О. Чухлій ; авт. вступ. ст. С. О. Чухлій, наук. ред. проф. С. І. Посохов ; бібліогр. ред. С. Б. Глибичька]. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 40 с.
15. *Михайло* Васильович Клочков // Харківський університет : Історичний екскурс за архівними документами (1864–1994) : наук.-довід. вид. / [авт.-упоряд. М. А. Балишев, О. М. Мащенко]. – Х. : СПДФО Яковлева Г. Г., 2004. – С. 50–74.

16. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (г. Санкт-Петербург). Ф. 585 Архив Платонова С. Ф. Оп. 1. Д. 3139. Письма (32) Клочкова М. В. Платонову С. Ф., 1909-1926 гг., 51 л.
17. *Посохов С. И.* Творческое наследие Марина Дринова. Попытка систематизации / С. И. Посохов // Сборник по случаю 170-годовщины от рождения на проф. Марин Дринов. – София : Академично издательство «Проф. Марин Дринов», 2009. – С. 87–94.
18. *Посохов С. І.* Віталій Григорович Сарбей / С. І. Посохов // Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. – Вип. 4. – С. 106–108.
19. *Профессор М. В. Клочков* : (некролог) // За советскую науку. – 1952. – 5 апр. (№ 13).
20. *Ред.*, уклад.: Сенатский архив. Т. 14. Указы и повеления императрицы Екатерины II за февраль – декабрь 1764 г. / [подгот. М. Клочков]. – СПб., 1910. – XI, 27, 665 с.
21. *Ред.*: Сенатский архив. Т. 13. 1. Протоколы Правительствующего Сената по секретной экспедиции 1764 и 1765 гг. 2. Указы и повеления императрицы Екатерины II за июль – декабрь 1763 г. и январь 1764 г. / [подгот. и ред. М. В. Клочков]. – СПб., 1909. – 614 с.
22. *Российский* государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург). Ф. 740 Департамент общих дел Министерства Народного Просвещения. Оп. 17. Д. 42. О замещении кафедр в Харьковском университете, 1914 г., 23 л.

Синюрка С. А. Профессор Харьковского университета М. В. Клочков: деятельность в эпоху катастроф.

В статье рассматривается деятельность историка, профессора Харьковского университета М. В. Клочкова (1877-1952). Основное внимание сосредоточено на определении влияния катаклизмов периода 1914-1920 гг. на его жизненный путь и направления его научного творчества.

Ключевые слова: *Михаил Васильевич Клочков, социокультурные условия, научное творчество историка, массив публикаций.*

Suniurka S. Professor of Kharkiv University M. Klochkov: scientific activity in the era of disasters.

The article deals with the scientific activity of the historian, professor of Kharkiv University M. Klochkov (1877-1952). Ascertainment of the impact of numerous cataclysms during 1914-1920 on his life, temper and direction of his scientific work are in focus.

Key words: *Mikhailo Klochkov, socio-cultural conditions, scientific creativity of the historian, an array of publications.*

Роль Харківського університету в створенні та становленні громадських та приватних вищих навчальних закладів (на початку ХХ ст.)

Удовицька Тетяна Анатоліївна

У статті характеризується роль Харківського університету у створенні громадських і приватних вищих навчальних закладів, а саме показано діяльність провідних університетських професорів у справі відкриття і подальшому функціонуванні нових вишів, особливості використання університетських програм при формуванні змісту навчання у зазначених навчальних закладах та ін. Автор робить висновок про нерозривний зв'язок принципів університетської освітньої системи і основних підходів до організації навчання у вишах нового типу.

Ключові слова: *Харківський університет, громадські та приватні вищі навчальні заклади, професорсько-викладацький корпус, студентство.*

Думка про провідну роль Харківського університету в створенні, сприянні становленню та функціонуванню громадських та приватних вищих навчальних закладів у періоди їх першого (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.) та другого (на початку 90-х років ХХ ст.) «народження» є аксіоматичною [13]. Але це не відкидає необхідності більш поглибленого вивчення цієї складної взаємодії, що дозволить краще з'ясувати витоки традицій та особливостей розвитку вищої освіти у провідному вузівському центрі – Харківському.

Вища школа початку ХХ століття знаходилася на перехресті багатьох культурно-історичних, соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, які не могли не вплинути на її розвиток. Структура вищої школи досліджуваного періоду була складною за кількісними і якісними показниками, що постійно мінялися під впливом об'єктивних чи суб'єктивних факторів. Основу структури вищої освіти складали державні навчальні заклади, система яких сформувалася в основному до кінця ХІХ століття, але на початку ХХ ст. темпи розвитку державних вузів сповільнилися. Повноцінному функціонуванню і розвитку системи вищої освіти заважали станові і національні обмеження, дискримінація жінок, охоронні заходи уряду, бюрократизм управління, проблеми фінансування. При цьому фахівцями зазначається, що після 1900 р. її розширення здійснювалося, в основному, за рахунок вищих навчальних закладів, які були створені завдяки громадській або приватній ініціативі [3,

с. 20]. Такі навчальні заклади, як правило, з'являлися в університетських центрах. В них викладали університетські професори, що забезпечувало цим новоствореним вищим навчальним закладам досить високий статус, громадське визнання, широку популярність.

В Україні таким центром був і Харків, у якому на початку ХХ століття функціонувало 3 державних і 5-7 (у різні періоди) громадських і приватних вищих навчальних закладів. При цьому кількісне переважання таких закладів у структурі вищої школи Харкова і України в цілому не означає, що вони були визначальними в системі вищої освіти, тому що чисельність студентів в них була незначної і складала в середньому від 500 до 2000 осіб і в означений період вони проходили період виникнення та становлення.

Безумовно провідну роль в функціонуванні та розвитку вищої освіти в Харкові відіграв Харківський університет. Його роль у виникненні, становленні та функціонуванні громадських та приватних вишів слід розглядати в першу чергу шляхом вивчення діяльності університетських викладачів в означених навчальних закладах, порівнянні навчальних програм підготовки в університетах і новостворених вишах та визначення їх місця в розширенні підготовки фахівців з університетською освітою.

Появі динамічному розвитку громадських і приватних вищих навчальних закладів сприяло декілька факторів, а саме: необхідність вирішення соціальних проблем, пов'язаних з наданням можливості отримати вищу освіту представникам тих верств населення, які мали національні, статеві та станові обмеження при вступі до державних вузів, недостатнє фінансування державної вищої школи і, як наслідок цього, – нестача фахівців як з традиційних спеціальностей, так і підготовлених за новими напрямками, актуалізованим соціально-економічними умовами, що швидко змінювались.

Так у період, що розглядається, з особливою актуальністю постало питання вищої освіти для жінок, оскільки, як відомо, склад студентства жорстко регулювався за ознакою статі. Позбавлені на батьківщині можливості діставати вищу освіту, жінки вимушені були навчатися в зарубіжних університетах. Уряд, знаходячись під тиском громадських сил, що вимагали розширення доступу жінок до вищої освіти, визнав за необхідне піти на поступки, які виявлялись в дозволі відкривати жіночі навчальні заклади у вигляді вищих курсів, головним чином, педагогічних та медичних.

На початку ХХ століття боротьбу за розповсюдження вищої жіночої освіти в Харкові підтримало Товариство взаємодопомоги трудящих жінок [10]. Була створена комісія для розробки цього питання і укладання Статуту вищого навчального закладу для жінок. Очолила цю комісію О. Я. Єфименко, відомий вчений свого часу, якій Радою Харківського університету у 1910 році було присвоєно почесне звання доктора історії. Фундаментальні дослідження історії України О. Я. Єфименко успішно поєднувала з адміністративно-просвітницькою діяльністю. Вона енергійно взялася за організацію вищих жіночих курсів, залучивши до їх створення і діяльності своїх колег – професорів Харківського університету В. П. Бузескула, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова та інших, які в подальшому викладали на цих курсах [7, с. 6-8]. Але процес відкриття цих курсів та початок занять розтягнувся на декілька років.

Восени 1906 р. комісія з створення вищих жіночих курсів Харківського товариства взаємодопомоги трудящих активно готувала їх відкриття, зокрема, отримала згоду професорів історико-філологічного факультету Харківського університету на читання лекцій. Члени комісії спільно з іншими професорами університету (І. П. Осиповим, Л. В. Рейнгардтом, В. М. Арнольд) знову звернулися до Міністерства народної освіти з проханням дозволити відкрити курси. У відповідь було отримане повідомлення від 27 квітня 1907 року, в якому зазначалося, що Харківському товариству взаємодопомоги трудящих жінок дозволяється на початку 1907-1908 навчального року відкрити вищі жіночі школи без надання їм будь-яких прав [10, с. 26].

8 вересня 1907 року відбулися перші збори педагогічної ради, на яких завідуючим був обраний професор Харківського університету І. В. Нетушил, з 1909 року їх очолив професор хімії О. А. Альбицький, а наприкінці 1910 року – професор політекономії О. М. Анциферов. В період функціонування курсів на них працювало понад п'ятдесяті професорів, приват-доцентів та асистентів Харківського університету [9, с. 6-8], що забезпечувало якісний рівень підготовки та можливість випускникам у подальшому, при складанні відповідних іспитів в університеті, отримувати державний диплом. Такий висновок був зроблений на підставі порівняння оглядів викладання на Харківських вищих жіночих курсах і на історико-філологічному факультеті Імператорського Харківського університету [7, 8]. Так на курсах викладали відомі науковці і педагоги: проф. І. В. Нетушил [7, с. 5], директор курсів, проф. І. М. Эндземін [7, с. 5], проф. В. П. Безескул [7, с. 8] та ін.

І в інших громадських та приватних вищих навчальних закладах викладацький склад значною мірою утворювався з тих, хто одночасно працював в Харківському університеті. Ці відомі науковці не тільки були викладачами, але і організаторами та керівниками нових навчальних закладів. Наприклад, деканом медичного факультету вищих жіночих курсів Н. І. Невіанд був університетський професор М. К. Кульчицький, а основу викладацького складу Вищих комерційних курсів (з 1916 року Харківський комерційний інститут) також склали викладачі університету [12, с. 227-228]. У подальшому специфіка змісту навчання змусила у керівництво цього нового, за напрямом підготовки фахівців у сфері торгівлі та комерції, вищого навчального закладу вирішувати «кадрове питання» шляхом спеціальної підготовки кадрів, у тому числі і за кордоном [12, с. 218].

Значну роль у становленні жіночої медичної освіти, яка формувалась за сприяння громадської організації – Харківського медичного товариства, безпосередньо відіграв і ректор Харківського університету Д. І. Багалій. На ювілеї до тридцятирічної річниці його навчально-педагогічної діяльності (1910) [14] від правління Харківського медичного інституту виступив П. А. Сергіївський, який відзначив, що Д. І. Багалій був одним із перших, хто підтримав створення медичних курсів. Він безпосередньо брав участь у діяльності організаційного комітету із заснування курсів, і перше засідання цього організаційного комітету відбулося під його головуванням. При цьому, саме Д. І. Багалій запропонував назвати новий навчальний заклад «Жіночий медичний інститут» [14, с. 30]. І в подальшому Д. І. Багалій надавав практичні поради керівництву інституту.

У виступі на цьому ювілейному вечорі організатори Харківського жіночого медичного інституту відзначили, що участь Д.І. Багалія в організаційній роботі зі створення медичного інституту дуже значна, оскільки вона символізує тісний зв'язок нового вищого навчального закладу з університетом [14, с. 30].

У процесі діяльності новостворених вузів і зміст навчання також був орієнтований на університетський. Викладання на історико-філологічному факультеті Харківських вищих жіночих курсів складалося з обов'язкових 11 загальних дисциплін (такий набір предметів був традиційним для цих факультетів): філософія, політекономія, богослов'я, класична філософія, мовознавство, російська мова і російська словесність, слов'янська філологія, загальна історія, російська історія, історія західноєвропейських літератур, історія церкви, історія і теорія мистецтв. Протягом всієї діяльності цих курсів педагогічна рада обговорювала питання про запровадження нових навчальних програм і доведення їх до повної відповідності з університетськими. Для досягнення цієї мети пропонувалося збільшити кількість лекційних годин по всіх предметах. До програм були включені також щойно запроваджені в університетах дисципліни: вступ до слов'янознавства, філософія і методологія історії. «Давньогрецька мова» і «Грецькі автори» зберегли значення обов'язкових предметів на слов'яно-російському та історичному відділеннях, хоч згідно з міністерськими правилами ці дисципліни вважалися обов'язковими тільки для класичного відділення. Крім обов'язкових, з 1912 року читалися і спеціальні курси: теорія поезії і прози, російська драматична література, російська культура XVI століття, історія феодалізму, а також рекомендовані курси – етнографія, археологія, вчення про державу і право. Практичні заняття велися у вигляді семінарів для початківців і семінарів для слухачок старших курсів [7].

Таким чином, навчальні плани і програми, а також зміст навчального процесу вищих жіночих курсів, а також вищих медичних курсів, у цілому були зорієнтовані на університетські. Така ситуація була обумовлена об'єктивними обставинами: наявністю навчальних програм і планів освіти, які певною мірою вже були підготовлені та апробовані у державних вишах, і необхідністю відповідності змісту навчального процесу новостворених вищих навчальних закладів до державних, якщо керівництво вузу мало бажання видавати державні дипломи.

Прагнення керівництва громадських і приватних вищих навчальних закладів навчати студентів за університетськими програмами вимагали наявності не тільки висококваліфікованого професорсько-викладацького складу, але й відповідного обладнання навчально-допоміжних установ: аудиторій, лабораторій, кабінетів, бібліотеки. На початку діяльності новостворених вузів заняття частково відбувалися в університетських аудиторіях і лабораторіях, а фонди бібліотек формувалися з наукової літератури, яку до них передавали також викладачі та науковці університету.

Так, наприклад, поступово розширювалась бібліотека історико-філологічного товариства, якою користувалися слухачки Харківських вищих жіночих курсів. У 1910 році бібліотекою було придбано 400 книг, найбільш цінними з яких були книги з історії. Із придбаних книг – 100 пожертвуванні

університетською професурою і викладачами курсів. Бібліотека почала свою діяльність у 1907 році і на 1910 рік нараховувала 1500 томів літератури [10, с. 118-119].

Таким чином, позиції Харкова як великого вузівського центру зміцнилися з появою громадських і приватних вищих навчальних закладів: у цьому місті з'явилися вузи нового типу, які істотно розширили соціальну базу студентів і збільшили їх кількість на сотні осіб. Маючи за малим винятком ту ж, що й університети, науково-методичну і змістовну основу своєї діяльності, вони були надзвичайно різноманітні за контингентом учнів, освітнім цензом абітурієнтів, організаційними формами, цілями і методами викладання. Їх основний сектор складала навчальні заклади університетського типу. Університетський рівень приватних вищих жіночих курсів, однак, не став безумовною підставою до підведення їх під юрисдикцію закону 19 грудня 1911 року. І все ж Міністерство народної освіти в 1912 році визнало за їх випускницями право на університетський диплом.

Разом з тим, було б методологічно неправильно вивчати історію й аналізувати діяльність громадських і приватних вищих навчальних закладів без урахування їх тісного зв'язку з державним сектором вищої освіти. І саме вивчення ролі Харківського університету в створенні і функціонуванні цих вишів дозволило простежити їх нерозривний зв'язок, який, за нашою думкою, виявилася у наступному:

- громадські і приватні вищі навчальні заклади за своєю організаційною структурою та устроєм були практично повними (з незначними відмінностями) копіями державних: традиційно поділялися на факультети, відділення, мали такі ж управлінські підрозділи (педагогічні ради, ради факультетів, господарські комітети, тощо);
 - юридична повноцінність дипломів, що видавалися громадськими і приватними навчальними закладами, забезпечувалася за умови визнання їх державою, що вимагало, у свою чергу, орієнтації на навчальні плани і програми державних навчальних закладів, в першу чергу університетських;
 - більшість громадських і приватних вищих навчальних закладів здійснювала підготовку фахівців з тих самих спеціальностей, що і університети (вчителі, лікарі). Це дозволяло їх випускникам складати іспити в комісіях при державних навчальних закладах (здебільшого в університетах) для отримання державного диплому;
 - основою кадрового складу в новостворених навчальних закладах були професори і викладачі державних вищих навчальних закладів, що забезпечувало якісне викладання;
 - локалізація в традиційних центрах університетської вищої освіти (Києві, Харкові, Одесі), що значно полегшувало контакти нових вузів з представниками державних закладів, які вже мали відпрацьовані механізми взаємодії з владними структурами на місцях.
- Разом з тим, громадські і приватні вищі навчальні заклади мали і ряд суттєвих відмінностей від державних. Це виявлялося, насамперед, у тому, що крім освітніх, вони виконували і низку інших функцій, які залишалися нереалізованими державною системою вищої освіти. Державні вищі навчальні

заклади виконували замовлення держави і знаходилися під її жорстким патронатом, який здійснювався при декларуванні автономії вузів (насамперед університетів).

Для більш повного з'ясування ролі і місця громадських і приватних вищих навчальних закладів у структурі вищої освіти України періоду, що розглядається, необхідно визначити їх інноваційну сутність, яка, на нашу думку, полягала у наступному:

- громадські і приватні вузи (за правовою формою) являли собою принципово новий тип вищих навчальних закладів;
- їх виникнення і діяльність ліквідували монополію держави на вищу освіту;
- саме в цьому секторі вищої освіти було вперше повною мірою реалізоване спільне навчання чоловіків і жінок;
- у громадських і приватних вузах, а саме в Харківському комерційному інституті, велася підготовка за новим напрямом освіти – економіко-правовим, який до цього не здійснював жоден державний вищий навчальний заклад;
- з'явилися перші самостійні вищі медичні навчальні заклади, а саме у Харкові – Харківський жіночий медичний інститут, до цього медична освіта в Україні була представлена тільки медичними факультетами університетів;
- реалізація специфічних функцій громадських і приватних вищих навчальних закладів сприяла демократизації, фемінізації студентського контингенту, а значить й інтелігенції в цілому.

Це були позитивні прогресивні моменти в діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів, що не могло не відбитися на їх взаємовідносинах з державними органами, головною тенденцією яких була поступова легалізація нових навчальних закладів.

Протягом 1912 року Міністерство народної освіти вивчило стан навчального процесу на більшості вищих жіночих курсів держави. 21 березня 1913 року з'явився новий циркуляр Міністерства народної освіти, згідно з яким стан викладання на деяких вищих жіночих курсах країни був визнаний рівним університетському. Це означало, що випускниці цих навчальних закладів допускалися до складання державних екзаменів при університетах без особливого на те дозволу Міністерства і без складання додаткових екзаменів. Таким чином, більшість приватних і громадських вищих жіночих курсів, у тому числі і у Харкові, поступово діставали право на університетський диплом, що робило їх ще більш популярними серед випускниць жіночих середніх навчальних закладів.

Створення громадських і приватних вищих навчальних закладів – одна з перших у вітчизняній історії спроб інтелігенції, в першу чергу університетської, самостійно вирішити проблеми кризового стану освіти у досліджуваний період і шляхом розширення сфери діяльності вищих навчальних закладів вирішити соціальні проблеми того часу.

Завдяки появі нового громадського і приватного сектору вищої школи було відкрито реальний шлях виходу вищої освіти з кризи, зумовленої динамічними змінами у суспільстві. Значення цього культурного феномену складно переоцінити, як і складно визначити у межах однієї статті внесок Харківського

університету в процес виникнення та становлення нових навчальних закладів, що ще раз підкреслює визначну роль цього вишу в розвитку культури, освіти та просвітництва у Харкові.

Примітки

1. *Багалей Д. И.* Экономическое положение русских университетов / Д. И. Багалей. – СПб.: Тип. товарищества «Обществ. польза», 1914. – 36 с.
2. *Доклад* комиссии, избранной правлением по поводу постановления комиссии Министерства народного просвещения о слиянии женского медицинского института с медицинским факультетом Харьковского университета. – ДАХО, ф. 201, оп. 3, ед. хр. 59.
3. *Иванов А. Е.* Высшая школа России в конце XIX – начале XX веков / АН СССР. Ин-т истории СССР / А. Е. Иванов. – М., 1991. – 392 с.
4. *Коновець О. Ф.* Прсвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / О. Ф. Коновець. – К.: Хрещатик, 1992.– 120 с.
5. *Краткий очерк* истории Харьковского университета за первое столетие его существования, 1805–1905.– Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1906. – 329 с.
6. *Марголин Д.* Справочник по высшему образованию. Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения за границей / Д. Марголин. – К.: Сотрудник, 1915. – 422 с.
7. *Обозрение* преподавания предметов по историко-филологическому факультету Харьковских высших женских курсов на 1916-1917 учебный год. – Х.: Мирный труд., 1916. – 15 с.
8. *Обозрение* преподавания предметов по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на на 1916-1917 учебный год. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1915. – 27 с.
9. *Отчет* о деятельности Харьковских высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1915 год. – Х., 1916. – 27 с.
10. *Отчет* Харьковского общества взаимопомощи трудящихся женщин за 1910 год. – Х.: Типо - литография Н.В. Петрова, 1911. – 76 с.
11. *Павлова В. В.* Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX на початку XX століття / В. В. Павлова // Наук. вісн. Харк. держ. пед. ун-ту. Іст. науки. Вип. 2. – Х., 1999. – С. 73–80.
12. *Павлова Т. Г.* Негосударственная высшая школа Харькова в начале XX века / Т. Г. Павлова. – Х., 2012. – 407 с.
13. *Приватная* высшая школа в объективе времени: украинский вариант. – Х.: Харьк. гуманит. ин-т «Нар. укр. акад.», 2000. – 462 с.
14. *Профессор* Дмитрий Иванович Багалей. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910). – Х.: Печат. дело, 1912. – 82 с.

15. Списки профессорів и преподавателей высших женских курсов общества трудящихся женщин в г. Харькове (29. 03. 1911 г.). – ЦДІАУ, ф. 705, оп.1, д. 699, л. 47–48.
16. Удовицька Т. А. Вклад Д.І. Багалія у створення та розвиток нових навчальних закладів у Харкові / Т. А. Удовицька // Багаліївські читання в НУА: Прогр. і матеріали VI Багаліїв. читань, Харків, 5 листоп. 2004 р. / Нар. укр. акад. – Х., 2004. – Ч. 6: Історія Харківщини у працях і оцінках Д.І. Багалія. – С. 129–132

Удовицька, Татьяна Роль Харьковского университета в создании и становлении общественных и частных высших учебных заведений (в начале XX века).

В статье раскрывается роль Харьковского университета в создании общественных и частных высших учебных заведений, а именно показана деятельность ведущих университетских профессоров в открытии и функционировании новых вузов, особенность использования университетских программ при формировании содержания обучения и др. Автор приходит к выводу о неразрывной связи университетской системы образования и основных подходов к организации обучения в вузах нового типа.

Ключевые слова: Харьковский университет, общественные и частные высшие учебные заведения, профессорско-преподавательский корпус, студенчество.

Udovitskaya, Tatyana The contribution of Kharkiv university in creating and developing community and private higher educational establishments (in the early XXth century).

The article deals with the contribution of Kharkiv university in creating community and private higher educational establishments, namely, the article shows the activity of leading university professors in opening and maintaining new higher educational establishments, the specific nature of using university programs while creating a syllabus. The author concludes with the unbreakable connection of university educational system and main approaches for organizing the process of studies in higher educational establishments of a new type.

Keywords: Kharkiv university, community and private higher educational establishments, academic staff, studentship.

Новая книга в серии «Ubi, universitas, ibi Europa»

(Рец. на кн.: Маурер Т. «Барометры» или «маяки» общества? Избранные статьи по социальной истории русских и немецких университетов». – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 527 с.)

Серия книг «Ubi universitas – ibi Europa» имеет непосредственное отношение к Международному проекту «Ubi universitas – ibi Europa. Трансфер и адаптация университетской идеи в Российской империи второй половины XVIII – первой половины XIX в.», который осуществлялся в 2008–2010 гг. (хотя некоторые идеи начали обсуждаться участниками проекта ранее, а полная реализация всех запланированных задач состоялась в 2012 г, когда вышла из печати итоговая монография). Базой для проведения проекта стал Германский исторический институт в Москве (куратором проекта со стороны института был д-р А.В. Доронин), основное финансирование осуществлял фонд Gerda Henkel Stiftung (AZ 02/SR/08). Всего за время выполнения задач проекта были опубликованы три коллективных издания. В антологии «Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков»¹ были систематизированы тексты, в которых ученые, государственные и общественные деятели излагали свое понимание процессов распространения, утверждения и развития университетской идеи в Российской империи. На страницах биографического словаря «Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.)»² впервые удалось собрать воедино около 100 биографий иностранных (преимущественно, немецких) профессоров, преподававших в Московском, Харьковском, Казанском и Петербургском университетах. Все это позволило приблизить главную цель проекта – написание итоговой монографии «Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века»³, которая была опубликована в конце 2012 г. Отмеченные коллективные издания открыли серию трудов проекта «Ubi universitas, ibi Europa», учрежденную Германским историческим институтом в Москве и выходящую в свет в издательстве РОССПЭН.

И вот совсем недавно в этой серии была издана еще одна книга – ««Барометры» или «маяки» общества? Избранные статьи по социальной истории русских и немецких университетов». Ее автор – профессор Гёттингенского университета Труде Маурер – хорошо известна специалистам по истории университетов. В том числе, несколько публикаций вышло на русском языке и активно цитируются на пространстве Восточной Европы. Вместе с тем, еще больше интересных работ, вполне естественно, было опубликовано ею на немецком языке. В связи с этим, вполне обоснованным было решение редак-

¹ Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: антология (сост. А.Ю. Андреев, С.И. Посохов). М., 2011.

² Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): биографический словарь (под общ. ред. А.Ю. Андреева, сост. А.М. Феофанов). М., 2011.

³ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века / под общ. ред. А.Ю. Андреева, С.И. Посохова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 671 с.

ционного совета серии и руководства ГИИМ перевести ключевые тексты Т. Маурер по истории университетов на русский язык и издать под одной обложкой. Характеризуя свой творческий путь во введении к рецензируемой книге, автор пишет: «Изучение российских профессоров в рамках социальной истории интеллигенции некогда привело меня к истории российских университетов – а от нее я перешла к исследованию истории университетов Германии и Центральной Европы и к сравнениям, которые возникают благодаря тому, что старейшие западноевропейские университеты играли роль образца, а также ввиду особенной близости российской и немецкой университетской систем» (С. 16). До известной степени эти слова кратко характеризуют содержание нового издания.

Книга состоит из пяти разделов. В первом «Российские университеты и российская профессура» представлены тексты, в которых идет речь о профессорах как особой социально-профессиональной группе. Все они являются собой отдельные структурные элементы монографии автора, опубликованной в 1998 г. Отчасти русскоязычный читатель знаком с мнением исследовательницы благодаря ее статье «Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров», опубликованной в сборнике «История русской интеллигенции: сб. ст. к 100-летию со дня рождения В.Р. Лейкиной-Свирской» (СПб., 2003). Вместе с тем, представленные в новой книге тексты позволяют лучше понять подход автора. Чтобы «осветить» портрет профессуры, Т. Маурер использует три проекции: от государства, от самой профессиональной группы, от общества. Безусловно, весьма продуктивным выглядит вариант сравнения российских и германских университетов. Благодаря этому постепенно становится понятна специфика данных университетов. Интересны рассуждения автора о тех или иных конкретных проблемах. Отметим ремарку об университетской автономии, в частности, о том, как по-разному мог использоваться тезис о свободе университета как корпорации (С. 124). Привлекает внимание раздел о заграничных стажировках молодых российских ученых. В частности, важен вывод о том, что они ехали осваивать новейшие методы работы в своей узкой области, а возвращались с представлениями об академической свободе, а позже и с идеями о необходимости конституционного строя (С. 97). Таких примеров можно привести немало.

Впрочем, описательный подход, который осознано выбран исследовательницей (С. 35), сопряжен с тем, что упоминаемые имена или цитаты порой выглядят случайными, но именно они формируют систему аргументации. На наш взгляд, не всегда фиксируется временная дистанция между событиями, которые, таким образом, де-факто трактуются как однопорядковые. В частности, без оговорок сравнивается влияние революции 1848 г. в Германии и революции 1905 г. в России на университеты (стр. 127). В другом случае, автор хотя и подчеркивает, что протест «геттингенской семерки» и «московской тройки» не сходны ни по своему поводу, ни по форме (стр. 131), но возникает вопрос о цели такого сравнения разновременных событий. Возможно, в этом случае следовало бы сказать о наследовании культурных традиций, в том числе протестных, в университетской среде. Не всегда отмечается эволюция тех или иных форм: например, когда идет речь о времени появления в России «на-

стоящих семинаров» это воспринимается как явное запаздывание (стр. 112). Очевидно, что в ряде случаев авторское мнение несколько категорично: об отсутствии собственной образовательной традиции в России (стр. 98), свободе преподавания и обучения (стр. 111) и др. На наш взгляд, порой не хватает историографических сюжетов, которые бы позволили всесторонне оценить ту или иную проблему.

Хотя в тексте и встречаются понятия «профессиональная этика», «честь», «чувство собственного достоинства», «профессиональная идентичность», но в целом стиль жизни университетской профессуры не анализируется. На наш взгляд, без этого трудно рассуждать об «интеллигенции по духу» (в ходе чтения становится очевидным, что, по сути, в эту категорию попала только «революционная интеллигенция»). Идеальный момент, безусловно, в этом случае важен, однако, свести его только к политическим убеждениям было бы неправомерно. Социальное положение невозможно понять без отношения окружающих, проанализировать примеры саморефлексии и содержание ряда законов для этого недостаточно.

Безусловно, рецензируемые тексты Т. Маурер уже давно живут своей жизнью. Возможно, что и сам автор уже иначе смотрит на те проблемы, которые ею изучались в 1990-х годах. Высказанные выше критические замечания лишь способ сориентировать читателя, отметить новые горизонты в историографии университетов.

Второй раздел книги называется «Женщины в германских, российских и других университетах: учеба/обучение и карьерные возможности». История женского образования в сравнительном контексте позволяет поставить под сомнение представления об «отсталости» и «прогнесе». По крайней мере, как пишет Т. Маурер, «в том, что касается женского высшего образования, между Россией и Германией обнаруживается больше параллелей, чем можно было бы ожидать» (С. 188). Автор фиксирует не только обострение противоречий между традиционным образом женщины и новыми устремлениями самих женщин во второй половине XIX – начале XX вв., но и утверждает, что университеты стали важными местами социализации для мужчин. Соответственно, обращает внимание на то, что в среде самих университетских людей возникли опасения утратить сущность университета в случае изменения полового состава студентов. Она отмечает «сложность совокупных обстоятельств, в которых высшее женское образование пробивало себе дорогу в каждой из этих стран», а также «важность наднациональных связей» в этом процессе (С. 189 - 190).

Безусловно, данная проблематика весьма многоаспектна. Очевидно, что в этом плане мы можем говорить о социальных и национальных отличиях в рамках одной страны и между странами, сравнению подлежат феминистские движения и степень их влияния, можно говорить о каналах и формах утверждения новых идей. К слову, упомянем книгу харьковской исследовательницы Л. Филиппенко⁴, которая посвящена изучению женской периодики Российской

⁴ См.: Філіппенко Л.В. «Ідейні» жіночі журнали в Російській імперії поч. XX ст.: становлення та еволюція / наук. ред. проф. Посохов С. І. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 2014. – 368 с.

империи, а одна из глав посвящена обсуждению на страницах этих изданий проблем гендерного равенства, в том числе в сфере образования.

В статьях, которые формируют третий раздел книги Т. Маурер «Российские студенты в Германии», речь идет о национальном составе таких студентов, о причинах их появления в Германии, условиях жизни, участии в студенческих организациях, отношении к ним местных жителей и многом другом. Прибывшие в Германию российские подданные образовывали многонациональное сообщество. «Пеструю российскую колонию» формировали русские, прибалтийские немцы, поляки, евреи. Автор анализирует количественный состав на примерах Грайфсвальдского и Геттингенского университетов. Хотя большинство таких студентов проживало на частных квартирах, автор сумела отыскать и проанализировать записи в гостевой книге пансиона «Кройцнахер», где проживали в том числе и российские студенты. В результате получился интересный сюжет в стиле «история одного дома», который оживает подробностями судеб его постояльцев. Что касается отношений с местными жителями, то изложенный материал позволяет говорить о достаточно сложном взаимодействии, особенно в период Первой мировой войны. Но, что важно отметить, даже в условиях войны было немало примеров, когда академические отношения брали верх.

Четвертый раздел имеет название «Патриотизм и национализм». В статьях, которые формируют эту часть книги, Труде Маурер, используя исторический материал, затронула весьма актуальную и сегодня проблему, а именно: университет – это национальное или наднациональное явление? На примере Черновицкого и Пражского университетов автор показала сложный процесс превращения наднационального университета в национальный во второй половине XIX – начале XX вв. Оба университета следовали немецким образцам, но, оказавшись в иной национальной среде, стали фактором развития местных национальных культур и национальных движений. К концу XIX в. модель национально замкнутых учебных заведений стала превалировать. Зримо это выразилось в «разделении» Пражского университета, когда размежевание по национальному признаку было доведено до предела: чешский и немецкий университеты (официально существовал один Пражский университет) имели различные входы, были разделены аудитории и даже клиники, происходило «выдавливание» несогласных из соответствующих сообществ. Труде Маурер всесторонне охарактеризовала процесс «разделения», который происходил и в среде студентов, и в среде преподавателей. Примечательно, что в этот процесс «раздела» была включена и история: велся спор о том, основывался ли университет как земельное учебное заведение или же как кимперское учреждение». Показано, как это отразилось на судьбе конкретных преподавателей. Так, историк А. Гиндели (происходивший от смешанного брака), который читал лекции на обоих языках и который подписал в 1880 г. петицию чешских преподавателей, в том же году подвергся нападкам со стороны чехов из-за своей «европейской позиции» в изложении Тридцатилетней войны. После разделения, поскольку он считал себя австрийцем, предпочел остаться в немецком университете. Однако, вскоре ему пришлось отбиваться от подозрений в том, что он не в том ключе читает историю Австрии (С. 304). Со временем

личное общение представителей обоих университетов почти совсем прекратилось.

В последующих двух статьях этого раздела, посвященных патриотическим юбилейным торжествам 1913 г. в германских и российских университетах⁵, автор показала, как милитаризация проникла в университеты и сформировала атмосферу ожидания или предчувствия войны. Это позволило сделать вывод о мобилизующей функции данных мероприятий как в Германии, так и в России, но, в тоже время, отметить и различия. В частности, замечено, что в Германии юбилейные торжества продемонстрировали приверженность преподавателей и учащихся государству, указано, что немецкие профессора «умом, своей публицистикой, содействовали единению империи» (С. 333). В то же время российские профессора и студенты были настроены весьма критично по отношению к государству.

Т. Маурер замечает, что университет стал лишь одной из точек, в которых сконцентрировалось национальное напряжение и делает общий вывод о том, что университет воплотил национальную идею XIX ст. (С. 314). И все же, возникает ряд вопросов: можно ли говорить в этом случае о начале кризиса «гумбольдтовского» университета или это лишь последовательное воплощение одной из его характерных черт; в какой степени университеты как идейные центры несут ответственность за масштабные политические катаклизмы начала XX в.; каковы исторические границы полосы «национализации» университетов? Возможно, ответы на эти вопросы следует искать на основе анализа более обширного исторического материала, но, кажется, автор в рецензируемых текстах осознанно постаралась дистанцироваться от них.

Тем не менее, уйти от этих вопросов не так просто, о чем, в частности, свидетельствует последний пятый раздел «Университеты в Первой мировой войне». Национализация, а затем и милитаризация университетов в конце XIX – начале XX вв. стали прологом их последующей судьбы в годы Первой мировой войны и послевоенные годы. Возможно, именно так следует понимать следующую цитату из рецензируемой книги: «Тезис о том, что война означала перелом и в истории университетов, вызывает сомнение» (С. 315). Автор вполне обоснованно делает акцент на долгосрочных процессах и проблемах. И все же очевидно, что война стала периодом «пограничных ситуаций» (Карл Ясперс) для германских и российских университетов. Экстремальные условия войны повлияли не только на функционирование университетов (особенно тех, которые оказались в зоне военных действий или в непосредственной близости от нее), но на само их устройство и дальнейшую судьбу. Собственно, в одной из статей Т. Маурер, параграф так и называется «реорганизация университетов и тяготы военного времени». Впрочем, и в этом случае, автор фиксирует различия между Германией и Россией, а также обращает внимание на то обстоятельство, что на сегодняшний день не так много сделано для того, чтобы в подробностях разобраться в том, как функционировали университеты в этот период. Соответственно, формулирует вопрос: стала ли Первая мировая вой-

⁵ В сжатом изложении основные тезисы автора изложены в русскоязычной статье, которая была опубликована в коллективной монографии «Сословие русских профессоров. Создатели статусов и смыслов» (М., 2013).

на причиной подвигек в сторону модернизации высшего образования? Автор склонна к тому, чтобы отрицательно ответить на него. По ее мнению, можно говорить об устойчивости университетов, о том, что они лишь частично приспособились к изменившимся обстоятельствам (стр. 411).

По нашему мнению, можно утверждать, что война, прежде всего, привела к дезорганизации научной деятельности и образовательного процесса. Был нарушен привычный для университетов ритм жизни, стало невозможным реализовывать долгосрочные программы. Но не только. Произошла переориентация деятельности университетов. Возникли новые структуры и механизмы управления. В частности, война способствовала активизации прикладных исследований и разработок, что, в свою очередь, привело к созданию ряда специализированных лабораторий. Результатом войны стало активное и прямое участие государства в делах науки, создание специальных правительственных органов по координации и поддержки научных исследований в военных целях. Чрезвычайные условия, высокая смертность и мобилизация обусловили существенную ротацию кадров, а также изменения в университетской иерархии и статусах. Изменился характер и направленность международного сотрудничества. Первая мировая война существенно изменила мировоззрение университетских людей, по сути, подорвав тот университетский дух, который был выработан усилиями сторонников неогуманизма на этапе зарождения классического университета. В послевоенное время «национализация» университетов активно продолжится и даже усилится. Рубежом, который отделяет «классический университет» и «массовый университет» сегодня уверенно называют середину XX в. При этом ключевым моментом, завершающим эволюцию «классического университета», считается поддержка со стороны университетов нацистской диктатуры в 1933 г.

К сожалению, книга не содержит выводов. Впрочем, возможно, не только соответствующий формат (перевод уже изданных текстов), но и сама тематика и подход автора не предполагали четких выводов. Задача была в том, чтобы обратить внимание на переплетение судеб германских и российских университетов, отметить общее и отличия, стимулировать восточноевропейских историков на основательное изучение этого периода университетской истории. Несомненно, что данная книга займет свое важное место в ряду такого рода исследований.

проф. С.И. Посохов

Відомості про авторів

Бондаренко Ганна Анатоліївна – кандидат історичних наук, Харківській національний університет внутрішніх справ;

Вовк Ольга Ігорівна – кандидат історичних наук, заступник директора центра краєзнавства імені акад. П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Єремєєв Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Східної Європи, старший науковий співробітник Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Журба Олег Іванович – завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, професор Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара;

Іващенко Вікторія Юрївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Музею історії університету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Комарніцький Олександр Борисович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету;

Литвинова Тетяна Федорівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара;

Павлова Ольга Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Петровський Володимир Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Підлісний Дмитро Вадимович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»;

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Посохова Людмила Юрївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Рачков Євген Сергійович – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Синюрка Світлана Олександрівна – доцент кафедри соціально-економічних наук Центру міжнародної освіти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Удовицька Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

**Серія «ІСТОРИЯ»
випуск 52**

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск
Любавський Р. Г.

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 27. 05. 2016 Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк.8,3 Обл.-вид. арк. 13,2
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: ХНУ імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09